

ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય

: કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં :

દીપક મહેતા

ગાન પ્રસારક

પુસ્તક ૯ મું જાનેવારી ૧૮૫૭ આંક ૧ લો

...country I intended to commit the following theses
 . On my late arrival in Bombay, however, I had
 a font of types, in the Malabar character, executed
 by Mheramjee Jorjeebby, a Parisee inhabi-
 tant of this place, the ingenious artist who, without any other help
 or information than what he gleaned from Chambers's Dictionary of
 Arts and Sciences, succeeded in completing a font of Guzeratty
 types a few years ago; and has, on this occasion, again displayed
 his genius in a manner equally new and useful to society in general,
 and to Government in particular, of which the subsequent work is a
 sufficient testimony; and I presume an apology for subjoining the following
 specimen of his performance in the Guzerat type is unnecessary,
 altho' it has no connection with the present subject, further than
 to place, in a more conspicuous point of view, the merits of the founder
 who has offered to the inhabitants of this part of India, the native
 class in particular, an easy and unexpected means of instruction.

મ બ ડા મ ન ય ક જ ઝ ઙ ણ ટ ઠ ડ ઢ ળ
 હ લ લ્હ વ વ્હ શ ષ ષ્હ જ ઝ ઞ ણ ઠ ડ ઢ ળ
 ત ધ દ ધ્હ ન પ ય ણ ભ મ ર લ વ શ
 ળ ઠ ડ ઢ ળ ણ ઠ ડ ઢ ળ ણ ઠ ડ ઢ ળ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઇ-બુક શ્રેણી : 36

શ્રી ગંભીરચંદ ઉમેદચંદ શાહ વિશ્વવિદ્યા શ્રેણી : 20

ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય

: કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં :

દીપક મહેતા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રકાશનો ઓનલાઈન જોવા માટે લિંક

<https://gujarativishwakosh.org/ebooks>

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

અમદાવાદ

મહેતા, દીપક

ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય : કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં : / દીપક મહેતા
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન 2016. 8 + 128 પૃ., સેમી. 21 x 14.
(શ્રી ગંભીરચંદ ઉમેદચંદ શાહ વિશ્વવિદ્યા શ્રેણી : 20)

ISBN : 978-93-83975-65-5

DDC : 891.4709

ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચન

Oganisami Sadinun Gujarati Sahitya : Ketalank Vankhoolyan Panan :
by Deepak Mehta
Published by Gujarat Vishvakosh Trust
Ahmedabad - 380 013

© ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-380 013. ફોન : 2755 1703

Email : vishvakoshad1@gmail.com website : www.vishwakosh.org

□

કિંમત : _ 130 □ પહેલી આવૃત્તિ : 2016 □ પૃષ્ઠસંખ્યા : 8 + 128

□

મુદ્રક

અજય ઓફસેટ, 15/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ-380 004

□

મુખ્ય વિકેતા

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001

□

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશકીય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે મુંબઈના શિક્ષણપ્રેમી અને સમાજહિતચિંતક શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગંભીરચંદ શાહના સહયોગથી એક ગ્રંથશ્રેણીનો પ્રારંભ કર્યો. એક દાયકાથી ચાલી રહેલી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરતાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં વીસ જેટલાં અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. 'તળની બોલી', 'લોકવિદ્યા પરિચય' અને 'લિપિ', 'જનીનવિજ્ઞાન'(Genetics)થી માંડીને 'મેઘનાદ સહા' જેવા વિજ્ઞાનીનું ચરિત્ર પ્રગટ કર્યું છે અને 'વાસ્તવવાદી નાટક' જેવો સંશોધનગ્રંથ પણ આ શ્રેણી અન્વયે પ્રગટ થયો છે.

આ શ્રેણીને સમાજમાં પણ ઘણો આવકાર મળ્યો છે. આ શ્રેણીનું 'આપણાં રાષ્ટ્રીય પ્રતીકો' પુસ્તકની ત્રણ આવૃત્તિ થઈ છે અને અત્યારે એની ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ રહી છે. 'પૃથ્વીનો ભૂસ્તરીય ઇતિહાસ', 'હિંદી મહાસાગર' અને 'વિશ્વનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય' જેવા ગ્રંથો વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ બંનેમાં સરખી ચાહના પામ્યા છે.

શ્રી ગંભીરચંદ ઉમેદચંદ શાહ વિશ્વવિદ્યા શ્રેણી ઉપરાંત વિશ્વકોશના માહિતી કેન્દ્ર માટે શ્રી પ્રવીણચંદ્રભાઈએ સહયોગ આપ્યો છે.

શ્રી દીપક મહેતાએ ખંત, અભ્યાસ અને ઊંડા સંશોધન બાદ તૈયાર કરીને આપેલું 'ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય' (કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં) પ્રકાશિત કરતાં અમને સવિશેષ આનંદ થાય છે. તેમણે આવો સંશોધનાત્મક ગ્રંથ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટને પ્રકાશિત કરવા માટે આપ્યો તે બદલ સંસ્થા તેમની આભારી રહેશે. પ્રારંભે શ્રી સંજય શ્રીપાદ ભાવેએ પુસ્તકના સંદર્ભમાં કરેલી નોંધ પણ રસપ્રદ છે.

આશા રાખું છું કે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના આ પ્રકાશનને એનાં અન્ય પુસ્તકોની માફક તજજ્ઞો, અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓનો આવકાર મળશે.

તા. 8-3-2017

- કુમારપાળ દેસાઈ

અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી એ એવો ગહન વિષય છે કે કંઈ છે અને કંઈ નથી એમ કહેવાની મહાપંડિતો સિવાય બીજાની હિંમત ચાલતી નથી. આજ પહેલાં આવું હતું કે નહોતું, હશે કે ન હશે, હોત કે ન હોત, હોય કે ન હોય, એમ કહેવું સહેલું નથી, કાલનું એ અંગ !

આપણી ભાષામાં ઓગણીસમી સદીમાં પુસ્તકો છાપવાની શરૂઆત થઈ, પણ તેથી શું ? આજે પણ પુસ્તકો છપાય છે, પણ તેથી શું ? ઓગણીસમી સદી પહેલાં આપણી ભાષામાં છાપેલાં પુસ્તકો હતાં જ નહિ, પણ તેથી શું ? પરદેશીઓ પાસેથી આપણે છાપકામ અપનાવ્યું, પણ તેથી શું ? સમય, સમય, પ્રસંગ.

ઓગણીસમી સદીમાં છપાયેલાં પુસ્તકો અને સામયિકો પર એક વાર દૃષ્ટિ કરો, એક વાર લક્ષ ધરો, એક વાર તેના અભ્યાસમાં સ્થિર ઠરો, એક વાર ઉપેક્ષા હરો, એક વાર પ્રયત્ન કરો, એક વાર અભ્યાસ કરો. અદ્ભુત ! અદ્ભુત ! હે મુમ્બાપુરી ! હે સૂર્યનગરી ! હે કર્ણાવતી ! ઓગણીસમી સદીમાં ભારતવર્ષમાં નવચેતનાની સરવાણીઓ ભાષાએ ભાષાએ વહેતી થઈ છે. એ સર્વના મહાવૈભવમાં વિશેષ વૈભવ ગુર્જર ભાષાનો છે અને તેના વૈભવમાં વિશેષ વૈભવ આ ત્રણ નગરીઓનો છે.

પણ હે પામર જીવ ! તું આ લખી રહ્યો છે ત્યારે રમણભાઈ નીલકંઠની નવલકથા 'ભદ્રંભદ્ર' લખાયેલી તે ઓગણીસમી સદી નથી ચાલી રહી. આ તો છે એકવીસમી સદી. એટલે 'ભદ્રંભદ્ર'ની પ્રસ્તાવનાના ચાળા પાડવાનું છોડી દે અને એકવીસમી સદીના ઇંડિયમમાં વાત કર. ના, ના. એકવીસમી સદીમાં તને પૂછવાવાળું કોઈ છે કે નહિ ? એકવીસમી સદીના પાંચમા વર્ષમાં 'દીપે અરુણું પરભાત', પછી દસમા વર્ષમાં 'ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ',

પંદરમા વર્ષમાં ‘ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’ અને હવે સોળમા વર્ષમાં પાછું આ પુસ્તક ! તે ભઈલા ! તને ઓગણીસમી સદી સિવાય બીજું કશું દેખાતું જ નથી ? આજ-કાલના લેખકો અને તેમનાં પુસ્તકો વિશે લખવાનું રાખ્યું હોત તો બે-ચાર ઈનામ-અકરામ મેળવી શક્યો હોત. કોઈ મોટી સાહિત્યિક સંસ્થાનો પ્રમુખ, નહિતર ઉપપ્રમુખ, કે છેવટે મહામંત્રી બની શક્યો હોત. ચાર જણ વચ્ચે મોટો ભા થઈને ફરતો હોત. આ તારી ઓગણીસમી સદીની પિપૂડી આજે કોણ સાંભળવાનું - જ્યારે સૌ પોતપોતાના શંખ પોતે વગાડવામાં અને મિત્રો પાસે વગડાવવામાં મશગૂલ છે ત્યારે.

પણ કહ્યું છે ને કે સુતારનું મન બાવળિયે. અને સાચું કહીએ તો ઓગણીસમી સદીનાં પુસ્તકોને અમે શોધવા જઈએ છીએ તો ઘણી વાર એ પુસ્તકો પણ અમને શોધતાં આવે છે. ઘણી વાર સાવ અકસ્માત તેમની ભાળ મળે છે, ક્યારેક કોઈ મિત્ર ધ્યાન ખેંચે છે, ક્યારેક કોઈ જિજ્ઞાસુ પૂછે છે અને અમે પગેરું શોધીએ છીએ. એટલે જ આ ચોથું પુસ્તક ઓગણીસમી સદી વિશે. અને હવે પછી પાંચમું નહિ જ આવે એવી ખાતરી આપી શકાય તેમ નથી. એકવીસમી સદીનાં પુસ્તકો વિશે તો ત્રેવીસમી સદીમાં પણ લખી શકાશે. પણ ત્યારે ઓગણીસમી સદીનાં પુસ્તકો વિશે લખવા માટે ઘણું મોડું થઈ ગયું હશે. હકીકતમાં તો આજે જ મોડું થઈ ગયું છે. કારણ એમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો દુર્લભ બની ગયાં છે. પણ એક વાત અમારે કેટલાક એકાક્ષ વિવેચકોના લાભાર્થે જણાવવી જોઈએ : આ ચારે પુસ્તકોમાં ઓગણીસમી સદીનાં માત્ર એ જ પુસ્તકો કે સામયિકો વિશે લખ્યું છે જે અમે જાતે, પંડે, પોતે, જોયાંવાંચ્યાં, ઉથલાવ્યાં હોય. હા, આ ચાર પુસ્તકોની અનુક્રમણિકા સાથે મૂકીને જુઓ તો એક ને એક પુસ્તક કે લેખક વિશે એક કરતાં વધુ વાર લખાયું છે એવી છાપ પહેલી નજરે પડે. પણ એવું બન્યું છે જ્યારે કોઈ નવી માહિતી મળી હોય ત્યારે. કે અગાઉની વાત વિશે ફેરવિચાર કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હોય ત્યારે. બીજું, આ પુસ્તકના લેખોમાં ક્યાંક ક્યાંક હકીકતોનું, માહિતીનું પુનરાવર્તન થાય છે. પણ વાતનો દોર સંધાયેલો રહે તે માટે એમ કરવું જરૂરી લાગ્યું છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે વહારે ધાયા મિત્ર કુમારપાળ દેસાઈ. નામ ભલે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ રહ્યું. મૂળ કામ પણ ભલે વિશ્વકોશના પ્રકાશનનું રહ્યું. પણ આ સંસ્થા તાડની જેમ નહિ, વડની જેમ વિકસી છે. અનેક નાનીમોટી વડવાઈઓથી શોભિતી થઈ છે. તેમાંની પુસ્તકપ્રકાશનની વડવાઈ પર ઝૂલવાનું આ પુસ્તકને મળ્યું તેનો આનંદ છે. નહિતર આવા ભૂતકાળના ભાઈ જેવાં પુસ્તકો તે વળી કોઈ વ્યવહારાડાહ્યો ગુજરાતી છાપે ? મિત્ર સંજય શ્રીપાદ ભાવેએ ‘નવ ગુજરાત સમય’માં પ્રગટ થતી તેમની કોલમ ‘કંદર અને કિતાબ’માં ઉમળકાપૂર્વક લખેલો લેખ એટલા જ ઉમળકાપૂર્વક આ પુસ્તકમાં નજીવા ફેરફારો સાથે આમેજ

કરવાની સંમતિ આપી તે માટે તેમનો આભારી છું. (સંદર્ભ-શોખીનોને જણાવવાનું કે તેમનો આ લેખ 8 ઓગસ્ટ, 2014ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો.) અને હા, જે કાંઈ લખાય તે છપાયા પહેલાં વાંચીને તેનું બેઘડક વિશ્લેષણ અને વિવેચન કરનાર પત્ની વંદનાને કેમ ભુલાય ? પણ તેનો આભાર માનીને અઝણી થવું નથી.

અંતે ફરી રમણભાઈ નીલકંઠના શબ્દોની મદદ લઈ આટલું કહેવું છે :

જે વિવેચકોને કે વાચકોને આ પુસ્તક સમજાય નહિ અને પુસ્તક વિરુદ્ધ ટીકા કરવી પડે તેને માટે આ પુસ્તક રચ્યું નથી. એ વર્ગના વિવેચકો અને વાચકો માટે બીજાં પુસ્તકો ઘણાં છે.

મુંબઈ

દીપક મહેતા

26 નવેમ્બર, 2016

Email : deepakbmehta@gmail.com

માણસ (એક)વીસમી સદીનો, પુસ્તકો ઓગણીસમી સદીનાં

દીપક મહેતાએ ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પુસ્તકો પર આપણી ભાષામાં કોઈએ ન કર્યું હોય એવું બહુઆયામી સંશોધન કર્યું છે. અમૃતે પહોંચેલા આ ગ્રંથજ્ઞને જીવનગૌરવ પુરસ્કાર દ્વારા મુંબઈની મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ સન્માન્યા છે. સામાજિક સુધારાના અગ્રણી નર્મદની પંક્તિ, તેના જમાના પરના દીપકભાઈના પહેલા પુસ્તકના નામ, ‘દીપે અરુણું પરભાત’માં વણાયેલી છે. પાંચ વર્ષ પછી ‘ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ’ (2010) મળે છે. આ જ વિષય પરનું દીપકભાઈનું આ ચોથું પુસ્તક છે.

દુર્લભ પુસ્તકોની દુનિયાના નિવાસી દીપકભાઈના કામનું પટ, તેમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘રોબર્ટ ડ્રમન્ડથી રમણભાઈ નીલકંઠ’ સુધીનું છે. મુંબઈના એક અંગ્રેજ અધિકારી ડ્રમન્ડે ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું પુસ્તક આપ્યું. 1808માં છપાયેલા આ પુસ્તકનું નામ ‘ઇલસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ધ ગ્રામેટિકલ પાટર્સ ઓફ ધ ગુજરાતી મહરજ્ઞ એન્ડ ઈંગ્લિશ લેંગ્વેજિસ’. દીપકભાઈ સાબિત કરે છે કે આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું વ્યાકરણ હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનો પહેલો સાર્થ શબ્દકોશ છે અને ભલે અધૂરી, તોય આ પહેલી ગુજરાતી ડિક્શનરી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રસિદ્ધ કરેલા સાહિત્યકોશમાં આ પુસ્તક વિશે આઠ શબ્દોની માહિતી છે, જેમાંના ચાર શબ્દો ખોટા છે. સામે દીપકભાઈ તેના વિશે નવ પાનાંનો લેખ આપે છે. આવા અનોખા મૌલિક અભ્યાસોનો તેમના પુસ્તકોમાં ખજાનો છે.

દેશમાં નવજાગૃતિ લાવનાર ઓગણીસમી સદી વિશે દીપકભાઈ નોંધે છે : ‘અર્વાચીનતાના એ સૂર્યરથને અંગ્રેજ અરુણ સારથિ બનીને હંકારી રહ્યો હતો. એ રથના સાત અશ્વો તે કયા ? એ હતા મુદ્રણકલા, બ્રિટિશપદ્ધતિનું શાળાશિક્ષણ,

લેખનના માધ્યમ તરીકે ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા, સમાજસુધારો, વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો, અંગ્રેજી સાહિત્યનો પ્રભાવ, પરદેશનો, ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ અને પરિચય.’

આ બધાં પાસાં પર દીપકભાઈએ કરેલા નક્કર અને ચોકસાઈભર્યાં સંશોધનનો અંદાજ તેમનાં પુસ્તકોના લેખોના વિષયો પરથી આવશે. જાણીતાં આદ્ય પુસ્તકો અને સામયિકો ઉપરાંતનાં, જે પહેલવહેલાં ગુજરાતી પુસ્તકો વિશે તેમણે લખ્યું છે તેમાં પાઠ્યપુસ્તકો, વાચનમાળા, વિશ્વકોશ, વિસ્તૃત સચિત્ર જીવનચરિત્ર, મુદ્રિત નાટક, પ્રવાસવર્ણન, શેક્સપિયરના નાટકનો અનુવાદ, ખિસ્સાકોશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી કવિતા વિશે અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં અને બોલચાલની અંગ્રેજી ભાષા શીખવતાં સહુ પહેલાં પુસ્તકો, તેમ જ પ્રથમ ગુજરાતી સામયિકો વિશે પણ લેખો છે.

નવજાગરણકાળના જે અનેક અક્ષરસેવી વ્યક્તિવિશેષો પર તેમણે લખ્યું છે તેમાંનાં કેટલાક છે : ફરદુનજી મર્ઝબાન, કેપ્ટન જર્વિસ, રણછોડભાઈ ઝવેરી, એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ, નાનાભાઈ રાણીના, બહેરામજી મલબારી, ઇચ્છારામ દેસાઈ, કોર્નિલિયા સોરાબજી, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી રાણી નંદકુંવરબા અને બીજાં અનેક. પ્રોજેક્ટો અને ગ્રાન્ટોના જમાનામાં દીપકભાઈએ સરકારી કે સંસ્થાકીય આર્થિક સહાય વિના એક ધ્યાસ તરીકે સંશોધનકાર્ય કર્યું છે. ઓગણીસમી સદીના પુસ્તકના સગડ મળે એટલે તે એક સાદો નિકોન કેમેરો લઈને પહોંચી જાય છે. ઝેરોક્સ ન થઈ શકે તેવાં પાનાંના ફોટા પાડી લે છે. સિત્તેરની ઉંમરે કમ્પ્યૂટર અને ઇન્ટરનેટ સાથેની દોસ્તી વધારી છે. પુસ્તકો માટે પ્રવાસ પણ વધ્યા છે. ગયાં ત્રણેક વર્ષમાં, યુવાનના તરવરાટથી સંશોધન માટે રાજકોટ, ભાવનગર અને અમદાવાદનાં ગ્રંથાલયો ખૂંદ્યાં છે. મુંબઈમાં ફૂટપાથ પરનાં કિતાબવાળા, પુસ્તકભંડારો, મરાઠી ગ્રંથસંગ્રહાલય, એશિયાટિક સોસાયટી લાઇબ્રેરી અને ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકસંગ્રહ સાથે ઘરોબો છે. સભાના એ ટ્રસ્ટી જ નહીં, અવિભાજ્ય અંગ છે. તેના ઉપક્રમે સો દુર્લભ ગુજરાતી પુસ્તકોનાં ડિજિટલાઇઝેશનનું જે શકવર્તી કામ થયું છે તેમાં દીપકભાઈનો ફાળો સહુથી મહત્ત્વનો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન, અનુવાદ અને સંપાદનનાં પુસ્તકો આપનાર દીપકભાઈ મુંબઈની સોમૈયા કોલેજમાં 1963થી અગિયાર વર્ષ અધ્યાપક હતા. પરિચય ટ્રસ્ટમાં યશવંત દોશી સાથે સહાયક સંપાદક તરીકેનાં બે વર્ષ પછી તેમણે એક દાયકા માટે અમેરિકાની વિશ્વવિખ્યાત લાઇબ્રેરી ઓફ કૉંગ્રેસની દિલ્હીની કચેરીમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના નિષ્ણાત તરીકે કામ કર્યું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઇન્ફર્મેશન સર્વિસની મુંબઈની શાખામાં સાંસ્કૃતિક બાબતોના નિષ્ણાત તરીકેની તેર વર્ષની કામગીરી બાદ દીપકભાઈ વીસમી સદીને અંતે વ્યવસાયમાંથી ઔપચારિક

રીતે નિવૃત્ત થઈને ઓગણીસમી સદીના વ્યાસંગમાં વધુ વ્યસ્ત બન્યા.

આ વ્યાસંગને વિશેષ પોષણ લાઈબ્રેરી ઓફ કૉંગ્રેસમાં મળ્યું, પણ તેનાં બીજાં તેમના ઘડતરનાં વર્ષોમાં હતાં. ગિરગામના તેમના મધ્યમવર્ગના ઘરમાં તેમનાં માતૃશ્રી અને એક ભાઈની પહેલથી ઉત્તમ પુસ્તકોનું વર્ષો લગી દરરોજ સહવાચન થતું. ઘરમાં એ વખતે ત્રણ-ચાર હજાર પુસ્તકો હતાં. અત્યારની સંખ્યા બમણી છે, તેમાંથી બાર-પંદર ઍન્ટિક્વેરિયન કહેતાં સવાસોએક વર્ષ પહેલાંનાં છે.

ગ્રંથસંગ્રહ વિશે દાવો કે ગ્રંથજ્ઞાનનો દેખાડો નથી. સાહિત્યજગતનેય દીપકભાઈનું મહામૂલું કામ ઓછું દેખાય છે. ઓગણીસમી સદી સમાજશાસ્ત્રીય રીતે સાંપ્રત માટે અત્યંત પ્રસ્તુત અને છતાંય આપણા વિદ્યાવિશ્વમાં ઉવેખાઈ છે. દીપક મહેતાના સંશોધનકાર્યનું પણ કેટલેક અંશે એવું છે.

સંજય શ્રીપાદ ભાવે

અનુક્રમ

1 હું તે વળી વિવેચક ? ના રે, ના	12
2 ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય : કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં	19
3 ગુજરાતી મુદ્રણના જનક બહેરામજી જીજીભાઈ છાપગર	30
4 ઓગણીસમી સદીના મુંબઈ ઇલાકામાં શિક્ષણવ્યવસ્થા	33
5 ગુજરાતી-મરાઠીના જાણતલ ડૉ. રોબર્ટ ડ્રમન્ડ	50
6 ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો	53
7 ફાર્બસમાળા	62
8 આજ સુધી અજાણ્યા રહેલા બે અંગ્રેજી અનુવાદ	79
9 હરિકૃપાથી, મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી	85
10 ધગશવાળા અને પૂરેપૂરા પ્રામાણિક રાજકીય સુધારક	90
11 ઓગણીસમી સદીની એક મહત્ત્વની ઘટના : બુદ્ધિવર્ધક સભા	93
12 ‘પંચ’લાઈન : લંડનથી ઠાણે વાયા દિલ્હી	108
13 કવિતા અને કહેવતના પ્રેમી જમશેદજી	112
14 વિધવાવિવાહ અને નવલકથા	115
15 દોઢ સો વર્ષ પહેલાંનું ઇંગ્લન્ડ - જેવું જોયું બે ગુજરાતીએ	120
16 આપણી ભાષાનું પહેલું મુદ્રિત નાટક : ગુલાબ	127
17 પુસ્તકોની સૂચિને પરિણામે અણધારી આફત	131
18 પારસી તવારીખનો અમૂલ્ય આકરગ્રંથ : ‘પારસી પ્રકાશ’	133
19 સરસ્વતીચન્દ્રના અવલોકનનું અવલોકન	143

1

હું તે વળી વિવેચક ? ના રે, ના

‘ફૂલછાબ’ના 1941ના પંદરમી ઓગસ્ટના અંકમાં ગુરુદેવ ટાગોરને અંજલિ આપતાં તેમને સંબોધીને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખ્યું હતું : ‘તમે કવિ હતા. ‘કવિ’ શબ્દ હવેથી અમે સાચવીને વાપરશું.’ પણ આપણે ગુજરાતીઓ સાચવીને વાપરીએ પૈસા, શબ્દો નહિ. ‘વચનેષુ કિમ્ દરિદ્રતા’ એ સુ(?)વાક્ય નક્કી કોઈ ગુજરાતીએ જ પ્રચલિત કર્યું હોવું જોઈએ. પણ જેમ ‘કવિ’ શબ્દ સાચવીને વાપરવા જેવો છે, તેમ ‘વિવેચક’ શબ્દ પણ સાચવીને વાપરવા જેવો છે. આપણી ભાષાની જ વાત કરીએ તોપણ વિવેચક તો કોઈ નવલરામ કે નરસિંહરાવ, કોઈ બળવન્તરાય કે કોઈ ભૃગુરાય, કોઈ આનંદશંકર કે કોઈ ઉમાશંકર, કોઈ રામનારાયણ પાઠક કે કોઈ જયંત કોઠારી. વધુમાં વધુ બીજાં પાંચ-દસ નામ ઉમેરી શકાય. બાકીના બધા તે પણ વિવેચક ? ના રે, ના. બહુ બહુ તો સમીક્ષક, આલોચક, આસ્વાદક કે સાહિત્યિક પત્રકાર. આ લખનારનો સમાવેશ પણ તેમનામાં જ થાય. વાઘ અને ‘વાઘતણી માશી’ વચ્ચે જેટલો તફાવત, તેટલો વિવેચક અને આ સૌ વચ્ચે.

કશું સર્જનાત્મક લખવાનું તો હાડમાં જ હશે નહિ એમ લાગે છે. એટલે ભરચુવાનીમાં કવિતાની એકાદ પંક્તિ પણ લખી નથી. પણ પુસ્તકો સાથેનો ઘરોબો ઘરમાંથી જ બંધાયો. ઘરમાંનાં પાંચેક હજાર પુસ્તકો(મોટા ભાગનાં ગુજરાતી)માંનાં જેટલાં જાતે વાંચેલાં એના કરતાં સાંભળેલાં વધુ. કારણ રોજ રાતે મોટા ભાઈ - રમણકાંતભાઈ - એકાદ કલાક માટે કોઈ પણ પુસ્તકનું પઠન કરે અને ઘરનાં સૌ આસપાસ બેસી તે સાંભળે એવો રિવાજ. પણ મન જરા અળવીતરું ખરું. એટલે સાંભળતાં સાંભળતાં વિચારે: ‘આમ કેમ થયું ? આના કરતાં આમ લખ્યું હોત તો ? આ તો લેખક પીંજણ કરવા બેસી ગયા નથી લાગતા ?’ જોકે આ બધી મનની વાત મનમાં જ રહે.

આઠ વર્ષની ઉંમરે પહેલી વાર સ્કૂલનું મોહું જોયું. (એ જમાનામાં બાળક જન્મે તે પહેલાં તેને સ્કૂલમાં ધકેલી દેવાનો ચાલ નહોતો.) મુંબઈની ન્યૂ ઈરા સ્કૂલ.

ભણતર તો ખરું જ, પણ સાહિત્ય, સંગીત, કળા, નાટક વગેરેનાં ગણતર પર પણ એટલો જ ભાર.

ઉપર : પિનાકિન ત્રિવેદી, મનસુખલાલ ઝવેરી

નીચે : યશવંત દોશી, જિન સ્મિથ

સાહિત્ય અંગે સ્નેહ અને સૂઝ ધરાવતા કેટલાક શિક્ષકો સદ્ભાગ્યે મળ્યા - પિનાકિન ત્રિવેદી, સોમભાઈ પટેલ, મધુભાઈ પટેલ, સુશીલાબહેન વાંકાવાળા. તેથી વાંચવાના શોખને દિશા મળી. સ્કૂલના પાંચ-સાત વિદ્યાર્થીઓએ કવિ સુંદરમ મુલાકાત લીધેલી. તેનો આ લખનારે લખેલો અહેવાલ સ્કૂલના વાર્ષિક 'ઉષા'માં પ્રગટ થયેલો તે સાહિત્યિક પત્રકાર તરીકેની પહેલી દીક્ષા. પણ સાહિત્ય અંગેની સમજણ મળી તે તો મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં. મનસુખભાઈ ઝવેરી ગુજરાતી શીખવે અને ઝાલાસાહેબ - ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા સંસ્કૃત શીખવે. બંને ઉત્તમ શિક્ષકો, પણ બંનેની તાસીર સાવ જુદી. બળવન્તરાય ઠાકોર સંપાદિત 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માંથી મનસુખભાઈ આખા વર્ષમાં કલાસમાં માંડ પાંચ-સાત કાવ્યો શીખવે. બે-ત્રણ મહિના એક-એક કાવ્ય પાછળ આપે. પણ પછી એના અજવાળામાં તમે કોઈ પણ કાવ્યને પામી શકો. જ્યારે ઝાલાસાહેબ ભગવદ્ગીતા,

મેઘદૂત કે શાકુન્તલનો શબ્દેશબ્દ કલાસમાં વાંચે, વાંચીને ખોલે અને ખોલે તે એવી રીતે કે વિદ્યાર્થીમાં સાહિત્ય માટેની સમજણ ખીલે. એ કોલેજનો ગુજરાતી વિભાગ દર વર્ષે ‘રશ્મિ’ નામનું વાર્ષિક પ્રગટ કરે. વિદ્યાર્થીઓનાં લખાણો તો હોય જ, પણ તે વખતના ઘણા અગ્રણી લેખકો, કવિઓની કૃતિઓ પણ તેમાં પ્રગટ થતી. મનસુખભાઈ અને ઝાલાસાહેબે ‘રશ્મિ’ માટે લેખ લખવા કહ્યું, ત્યારે સાહેબ, સ્વર્ગ હાથવેંતમાં હોય એમ લાગેલું. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીના કાવ્યસંગ્રહ ‘કોડિયાં’ (સંવર્ધિત આવૃત્તિ) વિશે લખીને લેખ તો આપી દીધો. પણ જીવ તાળવે ચોંટેલો. ‘રશ્મિ’માં છપાશે કે નહિ ? પૂછવાની તો હિંમત જ કેમ ચાલે ? અંક બહાર પડ્યો, હાથમાં આવ્યો. ‘પ્રખર સહરાની તરસથી’ અનુક્રમનું પાનું જોયું. અને આપણા રામની ઝંખના ફળી. ગ્રંથ-સમીક્ષાની એ પહેલી દીક્ષા.

1963ના જૂનથી મુંબઈની સોમૈયા કોલેજમાં ગુજરાતી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. 1964ના જાન્યુઆરીમાં ‘ગ્રંથ’ માસિક શરૂ થયું. બીજા ઘણા અધ્યાપકોને મોકલેલાં, તેમ મને પણ એક પુસ્તક (ભૂલતો ન હોઉં તો કોઈ નવલકથા) યશવંતભાઈ દોશીએ અવલોકન માટે મોકલ્યું. અમારો અંગત પરિચય બિલકુલ નહિ. અવલોકન લખીને આપવા માટે પરિચય ટ્રસ્ટની ઓફિસે ગયો ત્યારે પહેલી વાર મળ્યો. ત્યારથી યશવંતભાઈ ‘ગ્રંથ’ અને પરિચય ટ્રસ્ટ સાથે જે મનમેળ થયો તે 1974માં સહાયક સંપાદક તરીકે જોડાતાં વધુ ગાઢ થયો. સમીક્ષા-લેખનની ગલીકૂચીઓમાં હાથ પકડીને કોઈએ ફેરવ્યો હોય તો તે યશવંતભાઈએ. પુસ્તક કે સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ એ તો પહેલી શરત. પણ માત્ર એનાથી કામ ન ચાલે. ઝીણવટ, ચીવટ, શ્રમ, સૂઝ, કંઠીબંધનનો અસ્વીકાર એ બધું - એક શબ્દમાં કહેવું હોય તો વિવેક પણ અનિવાર્ય એમ તેમણે સમજાવ્યું. 1986ના જૂનમાં ‘ગ્રંથ’ બંધ કરવામાં આવ્યું ત્યાં સુધીમાં તેને માટે ઘણું લખ્યું, બલકે યશવંતભાઈએ લખાવ્યું.

પણ ગ્રંથસૃષ્ટિની વિશાળતા, વિવિધતા અને સમૃદ્ધિનો ખરો ખ્યાલ આવ્યો તે તો 1976ના ડિસેમ્બરમાં લાઈબ્રેરી ઓફ કૉંગ્રેસની દિલ્હી ઓફિસમાં જોડાયા પછી ત્યાં દસ વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે. ડિરેક્ટર જિન સ્મિથ એટલે ગ્રંથકીટ. ગુજરાતી સહિતની ભારતની ઘણી બધી ભાષાઓ અને તેમના સાહિત્ય વિશેની જાણકારીનો તેમની પાસે ખજાનો. દેશની એકે ભાષા કે બોલી એવી નહિ હોય કે જેનાં પુસ્તકો, છાપાં, મેગેઝિન એ ઓફિસમાં આવ-જા કરતાં ન હોય. (આવે પુસ્તક-વિકેતાઓ પાસેથી અને જાય અમેરિકાની લાઈબ્રેરીઓમાં.) બધી ભાષા જાણીએ તો ક્યાંથી, પણ દરેક ભાષાના જાણકારો તે ત્યાં હતા સહકાર્યકરો. એમની સાથેની વાતચીત, ચર્ચા આપ-લે, રોજ નવા નવા દરવાજા ખોલે. ‘મોરી મોરી રે’ની બહારની પુસ્તકોની દુનિયા જોવા મળી. ત્યાં પુસ્તકોને જે અછોવાનાં કરે એ જોઈને શરૂઆતમાં તો આંખ પહોળી થઈ જતી. વળી રેર અને એન્ટિક્વેરિયન બુક્સના જિન સ્મિથ ભારે

જાણકાર અને સંગ્રાહક. દરેક ભાષાનાં એવાં પુસ્તકો ભેગાં કરવાનો ખાસ પ્રોજેક્ટ કરેલો. ઓગણીસમી સદીનાં પુસ્તકો, સામયિકો, લેખકો વગેરેમાં જે રસ જાગ્યો તેનાં મૂળમાં આ જિન સ્મિથ અને બીજા તે સહકાર્યકર ડૉ. અરુણ ટીકેકર અડધી જિંદગી અને કમાણી રેર બુક્સ પાછળ ખર્ચી નાખનાર. ગ્રંથનિષ્ઠાની દીક્ષા, આમ દિલ્હીમાં મળી.

આટલાં વર્ષોમાં ધીમે ધીમે જે કાંઈ એકઠું કર્યું હતું તેનો નિયમિત ઉપયોગ કરવાની તક મળી તે તો નિવૃત્તિ પછી. ઈ. સ. 2000ના માર્ચથી બાર વર્ષ ‘મુંબઈ સમાચાર’માં દર ગુરુવારે ‘વર્ડનેટ’ પાનાનું લેખન-સંપાદન કરવાનું બન્યું. તત્કાલીન તંત્રી પિન્કીબહેન દલાલની અને મારી પહેલેથી એવી સમજ કે આને બીબાંઢાળ ‘સાહિત્યનું પાનું’ કે ‘અવલોકનનું પાનું’ નથી બનાવવું. વૈવિધ્યનો આગ્રહ. શક્ય હોય તેટલું ટોપિકલ બનાવવું. દરેક લખાણ સચિત્ર હોય જ. ગુજરાત ઉપરાંત દેશ અને દુનિયાનાં ભાષા-સાહિત્યને પણ બને તેટલો સ્પર્શ કરવો. છાપેલા શબ્દ ઉપરાંતનાં શબ્દનાં રૂપોની વાત પણ વણી લેવી. સાહિત્યિક પત્રકારત્વ, ગ્રંથસમીક્ષા અને ગ્રંથનિષ્ઠાના જે પાઠ અગાઉ ભણવા મળેલા તેનો બને તેટલો સદ્દુપયોગ આ બાર વર્ષમાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે નવલકથા વિશે વધુ લખવા તરફ ઝોક રહ્યો. ઉત્તમથી માંડીને ક્યારા જેવી ઢગલાબંધ નવલકથાઓ વાંચી, આપણી ભાષાની તેમ જ બીજી ભાષાની પણ. જિંદગીનાં પહેલાં બત્રીસ વર્ષ મુંબઈના ગિરગામ રોડ પરના એક મકાનમાં ગાળેલાં. એ વખતે ગિરગામ એટલે મરાઠી માણસ અને તેનાં ભાષા અને સંસ્કૃતિનો એક ગઢ. એટલે ખબર ન પડે એ રીતે મરાઠી ભાષા આવડતી ગઈ - પહેલાં ગુજરાતી અર્થમાં અને પછી મરાઠી અર્થમાં (મરાઠીમાં ‘આવડતી’ એટલે ‘ગમતી’, ‘ભાવતી.’) પણ તેનું સાહિત્ય વાંચવાનું બન્યું તે તો સોમૈયા કોલેજમાં મરાઠીના અધ્યાપક અને ઉમદા વિવેચક પ્રા. વસંત દાવતરે ઉશ્કેર્યો તે પછી. પરિણામે મરાઠી નવલકથાઓ વિશે પણ ઠીક ઠીક લખાયું, અલબત્ત, ગુજરાતીમાં. શરૂઆતમાં નવલકથા જેવા લોકગમ્ય પ્રકાર વિશે વધુ લખવાનું થયું તેનો એક લાભ એ થયો કે એ વખતે આધુનિકતાને નામે જે કેટલાક દુરાગ્રહો વહેતા થયા હતા - જેમ કે જે લોકપ્રિય હોય - તે સાહિત્યિક ન હોય અને જે સાહિત્યિક હોય તે લોકપ્રિય ન હોય તેનો બહુ પાસ લાગ્યો નહિ. વિવેચનના કોઈ વાદ કે વાડામાં બંધાવામાંથી પણ બચી જવાયું. લખતી વખતે કૃતિ, લેખક, તેમનાં સ્થળ-કાળ, વાતાવરણ, લેખકનું જીવન વગેરે બધાંનો વિચાર ખરો, પણ વાચકનો પણ વિચાર જરૂરી. વાચક વગર કર્તા કે કૃતિના અસ્તિત્વનો અર્થ કેટલો ?

પણ પછી ઓગણીસમી સદીનાં લેખકો, પુસ્તકો, સામયિકો, સંસ્થાઓમાં એવો રસ પડ્યો કે બીજું બધું આઘું જતું રહ્યું. આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસ કે

વિવેચનનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો માટે ઓગણીસમી સદી એટલે દસ-પંદર લેખકો અને તેમની વીસ-પચીસ કૃતિઓ. તેમાંય નર્મદ-દલપત પહેલાંના લેખકો અને પુસ્તકોની તો કોઈ વાત જ ન કરે. હા, એ બધાંની વાત માત્ર સાહિત્યના ત્રાજવે તોળીને ન થાય. એ જમાનાનાં મુદ્રણ, શિક્ષણ, રાજકારણ, સમાજ, બધાંનો સાથેલાગો વિચાર કરવો પડે. આપણે ત્યાં સામયિકોનો અભ્યાસ કરવાના કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે, પણ તેમાં બધો ઝોક ‘સાહિત્ય’ તરફ જ. તે એટલે સુધી કે ‘ડાંડયો’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘ગુજરાતી’, ‘પ્રિયંવદા’, ‘વસંત’ કે અરે, ‘પ્રસ્થાન’માં પણ સાહિત્ય સિવાયની જે સામગ્રી આવતી તેનો તો ઉલ્લેખ પણ ન થાય. પરિણામે છાપ એવી પડી કે આ બધાં સામયિકો ‘શુદ્ધ સાહિત્ય’નાં હતાં. આપણા જમાનાના આગ્રહો આગલા જમાના પર લાદવાનું પરિણામ કેવું આવે તે, આવા અભ્યાસોએ બતાવ્યું છે. ઓગણીસમી સદીને સમજવી હોય તો આપણી શરતે ન સમજાય, તેની શરતે સમજવી જોઈએ. પણ આપણે તેમ ન કર્યું એટલે પારસીઓ, પરદેશીઓ અને પાદરીઓએ આપણાં ભાષા-સાહિત્ય, પત્રકારત્વ વગેરેમાં જે પાયાનું કામ કર્યું તેની સામે આપણે આંખ આડા કાન કર્યાં. તેથી નુકસાન તેમને નહિ, આપણને જ થયું. આ લખનારનાં ઓગણીસમી સદી વિશેનાં લખાણોનાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. હવે પછી બીજાં નહિ થાય એવી ખાતરી નથી. આજે હવે થાય છે કે પહેલેથી આ ઓગણીસમી સદીની દિશા સૂઝી હોત તો કેવું સારું થાત ? વિવેચક નહિ તો સંશોધકમાં તો ગણતરી થાત !

સારે નસીબે પહેલેથી એવી વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનું થયું કે જેના મનમાં વાચકનું મહત્ત્વ વસેલું હોય. લખીએ છીએ તે આપણી જાત ખાતર નહિ, કોઈક વાંચશે એવા આશયથી, એવી આશાથી. વિવેચકો કે અધ્યાપકો કે અભ્યાસીઓ કરતાં પણ ગુમનામ વાચકો કેટલા વધુ સજાગ હોય છે તેનો એક અનુભવ તો ક્યારેય નહિ ભુલાય. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને દલપતરામ ખખ્ખરના 1867માં પ્રગટ થયેલા ‘શાકુન્તલ’ના અનુવાદો વિશે ‘વર્ડનેટ’માં લખતાં સાથે આમ પણ લખેલું : “કાલિદાસનો પહેલવહેલો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર હતા રણછોડભાઈ ઉદયરામ. તેમણે કરેલો ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’નો અનુવાદ 1840માં પ્રગટ થયો હોવાનું ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી લાઈબ્રેરી સૂચિ’માં નોંધાયું છે.” હકીકતમાં આ ઉપરાંત અચ્યુત યાજ્ઞિક અને કિરીટ ભાવસાર સંપાદિત ‘ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની સૂચિ’માં પણ આ જ સાલ આપી છે. અરે, સુન્દરમે પણ ‘શકવર્તી’ ગણાયેલ ગ્રંથ ‘અર્વાચીન કવિતા’માં 1840ની સાલ જ આપી છે. ‘વર્ડનેટ’માં લખાણ પ્રગટ થયું તે દિવસે એક વાચકનો ફોન આવ્યો. લાગલું જ પૂછ્યું : ‘રણછોડભાઈ ઉદયરામનો જન્મ કઈ સાલમાં ?’ સંદર્ભનું હાથવગું પુસ્તક જોઈ જવાબ આપ્યો : 1837માં.’ પેલા વાચકે જનોઈવઢ ઘા કરતાં કહ્યું : ‘તો શું

ત્રણ વર્ષની ઉંમરે રણછોડભાઈએ ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’નો અનુવાદ કરેલો ?’ અમે તો કઈ વાડીના મૂળા, પણ સુન્દરમ્ જેવા સુન્દરમ્ને જે સીધીસાદી વાત ન સૂઝી તે અખબારના એક વાચકને સૂઝી ! હા, પહેલી વાત એ કે લખાણ વાંચવામાં સરળ હોવું જોઈએ. એમાં આપણા શોખ ખાતરના શૈલીવેડા ન ચાલે. વાત સહેલી રીતે કહેતાં ન આવડે તો ન કહેવી, પણ જાણીજોઈને ગૂંચવીને તો ન જ કહેવી. પરિભાષાનો પ્રયોગ ન છૂટકે જ કરવો. તદ્ભવ શબ્દથી કામ ચાલતું હોય ત્યાં સુધી તત્સમ શબ્દ ન વાપરવો. અંગ્રેજી શબ્દોની સૂગ ન જ રાખવી. (આવું બધું કરવાનો વૈભવ દોઢસો-બસો નકલોનો માતબર ફેલાવો ધરાવતાં સામયિકોમાં લખનારાને પોસાય, આપણને નહિ.) અગિયાર વર્ષ કોલેજમાં ભણાવ્યું તો ખરું, પણ જે કાંઈ લખાય તે ‘અધ્યાપકીય’ ન બની જાય એનું ધ્યાન ત્યારેય રાખેલું, આજની જેમ. આટલાં વર્ષના મહાવરાએ એક વાત બરાબર શીખવી છે : અઘરું લખવું સહેલું છે, સહેલું લખવું સહેલું નથી.

પણ આપણે ત્યાં વિવેચનને નામે જે કાંઈ લખાય-છપાય છે તેના ઘણા લખનારાઓ સહેલો રસ્તો લઈ અઘરું લખે છે. એટલે એ ખરેખર વાંચે છે કોણ એ સવાલ છે. આપણા સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓએ અને મોટા ભાગના શિક્ષકો, અધ્યાપકોએ પણ - તો વાંચવાનું જ છોડી દીધું છે. લેખકો વાંચે, પણ તે તો જેમાં તેમનાં વખાણ થયાં હોય તેવાં જ લખાણો વાંચે. જેમને વાંચવું છે તેવા ગુમનામ વાચકને સમજાય જ નહિ તો એ વાંચે કઈ રીતે ? યુજીસી કે યુનિવર્સિટીના નિયમોની જબરદસ્તી છે, પાપી પેટનો સવાલ છે, એટલે ‘અભ્યાસ’ અને ‘સંશોધન’ના લેખો ઢગલાબંધ લખાતા રહે છે, દયાભાવે સામયિકોમાં છપાતા રહે છે. (એક આડ વાત : છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આપણાં ઘણાં સામયિકોએ આઈએસએસએન નંબર મેળવી લીધા છે, કેમ કે સરકારી બાબુઓએ નક્કી કર્યું કે આ નંબરવાળા સામયિકમાં છપાયા હોય તેવા લેખોને જ નોકરીની ચડતી-પડતીની ગણતરીમાં લેવા. બચાડા બાબુઓને કોણ સમજાવે કે આ નંબર એ સામયિકની ઊંચી ગુણવત્તાનું પ્રમાણપત્ર નથી જ નથી. એ તો એક સગવડિયો નંબર છે.) પુસ્તકો છાપવા માટે અનુદાનો આપનારા મળી રહે છે, જેમાં માત્ર કોરાં પાનાં જ બાંધ્યાં હોય એવાં ‘પુસ્તક’ની પણ બસો-પાંચસો નકલો સરકારશ્રીના ગળામાં પહેરાવી દઈ શકે એવા કુશળ પ્રકાશકો પણ છે, એટલે એવા લેખો ભેગા કરી ‘વિવેચન’નાં પુસ્તકો પણ દર વર્ષે ઢગલાબંધ છપાતાં રહે છે. અને પુસ્તકોને તથા લેખકોને ઇનામ, પુરસ્કાર, ચંદ્રક, સન્માન આપનારા ડોંશીલાઓની પણ ખોટ નથી, એટલે છાતીએ આવા બે-ચાર બિલ્લા લટકતા હોય તો પછી વિવેચનનું વિવેચન કરનારાની તો ઐસી તૈસી. વખાણ વાંચીને લેખક ખુશ છે, લખાણ છાપીને સંપાદક ખુશ છે, પુસ્તક છાપીને પ્રકાશક ખુશ છે. વાચક ? એ તો શી વિસાતમાં ? એની ખુશી-નાખુશીનો તે વળી વિચાર

કરવાનો હોય ? અને એ પણ વિવેચકે ? પણ ભઈલા, તમે પોતે જ શરૂઆતમાં પેટછૂટી વાત કરી કે, ‘હું વિવેચક નથી’ એટલે ‘વિવેચક’ને સમજાય તે વાત તમને નહિ સમજાય. એ વાત તે આ : જો અને જે વંચાય તો અને તે વિવેચન નહિ. વંચાય અને સમજાય પણ, તે તો વિવેચન નહિ જ નહિ. અને આવા વિવેચનથી આપણાં આજનાં ભાષા-સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે, પછી ચિંતા શાની? આજની ચિંતા છોડ ચિંતામણિ, અને લાગી જા ઓગણીસમી સદીના કોઈ અજાણ્યા પુસ્તક, સામયિક, સંસ્થા કે લેખક વિશે લખવા. આજે નહિ તો બાવીસમી સદીમાં તેના પર ‘મહાનિબંધ’ લખી કોઈ માંદો અધ્યાપક ‘ડૉક્ટર’ બની જશે. એક સમીક્ષક કે સાહિત્યિક પત્રકાર આનાથી વધુ ભલું બીજા કોઈનું શું કરી શકે ?

જડ(ભરત) વાક્ય : પરિહાસ વિજલ્પિતમ્ સખે પરમાર્થેન ન ગૃહ્યતામ્ વચઃ ।

(શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટોબર, 2014)

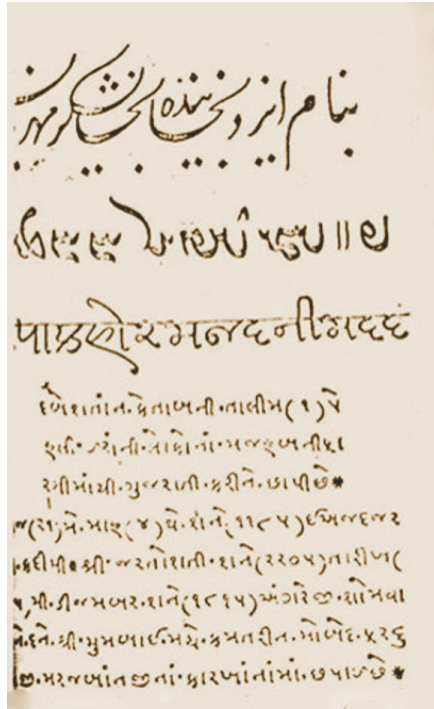
2

ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય : કેટલાંક વણખૂલ્યાં પાનાં

‘ઝટ્ટ ડોળિ નાંખો રે, મનજળ થંભ થયેલું’

ઓગણીસમી સદીનાં આપણાં સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, ભાષા, સાહિત્ય આ બધાંની જે તાતી જરૂરિયાત હતી તે કવિ નર્મદના આ શબ્દોમાં છતી થાય છે. સમાજસુધારો એ ઓગણીસમી સદીનાં જીવન અને સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું પરિબળ ખરું, પણ તે એકમાત્ર પરિબળ નહોતું. એ જમાનાનાં કેટલાંક સામયિકોનાં નામ જુઓ : ‘વિદ્યાસાગર’ (1840), ‘ખોજદોસ્ત’ (1842), ‘જ્ઞાનપ્રસારક’ (1848), ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ (1850), ‘રાસ્તગોફ્તાર’ (1851), ‘સત્યપ્રકાશ’ (1853), ‘જ્ઞાનદીપક’ (1856) અને ‘બુદ્ધિવર્ધક’ (1856). આ સામયિકોનાં નામમાં આવતા વિદ્યા, જ્ઞાન, સત્ય, બુદ્ધિ જેવા શબ્દો સૂચક છે. એ વખતે પશ્ચિમ ભારતમાં જે મથામણ ચાલી રહી હતી તે માત્ર સમાજ સુધારા અંગેની ન હતી. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં વિદ્યાની, જ્ઞાનની, સત્યની, બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી. બ્રિટિશ પદ્ધતિના શિક્ષણને પ્રતાપે જે નવી નવી વિદ્યાશાખાઓ આપણી નજર સામે ખૂલી રહી હતી તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી. આ વ્યાખ્યાન સાથે જેમનું નામ જોડાયેલું છે તે આપણા અગ્રણી વિવેચક અનંતરાય રાવળે બહુ યોગ્ય રીતે કહ્યું હતું તેમ ‘અંગ્રેજો દ્વારા પ્રવૃત્તિપુરુષાર્થી પશ્ચિમનું એટલે વૈજ્ઞાનિક અને અન્ય સાધનો દ્વારા ભૌતિક ઉત્કર્ષની સાધના પુરસ્કારતી અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ભારતમાં થયેલું આગમન અને તેણે સ્ફુરાવેલ જાગૃતિ અને નવચૈતન્ય, અંગ્રેજી કેળવણી, મુદ્રણકળા એ બધાંએ બદલી નાખેલી હવામાં જ સાંસારિક સભાનતા પ્રગટી. તેણે સાહિત્યનું સુકાન બદલી નાખતાં અર્વાચીન સાહિત્ય પ્રભુલક્ષી મટી માનવલક્ષી અને સંસારલક્ષી એટલે જીવનાભિમુખ બન્યું. પરિણામે સમાજસુધારો, ધર્મસુધારણા, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું પ્રાગટ્ય વગેરેએ આપણા અર્વાચીન સાહિત્યને

ઉપાદાનભૂત જીવનસામગ્રી પૂરી પાડી છે.’ આપણે જેને ‘સુધારક યુગ’ કહીએ છીએ તેને માટે આ જ લેખમાં રાવળસાહેબે ‘જાગૃતિ યુગ’ એવી વધુ વ્યાપક સંજ્ઞા પ્રયોજી છે. એટલે સુધારક યુગનું સાહિત્ય એવી ઓળખને બદલે પ્રબોધન યુગનું અથવા જાગૃતિ યુગનું સાહિત્ય એવી ઓળખાણ વધુ સારી ઓળખાણ બની રહે. આજે આપણે જેને પંડિત યુગના સાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ તે પણ હકીકતમાં તો આ પ્રબોધન યુગના સાહિત્યનું જ એક્સટેન્શન-વિસ્તરણ હતું. એટલે 19મી સદીના સાહિત્યને બે ભાગમાં વહેંચવા કરતાં આખી ઓગણીસમી સદીના સાહિત્ય માટે ‘પ્રબોધન યુગનું સાહિત્ય’ એવી સંજ્ઞા યોજવાનું વધારે ઉચિત ગણાય.

દબેશતાંન 1815

ઓગણીસમી સદીના સાહિત્યના વિવેચન વિશે વાત કરતાં સૌથી પહેલી જરૂર જણાય છે તે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ પર સવિશેષ ધ્યાન આપીને એ સમયગાળામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો અને તેના લેખકો, સામયિકો અને તેના સંપાદકોના મહત્ત્વને સમજવાની અને સ્વીકારવાની. આપણા સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગની શરૂઆત નર્મદ-દલપતનાં લખાણોથી જ થઈ એવી માન્યતા આપણા

1. ‘નિત્યનૂતન સારસ્વતયજ્ઞ’ તારતમ્ય પા. 39.1 આવૃત્તિ, 1931

વિવેચનમાં ઘર કરી ગઈ છે. નર્મદ અને દલપત એ આપણા સાહિત્યના અર્વાચીન યુગના બે મુખ્ય અને મહત્વના પુરસ્કર્તા ખરા, પણ સમય દષ્ટિએ પહેલા પુરસ્કર્તા નહીં. અર્વાચીનતાનાં વૃત્તિવલણોનો સીધો સંબંધ બે સાહિત્યેતર ઘટનાઓ સાથે રહેલો છે. કાળક્રમે જોતાં આમાંની પહેલી ઘટના તે મુદ્રણનું આગમન અને બીજી ઘટના તે બ્રિટિશપદ્ધતિના શાળા-શિક્ષણની અને પછી ઉચ્ચશિક્ષણની શરૂઆત. આ શરૂઆત 19મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મુંબઈમાં થઈ. 1808માં પહેલવહેલું છપાયેલું ગુજરાતી પુસ્તક મુંબઈમાં છપાઈને પ્રગટ થયું ત્યારથી 1852 સુધીમાં આપણી ભાષામાં ઓછામાં ઓછાં 300 પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તેમાંનાં મોટા ભાગનાં પદ્યમાં નહીં, ગદ્યમાં લખાયેલાં હતાં. અને છતાં અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યની શરૂઆત 1850માં પ્રગટ થયેલા દલપતરામના ‘ભૂત નિબંધ’થી કે 1851માં પ્રગટ થયેલા નર્મદના નિબંધ ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’થી થઈ એમ આપણે વર્ષોથી માનતા-મનાવતા આવ્યા છીએ. વાત જો સર્જનાત્મક ગદ્યની જ કરવાની હોય તો તો આ બંને કૃતિઓનું ગદ્ય પણ સર્જનાત્મક ગદ્ય નથી જ. હકીકતમાં અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો આરંભ 1850 કરતાં ઘણો વહેલો પારસીઓ, પાદરીઓ અને પરદેશી અમલદારોને હાથે થઈ ચૂક્યો હતો. અલબત્ત, તેમાંનું ઘણુંખરું ગદ્ય કાં અનુવાદ માટે, કાં ધર્મપ્રચાર માટે, કાં શાલેય શિક્ષણ માટે પ્રયોજાયું હતું. પણ તેથી એ અર્વાચીન ગદ્ય નહોતું એમ કેમ કહી શકાય ? પણ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થોડા અપવાદોને બાદ કરતાં આપણે પારસીઓ, પાદરીઓ અને પરદેશીઓના પ્રદાનની તો અવગણના જ કરી છે. 1844માં સૂરતથી પ્રગટ થયેલા ‘પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ’ના અનુવાદ ‘યાત્રાકારી’નો અને અનુવાદક ફાંધર વિલિયમ ફલાવરનો ઉલ્લેખ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ક્યાંય જોવા નહીં મળે. ચાલો, એ તો અનુવાદ હતો, પણ 1844માં જ પૂરાં સાતસો પાનાંનું કાવસજી સોરાબજી કાવસજી પટેલે ‘ચીનનો અહેવાલ’ નામનું પુસ્તક મુંબઈથી પ્રગટ કરેલું. તેની વાત કોઈએ કરી છે ? ખુદ નર્મદે પોતે ગુજરાતી ગદ્યને જન્મ આપ્યાનું માન કેપ્ટન જર્વિસને આપ્યું છે અને 1828ના વરસથી ‘ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું’ એમ કહ્યું છે. પણ આ કેપ્ટન જર્વિસ કોણ હતો, એણે શું શું લખેલું એની ભાળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કોણે કર્યો છે ? 1867માં પ્રગટ થયેલા અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટકના ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને દલપતરામ ખખ્ખરના બે અનુવાદ સંસ્કૃતમાંથી થયેલા પહેલા અનુવાદ તરીકે ઓળખાવાતા આવ્યા છે. પણ એ બંને મહાનુભાવોનો જન્મ પણ નહોતો થયો ત્યારે, છોક 1824માં સંસ્કૃતમાંથી પંચતંત્રનો અનુવાદ ‘પંચોપાખીઆંન’ નામે ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ કર્યો હતો એ વાત સાહિત્યના ઇતિહાસ કે વિવેચનમાં કોઈએ નોંધી છે ? 1857માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ તે પછી કેટલાંક વર્ષો સુધી આ ‘પંચોપાખીઆંન’ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ભણાવાતું હતું

અને 1882 સુધીમાં તેની છ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. તેનાથી પણ પહેલાં, 1821માં બાઈબલના નવા કરારનો અનુવાદ સૂરતમાં છપાઈને પ્રગટ થયો હતો. જેમ્સ રિક્નર અને વિલિયમ ફાઈવી નામના લંડન મિશનરી સોસાયટીના બે પરદેશી પાદરીઓ ગુજરાતી ભાષા શીખીને બાઈબલનો અનુવાદ ગુજરાતી ગદ્યમાં કરે, જ્યારે નર્મદનો જન્મ પણ થયો નહોતો અને જ્યારે દલપતરામની ઉંમર માંડ દોઢેક વર્ષની હતી ત્યારે કરે, એ હકીકત આપણા વિવેચને કે ઇતિહાસે નોંધી પણ છે ? પણ આ બે પાદરીઓ પણ પહેલા ગદ્યકાર નથી. તેમના પહેલાં ‘કમતરીન ખાકસાર મુનશી ડોશાભાઈ મોબેદ શોહરાબજી ભરવચી’એ કરેલો ‘મોગલાઈ ઊનાની હકીમ લોકોનો ઊહવાલ તથા તે લોકોની નશીહતો’ નામનો અનુવાદ 1818માં મુંબઈના ફરદુનજી મર્ઝબાનજીના છાપખાનામાં છપાઈને પ્રગટ થયો હતો. અને આ જ ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ 1815ના ડિસેમ્બરની 25મી તારીખે પોતે કરેલા અનુવાદનું 410 પાનાંનું પુસ્તક પોતાના છાપખાનામાં છાપીને પ્રગટ કર્યું હતું. એનું નામ ‘દબેસ્તાનુલ મઝાહેબ’. કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રગટ કરતાં પહેલાં કોઈ જાણકાર પાસે તેની ચકાસણી કરાવવાનું આજે પણ આપણને બહુ જરૂરી લાગતું નથી અને પરિણામે કઢંગા અનુવાદો ખડકાતા જાય છે. ફરદુનજી પોતે ફારસીના સારા જાણકાર હતા, ગુજરાતી તો તેમની માતૃભાષા હતી, છતાં પોતે ફારસીમાંથી કરેલા આ અનુવાદની ચકાસણી તેમણે ત્રણ ત્રણ જાણકારો પાસે કરાવી હતી અને તેમનાં પ્રમાણપત્ર પ્રસ્તાવનામાં આમેજ કર્યાં હતાં. અને છતાં ગુજરાતી ગદ્યલેખન અંગે આટલી સભાનતાભરી કાળજી રાખનારનું નામ પણ આપણે લેતા નથી. અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્યના વિકાસ અને ઘડતરમાં પરદેશીઓ અને પાદરીઓએ આપેલા ફાળા અંગે સંશોધન કરી, અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. પણ આપણે પુસ્તકો લખવાની વાત તો દૂર રહી, પરદેશીઓ અને પાદરીઓના ફાળાની નોંધ પણ કેટલી લીધી છે ? પારસીઓની ભાષાને ‘અશુદ્ધ’નું લેબલ લગાડીને આપણે પહેલાં તેમના સાહિત્યને મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ પાડવાનું અને પછી એ અલગ પ્રવાહની અવગણના કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વલણની શરૂઆત પોતાની કૃત્રિમ રીતે સંસ્કૃતમય ભાષાનો ફાંકો ધરાવતા પંડિત યુગના કેટલાક સાક્ષરી લેખકોથી થઈ અને ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહી એવા ગાંધી યુગના કેટલાક લેખકોએ એ વલણને વધુ દઢ બનાવ્યું. એક ઉદાહરણ રૂપે આ વાક્ય જુઓ : ‘1822માં ગુજરાતની સાહસિક પારસી કોમના એક નબીરાએ ‘મુંબઈ સમાચાર’ નામે અઠવાડિક કાઢવા માંડ્યું. ભલે મુંબઈથી શરૂ થયેલું, પણ આ ગુજરાતી ભાષાનું સાહસ હતું.’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રગટ કરેલા બહુખંડી ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના ત્રીજા ભાગની ભૂમિકામાં યશવંત શુક્લે આ શબ્દો લખ્યા છે. બીજે ક્યાંય નહીં ને સાહિત્યના આવા વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં પણ આમ નામ

વગર મભમ વાત થાય એ કેવું ? '1864માં એક નાગર નબીરાએ 'ડાંડયો' નામે સામયિક કાઢવા માંડ્યું' એમ કોઈ લેખક લખે ખરો ? 1976માં પ્રગટ થયેલી પહેલી આવૃત્તિમાં આમ છપાયું. 2005માં બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ત્યારે પણ એ પારસી નબીરાનું નામ આપવાનું બીજી આવૃત્તિના વિદ્વાન સંપાદક કે પરામર્શકને જરૂરી ન લાગ્યું.

પણ આપણે માત્ર પારસીઓ, પાદરીઓ અને પરદેશીઓ જેવા સમૂહોની જ ઉપેક્ષા કરી છે એવું નથી. આપણી કેટલીક મહત્ત્વની સંસ્થાઓની પણ ઉપેક્ષા કરી છે. પારસીઓની જોડાક્ષર વગરની 'અશુદ્ધ' ભાષાનો દાખલો આપવા માટે 'ગનેઆન પરસારક'નો ઉપહાસભર્યો ઉલ્લેખ કરવા સિવાય આપણે એ સંસ્થા અને તેની કામગીરી વિશે જાણવાની કેટલી ચિંતા કરી છે ? 1848ના સપ્ટેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેના પહેલા પ્રમુખ કોઈ પારસી નહીં, પણ રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ ઝવેરી હતા અને તેની પહેલી કારોબારી સમિતિના કુલ આઠ સભ્યોમાંથી ત્રણ હિંદુ અને પાંચ પારસી હતા. 1959માં આ મંડળીને 110 વર્ષ પૂરાં થયાં તેનો ઉત્સવ મુંબઈમાં ઊજવાયો હતો અને તે વખતે તેના પ્રમુખ હતા પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ અને તેની કારોબારીમાં હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા અને જ્યોતીન્દ્ર દવેનો સમાવેશ થતો હતો. પણ આપણે તો આ સંસ્થા પર 'પારસીઓની મંડળી' એવી છાપ મારી તે મારી. હકીકતમાં, 19મી સદીની પહેલી ત્રણ પચ્ચીસી સુધી સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, શિક્ષણ, સમાજસુધારો વગેરે ક્ષેત્રોમાં, કંઈ નહીં તો મુંબઈમાં, ગુજરાતી અને મરાઠી હિન્દુઓ, પારસીઓ, કેટલાક પરદેશી અમલદારો અને થોડાક પાદરીઓ સાથે મળીને કામ કરતા હતા. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતીભાષી હિન્દુઓનો જુદો ચોકો માંડવાની શરૂઆત આપણે જેને 'પંડિત યુગ' કહીએ છીએ ત્યારથી થઈ.

નર્મદે પોતાનો પહેલો ગદ્યલેખ ભાષણ રૂપે મુંબઈની બુદ્ધિવર્ધક સભામાં રજૂ કર્યો હતો એટલા પૂરતી આપણે એ સભાને યાદ કરીએ છીએ, પણ આ સભાની પણ વિગતે વાત આપણે કેટલી કરીએ છીએ ? હકીકતમાં, 1851માં, લગભગ એક જ વખતે, લગભગ સરખા નામવાળી બે સંસ્થાઓ શરૂ થઈ હતી. તેમાંની એક તે નર્મદે શરૂ કરેલી 'જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા.' કૉલેજનો અભ્યાસ પડતો મૂકીને નર્મદને સૂરત જવું પડ્યું અને તેની દોરવણી વગર આ સભા ઝાઝો વખત ચાલી શકી નહીં. બીજી બાજુ ગંગાદાસ કિશોરદાસે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પ્રોફેસર પાટન સાથે મસલત કરીને 1851ના આરંભમાં 'બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા'ની સ્થાપના કરી. તેના પહેલા પ્રમુખ હતા પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, સેક્રેટરી હતા મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી, જ્યારે ગંગાદાસ પોતે હતા ખજાનચી. 1851ના ફેબ્રુઆરીના ઉત્તરાર્ધમાં નર્મદ મુંબઈ છોડી સૂરત

ગયો તે પછી 1851ના માર્ચની 30મી તારીખથી તેણે સ્થાપેલી મંડળી પ્રાણલાલ મથુરાદાસવાળી ‘બુદ્ધિવર્ધક સભા’માં ભળી ગઈ. લગભગ 1870 સુધી આ સભા અને તેનું સામયિક ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’ વધતેઓછે અંશે કાર્યરત રહ્યાં હતાં. 1894-1895માં થોડા વખત માટે તે સંસ્થા ફરી સક્રિય બની ત્યારે તેના નામમાંથી ‘હિંદુ’ શબ્દ કાઢી નાખવામાં આવ્યો. છેવટે 1934ના જુલાઈની 29મી તારીખે તે ફાર્બસ ગુજરાતી સભામાં વિલીન થઈ ગઈ. આજે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનું પુસ્તકાલય ઔપચારિક રીતે ‘બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય’ તરીકે ઓળખાય છે એટલા પૂરતું હજી એ સંસ્થાનું નામ રહ્યું છે. પણ આ સંસ્થાના ઇતિહાસ અને કામગીરીની આપણે ઝાઝી ચિંતા કરી નથી. ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’ની લગભગ આખી ફાઈલ મુંબઈની કે. આર. કામા ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સચવાઈ છે. એકના એક ચવાઈ ગયેલા વિષયો પર પીએચ.ડી. માટે ‘શોધનિબંધ’ લખનારાઓની નજર આજ સુધી તેમાં દટાયેલા ખજાના સુધી પહોંચી શકી નથી.

સંસ્થાઓની ઉપેક્ષા કરી છે તેમ આપણા વિવેચને 19મી સદીનાં ઘણાંખરાં સામયિકોની પણ ઉપેક્ષા કરી છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ને જ પહેલું ગુજરાતી સામયિક માનીને આપણે ચાલતા આવ્યા છીએ. પણ 15મી મે, 1850ના રોજ પ્રગટ થયેલા તેના પહેલા અંકમાં આરંભે છાપેલા ‘પ્રસ્તાવના અથવા દીબાચો’માં એક વાક્ય આ પ્રમાણે છે : “જેટલાં મુંબાઈનાં વરતમાન અથવા ચોપાંનીઆં આવે છે, તેને લોકો ગપાઉંસ છે કેહે છે.” એ જમાનામાં સામયિકો માટે ‘ચોપાંનીઆં’ શબ્દ વપરાતો. પણ આ વાક્ય એ હકીકતનું સૂચન કરે છે કે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ શરૂ થયું તે પહેલાં મુંબઈમાં ગુજરાતી સામયિકો પ્રગટ થતાં હતાં એટલું જ નહીં, એ જમાનામાં ટપાલ કે વાહનવ્યવહારનાં સાધનો ટાંચાં હોવા છતાં તે અમદાવાદ સુધી પહોંચતાં હતાં. હકીકતમાં પહેલવહેલું ગુજરાતી માસિક મુંબઈથી પ્રગટ થયું હતું, 1840ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે. તેનું ‘અશુદ્ધ’ નામ ‘વીદેઆ સાગર’, ‘શુદ્ધ’ નામ ‘વિદ્યાસાગર’. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પહેલવહેલા ગુજરાતી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર નવરોજજી ફરદુનજી તેના અધિપતિ હતા. એ જમાનામાં ઘણી મોંઘી કહેવાય તેવી તેની કિંમત હતી દોઢ રૂપિયો ! 1846ના ડિસેમ્બર સુધી તે નિયમિત રૂપે પ્રગટ થતું હતું. તે બંધ પડ્યું તે પહેલાં, 1846ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી બે ગુજરાતી સામયિકો શરૂ થયાં હતાં. મુંબઈથી અગ્રણી પત્રકાર, સમાજસુધારક, અને લેખક સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીએ ‘જગત મીતર’ શરૂ કર્યું જે 1855 સુધી ચાલુ હતું. બીજું માસિક તે જ દિવસે સૂરતમાં શરૂ થયું તે ‘સૂરતના પરહેજગાર’. 1839ના માર્ચમાં મુંબઈમાં કેટલાક અંગ્રેજ લશ્કરી અધિકારીઓએ ‘ટેમ્પરનન્સ યુનિયન’ની સ્થાપના કરી હતી. ટેમ્પરનન્સ એટલે મદનિષેધ. બેજનજી પાલનજી કોટવાની આગેવાની હેઠળ તેની એક શાખા સૂરતમાં 1845માં શરૂ થઈ હતી. એ શાખાએ

શરૂ કરેલું ‘સૂરતના પરહેજગાર’ એ આપણી ભાષાનું દારૂબંધીને વરેલું પહેલું - અને કદાચ છેલ્લું - સામયિક. 1850ના ઓક્ટોબરમાં બેજનજીનું અવસાન થતાં તે બંધ પડ્યું. અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કરેલો તે જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ 1849ના જુલાઈ મહિનાથી ‘ગનેઆંન પરસારક’ (જ્ઞાનપ્રસારક) નામનું જે માસિક શરૂ કર્યું હતું તે 1867ના ડિસેમ્બર સુધી ચાલુ હતું. એ જ મંડળી તરફથી 1852માં અરદેશર ફરામજી મૂસના અધિપણા નીચે ‘ખોલાસે જાદુ’ શરૂ થયું હતું જે બે વર્ષ જ ચાલ્યું હતું. 1951ના ઓગસ્ટની પહેલીથી સોરાબજી બંગાળીએ ‘જગત પરેમી’ નામે બીજું માસિક શરૂ કર્યું હતું. તેનો મુખ્ય ભાગ “ઉગમણ તથા આથમણ પરાન્તના દેશોની પુરાતન હાલતને લગતી શોધો” માટે રોકાયેલો રહેતો. કેવળ સંગીતને વરેલું સામયિક ગુજરાતીમાં ચલાવવું આજે પણ સહેલું નથી. 1854માં તો એમ કરવું કેટલું મુશ્કેલ હશે ? પણ મુંબઈથી દાદાભાઈ સોરાબજી મહેતાએ 1854ના જાન્યુઆરીની પહેલીથી સંગીતને વરેલું ‘સરોદ સરાહીદન’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું; એટલું જ નહીં, 1861 સુધી તેને ચલાવ્યું હતું. 19મી સદીના પૂર્વાર્ધની વાત જવા દો, માત્ર સાહિત્યવિવેચનને વરેલું એક ત્રિમાસિક છેક 1886માં મુંબઈથી શરૂ થયું હતું એ વાતની કોણે નોંધ લીધી છે ? સાક્ષર સહાયક, પ્રજા પ્રબોધક મંડળે શરૂ કરેલા એ સામયિકનું નામ હતું ‘વિવેચક’. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું પગેરું હજી આપણે સંતોષકારક રીતે શોધી શક્યા નથી, કારણ આપણી નજર માત્ર પુસ્તકો પર રહી છે. 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધનાં સામયિકોની ફાઈલો ઝીણા આંકે ચાળીએ તો તેમાંથી શરૂઆતની ટૂંકી વાર્તાના નમૂના મળી આવે તેવો પૂરો સંભવ છે. પચાસ વર્ષ સુધી આપણાં સામયિકોને વાર્તા છાપ્યા વગર ચાલ્યું હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. હા, અનુવાદ કે રૂપાંતર માટેની સૂગ આપણે છોડવી પડે. આપણી સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો, છાપાં-સામયિકોનો, સાહિત્યિક સંસ્થાઓનો, સિલસિલાબંધ, વિગતવાર, પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ આપણી પાસે છે જ નહીં. અને જ્યાં માહિતી જ નથી, ત્યાં વિવેચન તો ક્યાંથી જ હોય ?

ગમે તેટલા મહાન સર્જકની કૃતિ પણ સાહિત્યિક મરુભૂમિમાં એકાએક ઊગી નીકળતી નથી. એવા સર્જકનો અને એવી કૃતિને પોષનારાં અને પ્રેરનારાં તત્ત્વો અને સત્ત્વો સાહિત્યિક ભૂમિમાં ધરબાયેલાં પડ્યાં જ હોય છે. નવલકથા અને નાટક જેવા સમાજ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા પ્રકારો માટે તો આ વાત વિશેષ સાચી છે. પણ આપણા સાહિત્યના વિવેચનનાં કે ઇતિહાસનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો માર્ગસૂચક સ્તંભોની જેટલી વાત કરે છે તેટલી માર્ગની કરતાં નથી. એક-બે ઉદાહરણો જોઈએ. આપણા વિવેચને માની લીધું કે આપણી નવલકથામાં દેશી રાજ્યોની ખટપટની વાત પહેલી વાર ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં કરી. પણ 1886માં ‘કરણધેલો’ પ્રગટ થઈ તે પછી ચાર જ વર્ષે પ્રગટ થયેલી ભાણશંકર

જયશંકરની નવલકથા ‘ભભકપૂર’માં એશઆરામમાં પડી જઈને કર્તવ્યભાન ભૂલેલા રાજાનું પતન થતું બતાવાયું છે. દેશી રાજ્યો અંગેની આ આપણી પહેલી નવલકથા છે. પાત્રોને ગુણ પ્રમાણે અપાયેલાં નામોને એક વખત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વિશિષ્ટતા ગણાવવામાં આવતી હતી. પણ ‘ભભકપૂર’ના લેખક આ બાબતમાં પણ ગોવર્ધનરામના પુરોગામી છે. રાજા અબલસિંહ, કારભારી નિષ્કપટીદાસ, લાંચખાઉ કારભારી ત્રોડફોડભાઈ, રાજવૈદ ધનદાસ વગેરે પાત્રો અહીં જોવા મળે છે. 1879માં પ્રગટ થયેલી હરગોવિંદદાસ કાટાંવાળાની ‘અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન’ પણ દેશી રાજ્યોની દશા અને તેમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો વિશેની નવલકથા છે. અહીં પણ ગર્ધવસેન, દુર્બળસિંહ, બોથડપંત, કપટચંદ, એવાં પાત્રનામો જોવા મળે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ગુણસુંદરી છે તો અહીં સગુણસુંદરી છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં કુમુદ અને કુસુમ જેવાં પાત્રો વિશે કહેવાયું છે કે આ નવલકથા વાંચીને ઘણા લોકોએ પોતાની દીકરીઓનાં આવાં નામ પાડેલાં. પણ હકીકતમાં એ વખતના સમાજમાં પ્રચલિત નામો ગોવર્ધનરામે ઉપાડી લીધાં હોય એવો સંભવ વધારે છે. કારણ 1872માં પ્રગટ થયેલી ધીરજરામ જગજીવનદાસની નવલકથા ‘કુમુદા’ની નાયિકાનું તે જ નામ છે અને તેમાં એક પાત્રનું નામ કુસમ પણ છે. તો 1884માં પ્રગટ થયેલી વિહ્વલદાસ ધનજીભાઈની નવલકથાનું નામ છે ‘પતિવ્રતા સ્ત્રી ગુણસુંદરી’. નવીનચંદ્ર અને કુમુદ વચ્ચેના પત્રવ્યવહારને પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું એક આગવું પાસું ગણવામાં આવે છે. પણ આવો પત્રવ્યવહાર કરનારી કુમુદ પહેલી નાયિકા નથી. 1873માં પ્રગટ થયેલી કેશવરામ દલપતરામની નવલકથા ‘ચંદાકુમારીની વાર્તા’માં પણ કથાનાયિકા ચંદાકુમારી નાયક પ્રાણલાલ સાથે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. કથાને અંતે વિધવા કુમુદનાં લગ્ન સરસ્વતીચંદ્ર સાથે ગોવર્ધનરામે નથી કરાવ્યાં એ અંગે આપણે ત્યાં સારી એવી ચર્ચા થઈ છે અને નવલકથામાં વિધવાનાં પુનર્લગ્ન કરાવવાની પહેલ કનૈયાલાલ મુનશીએ ‘કોનો વાંક ?’માં કરી એમ કહેવાયું છે. પણ હકીકતમાં વિધવાવિવાહ કરાવવાનું હિંમતભર્યું પગલું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો તે પહેલાં, 1880માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘કમળાકુમારી’માં ભવાનીશંકર નરસિંહરામ કવિ નામના લેખકે લીધું હતું. આ નવલકથાની સોળ પાનાંની પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં રમણભાઈ નીલકંઠે લખી હતી. તેમાં તેમણે કહ્યું હતું : ‘The author Mr. bhavanishankar Nar-sinhram of Limdi has rendered a service to the cause of social reform, he has depicted faithfully the condition of Hindu society and his story makes the necessity of reform self-evident.’ છેક 1880માં, લીંબડી જેવા નાનકડા ગામનો લેખક પોતાની નવલકથામાં આવું હિંમતભર્યું પગલું લે છે, પણ તેની નોંધ આપણે લીધી છે ? પણ આ બધી નવલકથા લખનારા કોઈ મોટાં

માથાં નહીં, માર્ગસૂચક સ્તંભો નહીં, પણ માર્ગ પર પડેલા પથરા, એટલે તેમના તરફ કોણ ધ્યાન આપે? જરૂર છે આવા પથરાને વીણીવીણીને તેમને શાલીગ્રામ તરીકે સ્થાપે તેવા વિવેચનની.

પણ પારસીઓ, પાદરીઓ, પરદેશીઓ, સંસ્થાઓ, સામયિકો, આજે ભુલાઈ ગયેલ લેખકો અને કૃતિઓ વિશે વાત કરવી હોય તો કંઈ નહીં તો 19મી સદી પૂરતી આપણે ‘સાહિત્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા વધુ વિસ્તૃત કરવી પડશે. કારણ આજે આપણે જેને ‘સાહિત્યિક’ નથી ગણતા એવાં પુસ્તકોનું 19મી સદીના ઘણા દાયકા સુધી વર્ચસ્વ રહ્યું હતું. 1808થી 1867 સુધીના સાઠ વર્ષના ગાળામાં ઓછામાં ઓછાં 1150 પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તેમાંથી 54 પુસ્તકો ઇતિહાસને લગતાં છે, 48 સમાજશાસ્ત્રને લગતાં છે, કાયદા વિશેનાં 40 અને ભૂગોળ વિશેનાં 26 પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. સૌથી વધુ - 151 - પુસ્તકો પારસીઓના ધર્મ વિશે પ્રગટ થયાં છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે 31 અને હિંદુ ધર્મ વિશે 32 પુસ્તકો છપાયાં હતાં. આ બધાં પુસ્તકોમાંની ભાષા તેમ જ સામગ્રી - કન્ટેન્ટ - આજે આપણને કાલગ્રસ્ત લાગે. પણ એ જમાનામાં ગુજરાતી ભાષાને - ખાસ કરીને ગુજરાતી ગદ્યને, તેના શબ્દભંડોળને, તેના વાક્યવિન્યાસોને, તેની માંડણીને, તેની શૈલીને, અર્વાચીનતાનો ઓપ આપવામાં આ પ્રકારનાં પુસ્તકોએ તેમ જ વિવિધ વિષયોનાં શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. પણ એ તરફ આપણે ભાગ્યે જ ધ્યાન આપ્યું છે. ‘સાહિત્ય’ને બદલે વધુ વ્યાપક એવી ‘વાક્ય’ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરીને 19મી સદીના ગ્રંથકારો અને તેમના ગ્રંથોને નવેસરથી જોવા, જાણવા, અને નાણવાની જરૂર છે.

છેલ્લા થોડા દાયકાથી આપણા વિવેચનમાં એક વલણ જોર પકડતું જોવા મળે છે. એ છે આજનું ગુજરાત રાજ્ય જ જાણે 19મી સદીમાં પણ અસ્તિત્વમાં હોય એમ માનીને વાત કરવાનું. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને, તેનાં મુદ્રણ અને પ્રકાશનને, તેના શિક્ષણને, પુસ્તકો, અખબારો અને સામયિકોને, ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિને, જાણે મુંબઈ સાથે કશું લાગતું વળગતું જ ન હોય એમ માનીને ચાલવાનું વલણ ભલભલા વિવેચકોએ અપનાવ્યું છે. એક દાખલાથી વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રગટ કરેલા દળદાર ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ના ત્રીજા ભાગમાં માત્ર હાલના ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલી યુનિવર્સિટીઓ વિશે જ માહિતી આપી છે, પણ ઉચ્ચ કક્ષાએ ગુજરાતીના શિક્ષણની પહેલ કરનાર યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બે કે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજનો નામોલ્લેખ કરવાનું પણ તેના વિદ્વાન સંપાદકને જરૂરી લાગ્યું નથી. પણ હકીકતમાં 1960 સુધી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો મોટા ભાગનો પ્રદેશ એક જ રાજકીય એકમનો ભાગ હતો એટલું જ નહીં, એ પ્રદેશો અને તેમાંની મોટા ભાગની સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક

પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર મુંબઈ હતું. ધીરુભાઈ ઠાકરે બહુ યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તેમ, ‘મહારાષ્ટ્ર સાથે ગુજરાતનો સંબંધ પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવે છે. ભાષાવાર ‘જુવારું’ કર્યું અને બૃહદ્ મુંબઈ રાજ્યમાંથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રને અલગ કર્યાં તેની પહેલાં દાયકાઓથી મુંબઈ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રને સાંકળતી સુવર્ણ કડી હતું. પશ્ચિમ ભારતની ધર્મ અને સમાજ-સુધારાની અનેક ઉચ્છેદક અને સંસ્કારરક્ષક પ્રવૃત્તિઓનું ઉગમસ્થાન મુંબઈ રહેલું. ગુજરાતી અને મહારાષ્ટ્રી, બંને પ્રજાઓના સંયુક્ત સાંસ્કારિક ઉછેરનું સાક્ષી એક સદી કરતાં વધુ સમય સુધી મુંબઈ હતું.’ 19મી સદી વિશે વાત કરતી વખતે તો આ વાત સતત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

જેમ મુંબઈને સમાવવા ‘ગુજરાત’ અને ‘ગુજરાતી’નો વ્યાપ વધારવો પડશે તેમ, આપણે ‘વિવેચન’ શબ્દનો અર્થવિસ્તાર પણ કરવો પડશે. કેટલીક આનુષંગિક પણ પાયાની પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આપવું પડશે. સૌથી પહેલું કામ 19મી સદીનાં પુસ્તકો અને સામયિકોનાં સંયુક્ત સૂચીકરણ-યુનિયન કેટલોગ-નું કરવું પડશે. બીજું કામ 19મી સદીનાં પુસ્તકો અને સામયિકોની જાળવણીનું, ડિજિટલ રૂપે જાળવણીનું, કરવું પડશે. ત્રીજું કામ તે તેમના સઘન અભ્યાસનું. ત્યાર પછી સંપાદન, સંશોધન, લેખન, વિવેચન. 19મી સદીના સાહિત્ય પાસે કઈ રીતે જવું જોઈએ એનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણને આજના ઉત્સવમૂર્તિ ડૉ. રમેશભાઈ શુક્લે તેમનાં સંશોધન, સંપાદન, વિવેચનનાં પચાસ કરતાં વધુ પુસ્તકો દ્વારા પૂરું પાડ્યું છે. આવા બીજા બે-પાંચ રમેશભાઈ આપણી પાસે હોત તો જે નથી થયું તેમાંનું ઘણું થઈ ચૂક્યું હોત.

છેલ્લે, એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે. 19મી સદીનાં સાહિત્ય, બલકે વાઙ્મયના સંગોપન, સંશોધન, અધ્યયન, સંપાદન, પ્રકાશન માટે એક અલગ સ્વાધ્યાય કેન્દ્ર શરૂ કરવાની જરૂર છે. તેનું પહેલું કામ લેખકો, પુસ્તકો, સામયિકો, સંસ્થાઓ વગેરે વિશે માહિતી મેળવી તેનું સૂચીકરણ કરવાનું. બીજું કામ બને તેટલી વધુ મુદ્રિત સામગ્રીને ડિજિટલ રૂપે એક સ્થળે એકઠી કરવાનું અને તે અભ્યાસીઓને સુલભ કરી આપવાનું. સંશોધન, સંપાદન, વિવેચનને તો તે અવકાશ અને પ્રોત્સાહન આપે જ. તેના ફળ સ્વરૂપે જે સામગ્રી તૈયાર થાય તેની ચકાસણી કરીને યોગ્ય લાગે તે સામગ્રીનું પ્રકાશન કરવાનું કામ પણ તે કરે. આ કેન્દ્રને પોતની વેબસાઇટ તો પહેલેથી જ હોય અને બને તેટલી સામગ્રી ડિજિટલ રૂપે તેના પર સર્વસુલભ હોય.

19મી સદીના સાહિત્ય અંગેની આપણી જાણકારી અને વિવેચનની આજની સ્થિતિ ‘મન જળ થંભ થયેલું’ જેવી છે. 19મી સદીના સાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન, અભ્યાસ, વિવેચન, ઇતિહાસલેખન, પ્રકાશન વગેરે સાથે સંકળાયેલા સૌ કોઈને આજે આટલાં વર્ષો પછી પણ ફરી નર્મદના એ શબ્દો થોડા ફેરફાર સાથે કહેવા પડે તેમ છે :

‘હવે તો ઓળિ નાંખો રે, મન જળ થંભ થયેલું.’

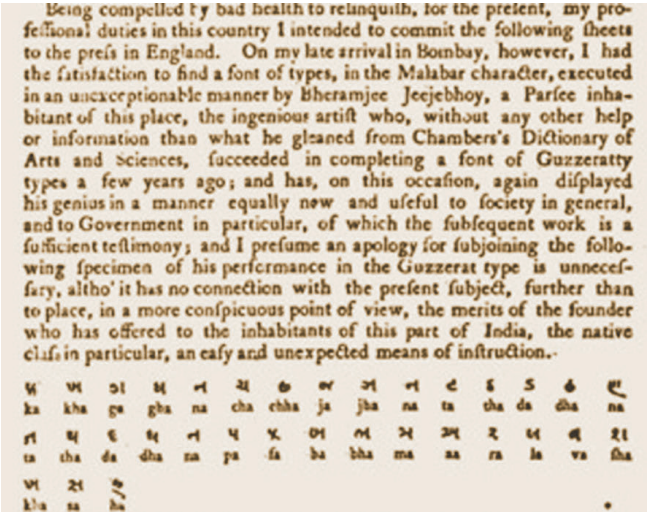
(19 જાન્યુઆરી, 2013ના રોજ પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ સ્મારક સમિતિના ઉપક્રમે અમદાવાદમાં આપેલું અનંતરાય રાવળ સ્મૃતિ વ્યાખ્યાન, પ્રગટ : ‘વિદ્યાપીઠ’, જાન્યુઆરી-જૂન, 2013)

3

ગુજરાતી મુદ્રણના જનક બહેરામજી જીજીભાઈ છાપગર

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં, ગુજરાતી સંસ્કારજગતમાં અર્વાચીનતાનો ઉદય ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન આપણા ઇતિહાસ કે વિવેચને ઝાઝો કર્યો નથી. કોઈ પણ વૃત્તિ કે વલણનો આરંભ અમુક ચોક્કસ તારીખે થાય એવું ભાગ્યે જ બને. તેનો ઉઘાડ ધીમે ધીમે થતો આવે. છતાં સગવડ ખાતર કોઈ એક તારીખ નક્કી કરવી જ હોય તો કહી શકાય કે 1797ના જાન્યુઆરીની 29મી તારીખે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં અર્વાચીનતાનો ઉઘાડ થયો. કારણ આ દિવસે મુંબઈથી પ્રગટ થતા ‘બોમ્બે કુરિયર’ નામના અંગ્રેજી અખબારમાં ગુજરાતી ભાષા-લિપિમાં લખાયેલો મજકૂર પહેલી વાર મુદ્રિત રૂપે પ્રગટ થયો. એ મજકૂર હતો રસ્તા પર રખડતાં ઢોરને પકડવા અંગેની એક સરકારી જાહેરખબરનો. આ જાહેરખબર અંગ્રેજી છાપામાં ગુજરાતી લિપિમાં છાપવાનું શક્ય બન્યું તે એક એકલવીર પારસીના પ્રયત્નને કારણે. એમનું નામ બહેરામજી જીજીભાઈ છાપગર. મૂળ વતની સૂરતના. 1790ના અરસામાં મિત્ર નસરવાનજી જમશેદજી દાતારની સાથે મુંબઈ આવ્યા અને લુક એશબર્નરની માલિકીના ‘બોમ્બે કુરિયર’ અખબારના છાપખાનામાં કમ્પોઝિટર (બીબાં ગોઠવનાર) તરીકે જોડાયા. છાપકામનો અનુભવ તો ક્યાંથી હોય, પણ આપબળે કમ્પોઝ કરતાં શીખ્યા એટલું જ નહિ, પ્રેસને જરૂર પડી ત્યારે એકલે હાથે ગુજરાતી બીબાં પણ બનાવી આપ્યાં. આપણી ભાષા છાપવા માટેનાં એ પહેલવહેલાં બીબાં. એ અર્થમાં એમને ગુજરાતી મુદ્રણના જનક કહી શકાય. પણ આવું ખાતરીપૂર્વક કઈ રીતે કહી શકાય ? બે કારણે. એક પારસીઓ અને તેમના પ્રદાન અંગેના અમૂલ્ય ગ્રંથ ‘પારસી પ્રકાશ’માં બહેરામજી વિશે નોંધ્યું છે કે ‘મિ. એશબર્નરે એવન પાસે ગુજરાતી બીબાં પણ મુંબઈમાં ઓટાવ્યાં હતાં.’ બે, બોમ્બે કુરિયર પ્રેસમાં જ છપાઈને 1799માં એક પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. ‘ગ્રામર ઓફ ધ મલબાર લેન્ગવેજ.’ લેખક હતા ડૉ. રોબર્ટ ડ્રમંડ. આ

ભાષાનાં બીબાં હિન્દુસ્તાનમાં તો મળશે નહિ એટલે પુસ્તક ઇંગ્લેન્ડમાં છપાવવું પડશે એમ લેખકના મનમાં હતું. પણ મુંબઈ આવ્યા પછી બહેરામજી છાપગરે બનાવેલાં આ ભાષાનાં બીબાં તેમણે જોયાં. ખૂબ પસંદ પડ્યાં એટલે પુસ્તક બોમ્બે કુરિયર પ્રેસમાં જ છપાવ્યું. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે આ વાત નોંધી જ છે, પણ સાથોસાથ એ વાત પણ નોંધી છે કે આ જ બહેરામજીએ એકલે હાથે ગુજરાતી લિપિનાં બીબાં પણ બનાવ્યાં હતાં. એટલું જ નહિ, જરા ચાતરીને પ્રસ્તાવનામાં જ તેમણે આ ગુજરાતી બીબાંના નમૂના પણ આમેજ કર્યાં છે. એટલે 1799 સુધીમાં બહેરામજીએ એકલે હાથે ગુજરાતી બીબાં બનાવ્યાં હતાં એ નક્કી.

ગ્રામર ઓફ ધ મલબાર લેન્ગવેજની પ્રસ્તાવનામાં છાપેલા પહેલવહેલા ગુજરાતી ટાઈપના નમૂના

બહેરામજીને હાથે બીજું પણ એક મોટું કામ થયું - જાણ્યે કે અજાણ્યે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છાપકામની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંની હસ્તપ્રતોમાં ગુજરાતી અક્ષરોને માથે શિરોરેખા રહેતી. 1797ના જાન્યુઆરીની 29 તારીખે જે જાહેરખબર છપાઈ તેમાં પણ હિન્દી-મરાઠીની જેમ ગુજરાતી અક્ષરોને માથે પણ શિરોરેખા હતી. પણ એ જ વર્ષના જુલાઈ મહિનામાં ‘બોમ્બે કુરિયર’માં બીજી એક ગુજરાતી જાહેરખબર છપાઈ. તેમાં શિરોરેખા જોવા મળતી નથી. ત્યારથી ગુજરાતીના મુદ્રણમાંથી શિરોરેખા ગઈ તે ગઈ. હાથે લખાયેલાં લખાણોમાંથી પણ પછી શિરોરેખા દૂર થઈ. ગુજરાતી લિપિને વધુ સરળ અને સુગમ બનાવવાના આ મોટા કામની પહેલ બહેરામજીએ કરી.

આ બહેરામજીનો જન્મ ક્યારે થયેલો એ જાણવા મળતું નથી. પણ તેમનું અવસાન થયું 1804ના માર્ચની પાંચમી તારીખે. અને પારસી પ્રકાશ નોંધે છે કે તે ગુજરાતી મુદ્રણના જનક બહેરામજી જીજીભાઈ છાપગર

વખતે તેમની ઉંમર પચાસ વર્ષની હતી. એટલે તેમનો જન્મ 1754ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ. બહેરામજીના અવસાન પછી તેમના દીકરા જીજીભાઈ પણ 1814માં બોમ્બે કુરિયરમાં જોડાયા હતા અને વખત જતાં તેના હેડ કમ્પોઝિટર બન્યા હતા. આજે હવે હેન્ડ કમ્પોઝનો જમાનો નથી રહ્યો અને એટલે ધાતુનાં બીબાં પણ વપરાતાં બંધ થયાં છે. પણ તેથી કાંઈ બહેરામજીએ એકલે હાથે કરેલા કામનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી.

(‘વિશ્વવિહાર’, જુલાઈ 2015)

4

ઓગણીસમી સદીના મુંબઈ ઇલાકામાં શિક્ષણવ્યવસ્થા

સાંદીપની ઋષિ સુરગુરુ સરખા અધ્યાપક અનંત,
તેને મઠ ભણવાને આવ્યા હળધર ને ભગવંત.
તેની નિશાળે ઋષિ સુદામો વડો વિદ્યાર્થી કહાવે,
પાટી લખી દેખાડવા રામ-કૃષ્ણ સુદામા પાસે આવે.

એટલે કે જ્યાં એક વડો વિદ્યાર્થી શિક્ષકના સહાયક તરીકે કામ કરતો હોય, જ્યાં છોકરાઓ પાટી પર લખતાં શીખતા હોય અને પોતે લખેલું વડા વિદ્યાર્થીને બતાવતા હોય એવી નિશાળો કૃષ્ણ-સુદામાના જમાનામાં હોય કે ન હોય, પણ પ્રેમાનંદના જમાનાના ગુજરાતમાં તો હતી જ. અલબત્ત, 19મી સદીમાં તેમાં સાંદીપીની ઋષિ જેવા 'અધ્યાપક અનંત' ભાગ્યે જ ભણાવતા. થોડું ગણી, લખી, વાંચી શકતા હોય તેવા બ્રાહ્મણો તેમાં ઉપલા વર્ણના છોકરાઓને ભણાવતા. ઓગણીસમી સદીની પહેલી બે પચ્ચીસી સુધી આવી નિશાળો બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનાં શહેરોમાં અને કેટલાંક ગામડાંઓમાં ફેલાયેલી હતી. અલબત્ત, બીજી પચ્ચીસીની શરૂઆતથી ધીમે ધીમે બ્રિટિશપદ્ધતિથી શિક્ષણ આપતી સ્કૂલોએ તેમનું સ્થાન લેવા માંડ્યું.

આપણે ત્યાં એક એવી માન્યતા ઘર કરી ગઈ છે કે અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં આવીને ગુલામ જેવા કારકુનો પેદા કરવા માટે બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ દાખલ કર્યું. એટલું જ નહીં, આપણે ત્યાં પરંપરાગત રીતે શિક્ષણ આપતી જે નિશાળો હતી તેનો મૃત્યુઘંટ તેમણે વગાડ્યો. પણ વાત આટલી સીધીસાદી નથી. બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું, લગભગ તે જ વખતે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીની સરકારે આખા ઇલાકામાંની પરંપરાગત રીતે શિક્ષણ આપતી નિશાળોની મોજણી કરાવી હતી અને એ પ્રકારની નવી નિશાળો ખોલવી જોઈએ કે નહીં, ખોલીએ તો કેટલો

ખર્ચ થાય, એ ખર્ચને કઈ રીતે પહોંચી શકાય, એને માટે કેટલા શિક્ષકો જોઈએ વગેરે બાબતોનો વિચાર કર્યો હતો. ધ સેક્રેટરી ટુ ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બોમ્બે મિસ્ટર ફેરિશે એક પ્રશ્નાવલી તૈયાર કરીને 1824ના માર્ચની 10મી તારીખે રાજ્યના દરેક જિલ્લાના કલેક્ટર અને જજને મોકલી આપી. તેમાંના દસ પ્રશ્નોના જવાબ તેમણે લખી મોકલવાના હતા, વહેલામાં વહેલી તકે. અને ખરેખર આ અંગ્રેજ અધિકારીઓએ બને તેટલી ત્વરાથી જવાબો મોકલ્યા. એટલે 1825ના માર્ચની 10મી તારીખે તો અહેવાલ તૈયાર થઈ ગયો અને મિ. ફેરિશે તે સરકારને સુપરત પણ કરી દીધો - માત્ર એક જ વર્ષના ગાળામાં. મુસાફરી અને સંદેશાવ્યવહારનાં એ વખતનાં ટાંચાં સાધનોને જોતાં આ કામ ઝડપથી થયું ગણાય.

આ અહેવાલમાંની કેટલીયે વિગતો જાણવામાં આજે આપણને રસ પડે તેમ છે. જેમ કે સૂરત જિલ્લામાં 656 ગામ હતાં, પણ નિશાળોની સંખ્યા હતી ફક્ત 139 અને તેમાં ભણતા છોકરાઓની સંખ્યા હતી 3223. જ્યારે ભરૂચના પાંચ કસબામાં કુલ 13 નિશાળ હતી - જેમાંની છ તો જંબુસરમાં હતી. આ નિશાળોમાં જ્યારે છોકરો ભણવા બેસે ત્યારે માસ્તરને બે પાવલી - આજના 50 પૈસાની દક્ષિણા આપવામાં આવતી. છોકરાને ઊંઘી થાળી પર લખતાં શીખવવાનું શરૂ થાય ત્યારે માસ્તરને દક્ષિણામાં એક રૂપિયો મળતો અને અભ્યાસ પૂરો કરીને છોકરો નિશાળ છોડે ત્યારે માસ્તરને બેથી પાંચ રૂપિયાની દક્ષિણા મળતી. આ રોકડા રૂપિયા ઉપરાંત રોજેરોજ જ્યારે છોકરો ભણવા જાય ત્યારે મૂઠી - બે મૂઠી અનાજ માસ્તર માટે લઈ જતો. બ્રાહ્મણના છોકરાઓએ માસ્તરને દક્ષિણા રૂપે કશું જ આપવાનું રહેતું નહોતું.

અમદાવાદના કલેક્ટરે મોકલેલા રિપોર્ટમાં જણાવેલું કે અમદાવાદ કલેક્ટરેટમાં કુલ 928 ગામડાં છે, જેમાંનાં ફક્ત 49 ગામડાંમાં નિશાળો છે અને તેમાં કુલ 2973 વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. પણ તેમાંના 1333 છોકરાઓ તો અમદાવાદ શહેરમાં આવેલી 21 નિશાળોમાં ભણતા હતા. અમદાવાદ કલેક્ટરેટની સ્કૂલોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી મોટી સંખ્યા 1080 - વાણિયાઓની હતી. બીજે નંબરે 524 કણબી વિદ્યાર્થીઓ હતા, જ્યારે બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા 408ની હતી. મુસ્લિમ છોકરાઓની સંખ્યા હતી માત્ર 64. અમદાવાદ કલેક્ટરેટની નિશાળોના અભ્યાસક્રમની જે માહિતી આપી છે તે જોતાં જણાય છે કે અંકગણિત અને લિપિલેખન સિવાય બીજું કશું શીખવાતું નહોતું. શીખવવા માટે છાપેલાં પુસ્તકો બિલકુલ વપરાતાં નહીં. અંકગણિતમાં પણ પહેલાં એકથી સો સુધીના આંકડા ગોખાવવામાં આવતા અને પછી અંકલેખન શીખવાતું. ત્રીસ સુધીના આંક ઉપરાંત પા, અડધા, પોણાના આંક પણ ગોખાવતા. આ ઉપરાંત તોલમાપ, લંબાઈ, વજન વગેરેની માહિતી અપાતી. આટલું ભણી રહે પછી નિશાળ છોડતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને

નીતિ અને ધર્મના થોડા પાઠ ભણાવતા.

આખી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીની વાત કરીએ તો શહેરો અને ગામડાંઓમાં બધું મળીને કુલ 1705 નિશાળો હતી જેમાં કુલ 35,153 છોકરા ભણતા હતા. એ વખતે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીની કુલ વસ્તી લગભગ 47 લાખની હતી. એટલે કે દર 133 વ્યક્તિમાંથી ફક્ત એક વ્યક્તિ ભણવા માટે નિશાળે જતી હતી. અલબત્ત, જે ગુજરાતીભાષી વિસ્તારો જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોની હકૂમત નીચે હતા તેમનો સમાવેશ આ સર્વેમાં થયો નહોતો, પણ કેટલાંક અપવાદરૂપ દેશી રાજ્યોને બાદ કરતાં બીજાં રાજ્યોમાં શિક્ષણને ભાગ્યે જ પ્રોત્સાહન અપાતું. મરાઠીભાષી વિસ્તારો અને ગુજરાતીભાષી વિસ્તારોની નિશાળો વચ્ચેનો કેટલોક તફાવત પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ગુજરાતની નિશાળોમાં મુખ્ય શિક્ષણ અંકગણિતનું રહેતું અને તે પૂરું થયા પછી વાંચતાં-લખતાં શીખવાતું. ગણિતમાં સૌથી વધુ ભાર જાતજાતના આંક ગોખાવવા પર રહેતો. જ્યારે મરાઠીભાષી વિસ્તારોમાં પહેલાં વાંચતાં-લખતાં શીખવાતું અને ગણિતના શિક્ષણમાં આંક ગોખાવવા પર ઝાઝો ભાર અપાતો નહિ. ગુજરાતની પ્રજા એકંદરે વેપાર-પ્રધાન હોવાથી ગણિત અને આંક ઉપર વધુ ભાર અપાતો હોવો જોઈએ. ગુજરાતની નિશાળોમાં વડા વિદ્યાર્થીની પ્રથા પ્રચલિત હતી, જે મરાઠીભાષી વિસ્તારની નિશાળોમાં જોવા મળતી નહોતી.

આ અહેવાલમાંની બીજી કેટલીક હકીકતો પણ નોંધપાત્ર છે : એક પણ નિશાળને પોતાનું અલાયદું મકાન નહોતું. નિશાળ કાં મહેતાજીને ઘરે કે પછી મંદિર અથવા ધરમશાળા જેવી કોઈ જાહેર જગ્યાએ બેસતી. એવી કોઈ સગવડ ન હોય તો ખુલ્લામાં ઝાડ નીચે પણ છોકરાઓ ભણતા. લગભગ બધા મહેતાજીઓ બ્રાહ્મણ હતા. જેમ કે અમદાવાદની નિશાળોમાં કુલ 21 મહેતાજીઓ હતા અને તે બધા જ બ્રાહ્મણ હતા. અછૂત ગણાતી જાતિઓનો છોકરો ભણતો હોય એવો એક પણ દાખલો અહેવાલમાં ક્યાંય નોંધાયો નથી. તેવી જ રીતે એક પણ નિશાળમાં છોકરી ભણતી હોય તેવું નોંધાયું નથી. આ નિશાળોમાં છાપેલાં પુસ્તકનો ઉપયોગ થતો નહિ. ગામડાંમાં કોઈની પાસે હાથે લખેલો કોઈ દસ્તાવેજ કે કાગળ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરીને નિશાળમાં વાંચતાં શીખવાતું. સાધારણ રીતે સાતથી બાર વર્ષની ઉંમરના છોકરાઓ આ નિશાળોમાં ભણવા આવતા. સાધારણ રીતે છોકરો દોઢથી ત્રણ વર્ષ સુધી નિશાળમાં ભણતો. વાર્ષિક પરીક્ષા જેવું કશું નહોતું. છોકરાના બાપને કે મહેતાજીને લાગે કે જરૂર પૂરતું ભણવાનું પૂરું થયું છે એટલે છોકરો નિશાળ છોડતો અને કૌટુંબિક વ્યવસાયમાં જોડાતો. એ વ્યવસાય માટેની જરૂરી જાણકારી તેને કુટુંબના વડીલો તરફથી મળી રહેતી.

ઓગણીસમી સદીના આરંભે હજી દેશમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનું રાજ હતું. પણ એ રાજવટ ચાલુ રાખવા માટેની મંજૂરી કંપનીએ વખતોવખત

બ્રિટનની પાર્લમેન્ટ પાસેથી મેળવવી પડતી અને દરેક વખતે મંજૂરી આપતાં પહેલાં પાર્લમેન્ટ નવી શરતો ઉમેરતી. 1793માં જ્યારે કંપની સરકારનો પરવાનો રિન્યૂ કરવાનો થયો ત્યારે સરકાર પોતાની આવકનો એક નાનકડો હિસ્સો ‘દેશીઓ’ - નેટિવ્ઝા-ના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે એવી કલમ ઉમેરવાની હિમાયત કેટલાક સજાગ અંગ્રેજોએ કરેલી. પણ તે વખતે તેમને સફળતા ન મળી. પછી 1813માં જ્યારે પરવાનો રિન્યૂ કરાવવાનો થયો ત્યારે કંપની સરકારે દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા એક લાખ રૂપિયા ‘દેશીઓ’ના શિક્ષણ માટે અને તેમના સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ખરચવા એવી કલમ ઉમેરવાનું શક્ય બન્યું. આ એક લાખ રૂપિયાની રકમ આખા બ્રિટિશ ઈન્ડિયા માટે હતી, માત્ર બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી માટે નહિ. પણ આ કલમનો લાભ લઈને શિક્ષણ માટે એક સોસાયટી ઊભી કરવાની પહેલ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના અંગ્રેજોએ કરી. 1815ના જાન્યુઆરીની 29મી તારીખે મુંબઈમાં વસતા કેટલાક અંગ્રેજોએ એક બેઠકમાં લાંબુંલચક નામ ધરાવતી ‘સોસાયટી ફૉર પ્રમોટિંગ ધ એજ્યુકેશન ઓફ ધ પૂઅર વિધિન ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બોમ્બે’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. ભલું થજો કેટલાક સમજુ અંગ્રેજોનું કે થોડા વખતમાં જ આ લાંબુંલચક નામ બદલીને તેનું ટૂંકું નામ રખાયું : ‘ધ બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી.’ તેના બીજા વાર્ષિક અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રકારની આ પહેલી અને એકમાત્ર સોસાયટી છે. વળી તે ખાનગી દાનને આધારે જ ચાલતી હતી. શરૂઆતમાં તેને સરકારની આર્થિક મદદ મળતી નહોતી. અલબત્ત, તે વખતે તેનો ઉદ્દેશ ગરીબ ખ્રિસ્તી છોકરાઓને માટે શિક્ષણની સગવડ ઊભી કરવાનો હતો. 1718થી મુંબઈમાં ચાલતી એક ધર્મદા સ્કૂલ સોસાયટીએ પોતાને હસ્તક લઈ લીધી અને 1815માં મુંબઈમાં કોટ-વિસ્તારમાં એક ‘સેન્ટ્રલ સ્કૂલ’ શરૂ કરી. પણ પહેલેથી જ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે જે દેશી છોકરાઓ આ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવા માગતા હોય તેમને પણ વાજબી ફી લઈને દાખલ કરવા. બંને નિશાળમાં ભણતા ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓ માટે ચર્ચ ઓફ ઈંગલેન્ડ પુરસ્કૃત ખ્રિસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત હતું. પણ દેશી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે કોઈ પ્રકારનું દ્વંદ્વવાણ લાવવું નહિ એમ ઠરાવાયું હતું. 1818ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ભણતા કુલ 83 વિદ્યાર્થીઓમાંથી સાત પારસી, પાંચ હિંદુ અને એક મુસ્લિમ હતા. બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ મેળવનારા આ પહેલા દેશી છોકરાઓ. 1818 સુધીમાં સોસાયટીએ એક ગર્લ્સ સ્કૂલ પણ શરૂ કરી હતી, પણ તેમાં એક પણ દેશી છોકરી ભણતી નહોતી. તે અંગે સોસાયટીના ત્રીજા વાર્ષિક અહેવાલમાં કહ્યું છે કે હિંદુઓમાં છોકરીઓને ભણાવવાનો ચાલ નથી તેથી આ સ્કૂલમાં એક પણ દેશી છોકરી ભણતી નથી.

1817માં સૂરત અને થાણે ખાતે એક એક સ્કૂલ સ્થાનિક પાદરીઓની દેખરેખ

નીચે શરૂ થઈ હતી. મુંબઈ બહાર ગુજરાતીભાષી અને મરાઠીભાષી વિસ્તારોમાં બ્રિટિશ-પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી આ બંને પહેલવહેલી સ્કૂલો. સૂરતની સ્કૂલમાં શરૂઆતમાં 11 યુરોપિયન છોકરાઓ ઉપરાંત પાંચ પારસી અને બે હિંદુ છોકરાઓ પણ ભણતા હતા. જ્યારે થાણેની સ્કૂલમાં 20 યુરોપિયન છોકરાઓ ઉપરાંત 24 'દેશી' છોકરાઓ ભણતા હતા, જેમાંના મોટા ભાગના પારસી હતા. 1818માં આ સોસાયટીએ એક મહત્ત્વનું પગલું લીધું. તેણે મુંબઈમાં કેવળ 'દેશી' છોકરાઓ માટે ત્રણ સ્કૂલ શરૂ કરી એક મુંબઈના કોટ-વિસ્તારમાં, બીજી ગિરગાંવ-વિસ્તારમાં અને ત્રીજી મઝગાંવ-વિસ્તારમાં. તેમાંની પહેલી સ્કૂલ 1818ના ઓગસ્ટની 12મી તારીખે શરૂ થઈ ત્યારે તેમાં 40 છોકરાઓ દાખલા થયા હતા. પણ થોડા જ વખતમાં આ સંખ્યા વધીને 90 જેટલી થઈ. 1818ના ડિસેમ્બરમાં શરૂ થયેલી ગિરગાંવની સ્કૂલમાં શરૂઆતમાં 45 અને મઝગાંવની સ્કૂલમાં 20 છોકરા દાખલ થયા. અલબત્ત, આ ત્રણે સ્કૂલોમાં જે દેશી છોકરાઓ ભણતા હતા તેમાંના મોટા ભાગના પારસી હતા. હકીકતમાં જ્યાં જ્યાં દેશીઓ માટેની નવી સ્કૂલો શરૂ થઈ ત્યાં ત્યાં નવી પદ્ધતિનું શિક્ષણ અપનાવવામાં પારસી કોમે પહેલ કરી હતી. 1819ના ચોથા વાર્ષિક અહેવાલમાં આ નવી સ્કૂલો વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. તેની સાથોસાથ જ બે મુશ્કેલીઓનો પણ ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક, દેશીઓ માટેની સ્કૂલોમાં શીખવી શકે તેવા શિક્ષકોની અછત. અને બીજી, આ સ્કૂલોમાં શીખવી શકાય તેવાં દેશી ભાષાઓમાં છાપેલાં પુસ્તકોનો લગભગ અભાવ. તેમાંથી બીજી મુશ્કેલી દૂર કરવાના હેતુથી કલકત્તાની સ્કૂલ બુક સોસાયટી પાસેથી તેણે તૈયાર કરેલાં પુસ્તકો મગાવવામાં આવ્યાં. બીજી બાજુ મુંબઈ ઇલાકાના સ્થાનિક લોકોને પણ તેમણે લખેલાં અથવા અનુવાદ કરેલાં પુસ્તકો મોકલવા વિનંતી કરવામાં આવી. (કોલકાતા)થી કેટલાંક પુસ્તકો આવ્યાં ખરાં, પણ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીની સ્કૂલોમાં કામ લાગે તેવાં તે નહોતાં. સ્થાનિક લોકો તરફથી માત્ર એક જ પુસ્તક મળ્યું હતું 'મરેના' અંગ્રેજી વ્યાકરણની બાવનમી આવૃત્તિનો અરદેશર બહેરામજી લશ્કરીએ કરેલો ગુજરાતી તરજુમો, જે 'મુંબઈ સમાચાર'ના છાપખાનામાં છપાયો હતો. એટલે સોસાયટીને લાગ્યું કે ગુજરાતી-મરાઠી જેવી સ્થાનિક ભાષાઓમાં નવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની સોસાયટીના મનની આ મુરાદ મનમાં જ રહી જાત, કારણ તે માટેનાં આર્થિક સાધનો તેની પાસે નહોતાં. પણ ત્યાં જ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના સારા નસીબે 1819ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના ગવર્નર બન્યા. સોસાયટી શરૂ થઈ ત્યારથી ગવર્નર તેના પ્રમુખ બને તેવો ચાલ હતો. એટલે 1819માં એલ્ફિન્સ્ટન સોસાયટીના પ્રમુખ બન્યા. ગુજરાતી-મરાઠી પાઠ્યપુસ્તકોના અભાવ અંગેની મુશ્કેલી તરત

તેમના ધ્યાનમાં આવી. તેમણે કહ્યું : પાઠ્યપુસ્તકો નથી ? તો ચાલો, આપણે જ તૈયાર કરી છાપીએ. 1820ના ઓગસ્ટની 10મી તારીખે તેમના પ્રમુખપદે મળેલી સોસાયટીની વાર્ષિક સભામાં ‘ધ નેટિવ સ્કૂલ એન્ડ સ્કૂલ બુક કમિટી’ની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેનું અલગ ભંડોળ રચવા માટે તાત્કાલિક ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું. તેમાં એલ્ફિન્સ્ટને અંગત રીતે 600 રૂપિયા આપ્યા અને દર વર્ષે 300 રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું. થોડા વખતમાં 4250 રૂપિયાનું ભંડોળ એકઠું થયું અને દર વર્ષે 1881 રૂપિયાના દાનનાં વચનો મળ્યાં. કુલ 57 વ્યક્તિ પાસેથી દાન મળ્યાં હતાં. તેમાંના ચાર, દેવીદાસ હરજીવનદાસ, નાગરદાસ હિરજી મોદી, રઘુનાથ જોશી, વેન્કોબા સદાશિવ હિંદુ હતા અને ચાર ફરામજી કાવસજી, હોરમસજી બમનજી, જમશેદજી બમનજી, જમશેદજી જીજીભાઈ પારસી હતા. દાન આપનારા બાકીના અંગ્રેજો હતા. નવી કમિટીના સંચાલકમંડળમાં 12 અંગ્રેજો ઉપરાંત 12 દેશી વ્યક્તિઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તેમાંના ચાર પારસી હતા : ફરામજી કાવસજી, હોરમસજી ધનજી, મુલ્લા ફિરોઝ, જમશેદજી જીજીભાઈ. ચાર હિંદુ હતા : દેવીદાસ હરજીવનદાસ, નાગરદાસ હિરજી મોદી, જગન્નાથ શંકરશેઠ, ધાકજી દાદો. અને ચાર મુસલમાન હતા : મુંબઈના કાજી, કાજી ગુલામ હુસેન, મોહમ્મદ અલી રોગે, મોહમ્મદ ઇબ્રાહીમ મકાબા. બે મંત્રીઓ પણ નીમવામાં આવ્યા જેમાંનો એક અંગ્રેજ અને એક હિંદુ હતો. આજે આપણને આ કોઈ બહુ મોટી વાત ન લાગે. પણ એ વખતે બીજા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓએ દેશીઓને સંચાલનમાં સહભાગી બનાવવાના એલ્ફિન્સ્ટનના આ પગલાનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો. કારણ તેમને બીક હતી કે આ રીતે આજે આંગળી આપશું તો વખત જતાં દેશીઓ પોંચો પકડશે. પણ એલ્ફિન્સ્ટનનું દૃઢપણે માનવું હતું કે દેશીઓને સાથે રાખ્યા વગર શિક્ષણનું કામ થઈ શકશે નહિ. 1822ના ઓગસ્ટની 21મી તારીખથી નવી સંસ્થા કમિટીમાંથી સોસાયટી બની અને માતૃસંસ્થાની અલગ, સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતી થઈ. 1823ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તેણે આટલાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં હતાં : (1) લિપિધારા, 725 નકલ, રૂ. 3, (2) એડવાઇઝ ટુ ચિલ્ડ્રન ઇન શોર્ટ સેન્ટન્સીસ, 782 નકલ, રૂ. 3, (3) ટેબલ્સ ઇન બનિયન ગુજરાતી, 195 નકલ, રૂ. 3, (4) ટેબલ્સ ઇન પારસી ગુજરાતી, 100 નકલ, રૂ. 3, (5) એ ટ્રિવાઇઝ ઓન ધ મેનેજમેન્ટ ઓફ સ્કૂલ, 1000 નકલ, રૂ. 3, (6) લેફ્ટનન્ટ કર્નલ કેનેડીએ તૈયાર કરેલો શબ્દકોશ, રૂ. 12. (છેલ્લાં બે પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ માટે નહિ, શિક્ષકો માટે હતાં.) આપણે ત્યાં એક એવો ભ્રમ પ્રચલિત થયો છે કે 1859માં પ્રગટ થયેલા હોપ વાયનમાળાના સાત ભાગ તે ગુજરાતી ભાષાનાં પહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો. પણ હકીકતમાં પહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો તો 1823 સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં આ છ પુસ્તકો. તેવી જ રીતે સોસાયટીએ પાંચ મરાઠી પાઠ્યપુસ્તકો પણ પ્રગટ કર્યાં હતાં. તે પણ

મરાઠી ભાષાનાં પહેલવહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો.

1823ના અરસામાં સોસાયટીએ ગુજરાતી અને મરાઠી પાઠ્યપુસ્તકો પ્રગટ કરીને પોતાના કામની શરૂઆત તો કરી દીધી, પણ એ પ્રગટ થતાંવેંત બે અણધારી મુશ્કેલી આવી પડી. છાપેલાં પુસ્તકો અને નવી સ્કૂલો પોતાના પેટ પર પાટું મારશે એ વાત પરંપરાગત નિશાળોમાં ભણાવતા ચતુર બ્રાહ્મણ શિક્ષકો તરત કળી ગયા. ગોરપટ્ટું કરનારા બ્રાહ્મણો પણ સમજી ગયા કે વહેલામોડા શાસ્ત્રગ્રંથો પણ છપાશે અને તો ધાર્મિક ક્રિયાઓને નામે લોકો પાસેથી મનમાની રકમ પડાવવાનું મુશ્કેલ બનશે. એટલે બ્રાહ્મણોએ લોકોમાં એવી અફવા ફેલાવી કે આ પાઠ્યપુસ્તકો છાપવા માટે વપરાયેલી શાહીમાં પશુની ચરબી ભેળવવામાં આવી છે અને તેનો ખરો હેતુ હિંદુઓને વટલાવવાનો છે. અલબત્ત, આ કેવળ જુઠ્ઠાણું હતું. પણ સરકારે એક જુઠ્ઠાણાનો જવાબ બીજા જુઠ્ઠાણાથી આપ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે આ શાહી તો ગાયનું ઘી વાપરીને બનાવવામાં આવે છે. એટલે બીજો પ્રચાર શરૂ થયો કે આવાં મોંઘાંદાટ પુસ્તકો વેચીને સરકાર લોકોનાં ખિસ્સાં ખાલી કરવા માગે છે. આના જવાબમાં સરકારે આ પુસ્તકો વેચવાને બદલે મફત વહેંચવાનું શરૂ કર્યું.

સોસાયટી પાસે જે ભંડોળ હતું તેમાંથી કાંઈ ઝાઝાં પુસ્તકો છાપી શકાય એમ નહોતું. એ માટે સરકારી મદદ મળે તો જ કામ થઈ શકે. આથી સોસાયટીએ સરકાર પાસે આર્થિક મદદ માગી. પણ તેને બદલે સરકારે તો જણાવ્યું કે હવે પછી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા અંગે તથા છાપવા અંગે જે કાંઈ ખર્ચ થાય તે બધો સરકાર ભોગવશે. કયાં પુસ્તકો છાપવાં, કેટલાં છાપવાં, તે સોસાયટી નક્કી કરશે. માત્ર છાપતાં પહેલાં ખર્ચ અંગેનો અંદાજ સરકારને મોકલવાનો. તેને મંજૂરી મળે તેની પણ રાહ જોવાની જરૂર નહિ. શાલેય પાઠ્યપુસ્તકના લેખક કે અનુવાદકનો એક સો રૂપિયાથી માંડીને 400 રૂપિયા સુધીનું ઇનામ સોસાયટી આપી શકે. વધુ ઊંચા ધોરણની ગુણવત્તા ધરાવતાં પુસ્તકો માટે ઇનામની રકમ પાંચ હજાર રૂપિયા સુધી વધારી શકાય. માત્ર જો કોઈ પુસ્તક પાછળ કુલ પાંચ હજાર રૂપિયા કરતાં વધુ ખર્ચ થાય તેમ હોય તો જ તે માટે સરકારની આગોતરી મંજૂરી જરૂરી હતી. આમ 1825માં સરકાર તરફથી સોસાયટીને લગભગ ‘બ્લેન્ક ચેક’ મળ્યો અને પુસ્તક-પ્રકાશનના કામે વેગ પકડ્યો. થોડા વખત પછી પુસ્તકો છાપવા માટે ત્રણ લિથોગ્રાફ પ્રેસ પણ સરકારે સોસાયટીને ભેટ આપ્યાં. અલબત્ત, સરકારના આવા ઉદાર વલણ પાછળ કારણભૂત હતી એલ્ફિન્સ્ટનની શિક્ષણ માટેની ઉદાર નીતિ.

બહુ ઓછા અભ્યાસીઓ પણ આજે જેમનું નામ જાણે છે તે કેપ્ટન જ્યોર્જ રિસ્તો જર્વિસનો ફાળો સૌથી મોટો અને મહત્ત્વનો હતો, પહેલવહેલાં ગુજરાતી-મરાઠી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં. 1794ના ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારીખે જન્મ, વ્યવસાયે એન્જિનિયર. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં નોકરી લઈને 1811ના સપ્ટેમ્બરની

છઠ્ઠી તારીખે પહેલી વાર મુંબઈ આવ્યા. 1818માં પીઢારા સામેની અંગ્રેજોની લડાઈમાં ભાગ લીધો. પછી ત્રણ મહિનાની રજા લઈ સ્વદેશ ગયા. 1822ના જાન્યુઆરીની 28મીએ હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા અને ચીફ એન્જિનિયરના મદદનીશ તરીકે નિમણૂક થઈ.

કેપ્ટન જર્વિસ અને માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન

મુખ્ય કામ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં નવા બંધાતા રસ્તાઓ પર દેખરેખ રાખવાનું હતું. તેથી ગુજરાતી અને મરાઠીભાષી પ્રદેશોમાં સતત ફરવાનું થયું. એટલે એ બંને ભાષાઓથી સારા એવા માહિતગાર થયા. વળી દેશીઓના શિક્ષણ અંગે એલ્ફિન્સ્ટનની જેમ જર્વિસ પણ દઢપણે માનતા હતા કે શાલેય શિક્ષણ માટેનું માધ્યમ તો ગુજરાતી-મરાઠી જેવી 'દેશી' ભાષાઓ જ હોઈ શકે. એટલે ધ નેટિવ સ્કૂલ એન્ડ સ્કૂલ બુક કમિટીના અંગ્રેજ સેક્રેટરીની જગ્યાએ કામ કરવા માટે એલ્ફિન્સ્ટને તેમની સેવા ઉછીની માગી લીધી. સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે જર્વિસે ગુજરાતી-મરાઠી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યા. તેમને નામે છપાયેલાં ઓછામાં ઓછાં 15 ગુજરાતી અને 13 મરાઠી પુસ્તકો અંગેની માહિતી આજે મળે છે. અલબત્ત, આમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોના અનુવાદ હતા. પણ જુદા જુદા વિષયો માટેની પરિભાષા આ બે ભાષાઓમાં નિપજાવવામાં જર્વિસનો મોટો ફાળો. નર્મદ તો તેનાથી પણ આગળ વધીને ગુજરાતી ગદ્યના જનકનું માન જર્વિસને આપે છે : 'ગદ્યમાં લખેલું આપણી પાસે કંઈ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમાં કામ ચાલતાં. પણ તે કેવી રીતના હતા ને છે તે સહુને માલમ છે ને એ કંઈ ભાષા-વિદ્યા ન કહેવાય. ભાષા-વિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જર્વિસને છે ને સને 1828ના વરસને ગુજરાતી ભાષા-વિદ્યાનો શક કહેવો જોઈએ, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું.' (નર્મગદ્ય, ખંડ 1, સં. રમેશ મ. શુક્લ, 1996, પા. 117)

પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરીને છપાવતાં જર્વિસને હાથે જાણ્યે-અજાણ્યે એક

મહત્ત્વનું કામ થયું. આજે આપણે ગુજરાતી લખવા-છાપવામાં જે જે વિરામચિહ્નો વાપરીએ છીએ તેમાંનું એક પણ ચિહ્ન સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભારતીય ભાષામાં નહોતું. જર્વિસે તૈયાર કરેલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અંગ્રેજીમાં વપરાતાં વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ ગુજરાતી છાપકામમાં થયો.

વખત જતાં જર્વિસ સરકારમાં જુદા જુદા મહત્ત્વના હોદ્દે નિમાયા હતા. 1823ના જુલાઈમાં બ્રિટિશ તેમ જ ‘દેશી’ વિદ્યાર્થીઓને એન્જિનિયરિંગનાં શિક્ષણ અને તાલીમ આપવા માટે સરકારના આદેશથી જર્વિસે ‘ગણિત શિલ્પ વિદ્યાલય’ની સ્થાપના કરી અને તેના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બન્યા. વિદ્યાલયની બે શાખાઓ હતી - એક સર્વેયર્સ અને બીજી બિલ્ડર્સ. બંનેમાં અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતી-મરાઠીમાં શિક્ષણ અપાતું. તેમાં પહેલે વર્ષે 7 ગુજરાતી છોકરાઓ ભણતા હતા, પણ વર્ષને અંતે પરીક્ષા લેવાઈ તેમાં પાસ થનાર છોકરાઓમાં એક પણ ગુજરાતીભાષી નહોતો. બીજે વર્ષે પણ આમ જ બન્યું. એટલે સરકારે જર્વિસ પાસે ખુલાસો મગાવ્યો. તેમણે આપેલો ખુલાસો ત્રીજા વર્ષના અહેવાલમાં જોવા મળે છે. આ સંસ્થામાં ભણતા છોકરાઓ પાસ થાય પછી તેમને સરકારમાં યોગ્ય નોકરી આપવાની ખાતરી અપાઈ હતી. તો બીજી બાજુ પાસ થયા પછી પોતે ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ સરકારી નોકરી કરશે એવી લેખિત બાંધધરી દરેક છોકરાએ દાખલ થતી વખતે જ આપવી પડતી. પણ ત્યાં જે શિક્ષણ અને તાલીમ મળતાં તેનો ઉપયોગ કરીને ખાનગી કામ કરીને સરકારી નોકરી કરતાં વધુ આવક મેળવી શકાતી. એટલે ગુજરાતી છોકરાઓ આખું વર્ષ ધ્યાન આપીને ખંતપૂર્વક ભણતા ખરા, પણ છેવટે પરીક્ષા ન આપતા અને ખાનગી ધંધો કે નોકરી કરતા ! સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી ફિરોઝ નામની સ્ટીમર દ્વારા જર્વિસ યુરોપ જવા મુંબઈથી 1851ના એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે નીકળ્યા. મુસાફરી દરમિયાન જ 1851ના ઓક્ટોબરની 14મી તારીખે ઉત્તર ફ્રાન્સના એક શહેર Bologne-sur-Merમાં તેમનું અણધાર્યું અવસાન થયું.

પુસ્તકોની વાત થાળે પડી એટલે નવા શિક્ષકોની તાલીમ અને નિમણૂક અંગે સોસાયટી વધુ સક્રિય બની. 1826ના મે મહિનાની 19મી તારીખે મરાઠી સ્કૂલોના શિક્ષકો માટે પહેલી વાર પરીક્ષા લેવાઈ તેમાં કુલ 14 ઉમેદવારો પાસ થયા. તેમને પૂના, સતારા, ધારવાડ, અહમદનગર, નાશિક અને ધૂળિયા ખાતે મોકલવામાં આવ્યા. તેવી જ રીતે ગુજરાતી શિક્ષકો માટેની પરીક્ષા તે જ વર્ષના ઓગસ્ટ મહિનાની 14મી તારીખે લેવાઈ જેમાં કુલ 10 ઉમેદવારો પાસ થયા. તેમાંથી દુર્ગારામ મંછારામ, પ્રાણશંકર ઉમાનાથ, હરિરામ દયાશંકર એ ત્રણને સૂરત મોકલવામાં આવ્યા. તુલજારામ સુખરામ, ધનેશ્વર સદાનંદ અને ગૌરીશંકર કૃપાશંકર એ ત્રણને અમદાવાદ મોકલવામાં આવ્યા. મુકુન્દરામ આશારામ અને

હરહરરામ આશારામ એ બે ભાઈઓને ભરૂચ, અને મયારામ જયશંકર અને લક્ષ્મીનારાયણ સેવકરામને ખેડા મોકલવામાં આવ્યા. આ દસ શિક્ષકોએ જે દસ નવી સ્કૂલ શરૂ કરી તે બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી ગુજરાતીભાષી વિસ્તારની પહેલી સ્કૂલો. અહીં એક વાત નોંધવી જોઈએ કે આ બધા જ મરાઠી અને ગુજરાતી શિક્ષકો બ્રાહ્મણો હતા.

આપણને ગમે કે ન ગમે પણ મોટા ભાગની સંસ્થાઓ અને સરકારો સુધ્ધાં કેવાં કામ કરશે અને કેવાં કામ નહિ કરે, કઈ રીતે કરશે અને કઈ રીતે નહિ કરે, એનો ઘણો આધાર તે સંસ્થા કે સરકારના કેન્દ્રમાં રહેલી વ્યક્તિ ઉપર રહેતો હોય છે. ઍલ્ફ્રિન્સ્ટન ગવર્નર હતા ત્યાં સુધી તો મુંબઈ સરકારના ચારે હાથ સોસાયટી પર રહ્યા. પણ નવા ગવર્નર આવ્યા પછી 1832માં સરકારની રૂબ બદલાઈ. 1832ના સપ્ટેમ્બરની 21મી તારીખે સોસાયટીને એક પત્ર લખીને સરકારે જણાવ્યું કે 1825થી આજ સુધીમાં સોસાયટીનાં પુસ્તકો પાછળ સરકારે 97,223 રૂપિયા, 3 આના અને 8 પાઈનો જંગી ખર્ચ કર્યો છે. જેમને માટે આ પુસ્તકો છાપ્યાં તે ‘દેશીઓ’એ આ કામ માટે બહુ ઓછો ફાળો આપ્યો છે. એટલે હવે પછીથી દર વર્ષે સરકાર સોસાયટીને 20 હજાર રૂપિયાની ગ્રાન્ટ આપશે. આ રકમ ક્યાં, કઈ રીતે વાપરવી તે સોસાયટી નક્કી કરી શકશે. જ્યારે વધુ રકમ મેળવવા માટે સોસાયટીએ લખાપટ્ટી કરી ત્યારે સરકારે અગાઉની અમુક લેણી નીકળતી રકમ શોધી કાઢી અને જણાવ્યું કે આ રકમ સામે દર વર્ષે રૂ. 6,968 ગ્રાન્ટની રકમમાંથી કાપી લેવામાં આવશે અને પૂરેપૂરી રકમ ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી વાર્ષિક ગ્રાન્ટ રૂપે 13,032 રૂપિયા જ સોસાયટીને મળશે.

છતાં 1839-1840 સુધી સ્કૂલો અને પાઠ્યપુસ્તકો અંગે સોસાયટી બનતા બધા પ્રયત્નો કરતી રહી. 1839ના 12મા વાર્ષિક અહેવાલ પ્રમાણે એ વર્ષે પૂના કલેક્ટર હેઠળના વિસ્તારમાં કુલ 19 સ્કૂલ હતી, નગર કલેક્ટર હેઠળ 11 સ્કૂલ હતી, શોલાપુર કલેક્ટરના તાબા નીચે 4 સ્કૂલ હતી તો ઉત્તર અને દક્ષિણ કોંકણમાં કુલ 18 સ્કૂલ હતી. આમ મરાઠીભાષી વિસ્તારમાં કુલ બાવન સ્કૂલ કામ કરતી હતી. જ્યારે ગુજરાતીભાષી વિસ્તારમાં આવેલી સ્કૂલોની કુલ સંખ્યા 29ની હતી. સૂરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં બે બે સ્કૂલ હતી જ્યારે બીજાં 23 ગામોમાં એક એક સ્કૂલ હતી. તેમાં એક સ્કૂલ કાઠિયાવાડના ઘોઘામાં પણ હતી. આપણા એક અભ્યાસીએ આ સ્કૂલનું શ્રેય ભાવનગર રાજ્યને આપ્યું છે. પણ તે વખતે ઘોઘા ભાવનગર રાજ્યના તાબામાં નહિ, પણ બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં હતું. સૌથી વધુ છોકરા (125) ભરૂચની મુકુન્દરામ આશારામની સ્કૂલમાં અને 75 છોકરા પ્રાણલાલ જીવણરામની સ્કૂલમાં ભણતા હતા. આટલી મોટી સંખ્યામાં છોકરાઓ બીજા કોઈ શહેરમાં ભણતા નહોતા. તો બીજી બાજુ, ચીખલીમાં આવેલી હરિરામ

આશારામની સ્કૂલમાં એક પણ છોકરો ભણતો નહોતો ! આ જ અહેવાલમાં સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોની યાદી પણ આપી છે જે પૂરાં છ પાનાં રોકે છે.

1840ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે મુંબઈ સરકારે ‘બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન’ની સ્થાપના કરી અને તેના દ્વારા શિક્ષણવ્યવસ્થા પોતાને હસ્તક લઈ લીધી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત સરકારે નીમેલા ત્રણ અંગ્રેજ સભ્યો અને સોસાયટી દ્વારા નિમાયેલા ત્રણ દેશી સભ્યો રહેશે એવું ઠરાવવામાં આવેલું. સોસાયટીની છેલ્લી મિટિંગમાં બે જ કામ કરવામાં આવ્યાં બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન માટે ત્રણ સભ્યોનાં નામ નક્કી કરવાનું અને સોસાયટીને વિખેરી નાખવાનું. સોસાયટીએ નીમેલા ત્રણ સભ્યો હતા- જગન્નાથ શંકરશેઠ, ફરામજી કાવસજી અને મહમ્મદ ઇબ્રાહીમ મકબા. લગભગ 15 વર્ષના આયુષ્યમાં બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશને ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી. 1854-55ના વર્ષને અંતે બોર્ડ દ્વારા કુલ 194 વર્નાક્યુલર સ્કૂલો ચલાવાતી હતી. પણ પછી 1855માં શિક્ષણની બધી જવાબદારી માટે મુંબઈ સરકારે ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનનો હોદ્દો ઊભો કર્યો અને તે સાથે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની કામગીરીનો અંત આવ્યો. આઝાદી પછી 1951માં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનનું નામ બદલીને ડિરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન, એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ કરવામાં આવ્યું.

એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસની પ્રેરણાથી 1848માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ ત્યારે મુંબઈની સોસાયટીએ શરૂ કરેલી બે સ્કૂલ અમદાવાદમાં કામ કરતી હતી. અલબત્ત, ત્યાં સુધીમાં એ સોસાયટી બરખાસ્ત થઈ ગઈ હતી અને એ સ્કૂલો બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા ચાલતી હતી. તે ઉપરાંત કરુણાશંકર દયાશંકર નામના માસ્તર એક ખાનગી સ્કૂલ પણ ચલાવતા હતા. તેમાં છોકરાઓ સાથે ભણવા માટે છોકરીઓ પણ આવતી. પણ સરકારી સહાય વગર આ સ્કૂલ ચલાવવાનું અઘરું હતું એટલે સ્કૂલની જવાબદારી લઈ લેવા તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વિનંતી કરી અને 1849ના જુલાઈની 8મી તારીખથી સોસાયટીએ એ સ્કૂલ પોતાને હસ્તક લઈ લીધી. થોડા વખત પછી છોકરીઓ માટે અલાયદી કન્યાશાળા - હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા - શરૂ કરવામાં આવી, પણ પછી માત્ર છોકરાઓ માટે ચાલતી કરુણાશંકરવાળી સ્કૂલ બંધ કરી. પાછળથી હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળાનો વહીવટ પણ સોસાયટીએ એક અલાયદી સમિતિને સોંપી દીધો.

આપણે ત્યાં એક એવો ખ્યાલ પ્રવર્તે છે કે 1857માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે પછી જ ઉચ્ચશિક્ષણની શરૂઆત થઈ. પણ હકીકતમાં આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ દ્વારા બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં ઉચ્ચશિક્ષણની શરૂઆત થઈ હતી. 1827ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના ગવર્નરના પદેથી એલ્ફિન્સ્ટન નિવૃત્ત થયા.

તેમની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા માટે શું કરવું જોઈએ એ અંગે વિચારણા કરવા નાગરિકોની એક જાહેર સભા 1827ના ઓગસ્ટની 28મી તારીખે મુંબઈમાં મળી. એલ્ફિન્સ્ટન પ્રોફેસરશિપ શરૂ કરવી એ ઉત્તમ રસ્તો છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. તે માટે 'દેશીઓ' પાસેથી ફાળો ઉઘરાવવાનું પણ નક્કી થયું. કુલ રૂ. 2,26,172નો ફાળો ભેગો થયો. અંગ્રેજી ભાષા-સાહિત્ય ઉપરાંત યુરોપનાં કળા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો શીખવી શકે એવા એક કે વધુ પ્રોફેસરોની પસંદગી એલ્ફિન્સ્ટન પોતે કરે એવી વિનંતી પણ સરકારને કરવામાં આવી. અલબત્ત, સરકાર સાથેની લખાપટ્ટીમાં ઘણો વખત ગયો. છેવટે 1835માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની સ્થાપના થઈ શકી. પહેલા બે પ્રોફેસરો ઓર્વેબાર અને હાર્કનેસ મુંબઈ આવ્યા પછી 1836માં પહેલવહેલા વર્ગો શરૂ થયા. અલબત્ત, બીજી કોઈ જગ્યાની સગવડ થઈ ન હોવાથી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની શરૂઆત મુંબઈના ટાઉનહૉલના મકાનમાં થઈ હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના પછી 1860માં તેની સાથે આ કૉલેજ સંલગ્ન થઈ હતી.

19મી સદીમાં બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં અર્વાચીન શિક્ષણપ્રણાલીનો પાયો નાખવામાં અને તેની ઇમારતનું ઘડતર અને ચણતર કરવામાં જો કોઈ એક વ્યક્તિએ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હોય તો તે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને. તેઓ પ્રમુખ થયા તે પહેલાં સોસાયટીએ જે થોડી સ્કૂલો શરૂ કરી હતી તેને સ્થાનિક પાદરીઓની દેખરેખ નીચે મૂકી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન ચતુર હતા, સુજાણ હતા. ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિને કારણે દેશી લોકો પાદરીઓ તરફ શંકાની નજરે જુએ છે એ તેઓ જાણતા હતા. એટલે તેમણે સોસાયટીની બધી સ્કૂલો જે-તે પ્રદેશના કલેક્ટર કે જજની દેખરેખ નીચે મૂકી. એટલું જ નહિ, સોસાયટીની સ્કૂલોમાં કોઈ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું નહિ એમ ઠરાવ્યું. બીજું, શાલેય શિક્ષણ ગુજરાતી-મરાઠી વગેરે દેશી ભાષાઓમાં જ અપાવું જોઈએ એવો પોતાનો દઢ મત સાથી અમલદારોનો વિરોધ વહોરીને પણ અમલમાં મૂક્યો. અલબત્ત, સાથોસાથ તેમણે અંગ્રેજીના શિક્ષણ પર પણ ભાર મૂક્યો. આપણા દેશની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં જે કાંઈ ખામીઓ જણાય છે તેનો દોષ આજે પણ આપણે લૉર્ડ મેકોલેને આપીએ છીએ. પણ મેકોલેની નીતિની અસર કલકત્તા અને મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીમાં અપાતા શિક્ષણ પર વધુ થઈ હતી. બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં એલ્ફિન્સ્ટનની સમન્વયકારક નીતિ વધુ પ્રભાવક બની હતી. બીજું, તેમણે ગુજરાતી-મરાઠીમાં નવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાના કામને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું. અને ત્રીજું, શિક્ષકોની તાલીમ માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરી. 1779માં જન્મ. ઈન્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં જોડાઈને 1796માં કોલકાતા આવ્યા. બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ મહત્ત્વની કામગીરી બજાવ્યા પછી 1819ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સીના ગવર્નર બન્યા અને 1827ના નવેમ્બરની પહેલી સુધી એ પદ પર રહ્યા. તે પછી લગભગ તરત સ્વદેશ

જવા રવાના થયા અને બે વર્ષની મુસાફરી કર્યા પછી 1829માં સ્વદેશ પહોંચ્યા. એ પછી બે વખત હિન્દુસ્તાનના ગવર્નર જનરલના પદે તેમની નિમણૂક કરવાની દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી, પણ એ પદ સ્વીકારવાની તેમણે સંમતિ આપી નહોતી. કારણ ? કારણ સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી તેઓ હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખી રહ્યા હતા અને તેનું લેખન પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી બીજી કોઈ જવાબદારી સ્વીકારવા માગતા નહોતા. એ પુસ્તક 1841માં પ્રગટ થયું હતું. 1859ના નવેમ્બરની 20મી તારીખે તેમનું અવસાન થયું. દેશી લોકોના શિક્ષણ ઉપર એલ્ફિન્સ્ટન કેટલો ભાર મૂકતા હતા એ એક પ્રસંગ પરથી જણાઈ આવે છે. એક વખત તેઓ જિલ્લામાં તપાસ માટે ફરી રહ્યા હતા. એક લશ્કરી છાવણી પાસે તેમણે મુકામ કર્યો. તેઓ તંબુમાં એકલા બેઠા હતા. બાજુમાં ગુજરાતી-મરાઠી પુસ્તકોનો નાનો ઢગલો પડ્યો હતો. જ્ઞાનસના ઝાંખા અજવાળામાં તેઓ એક એક પુસ્તક હાથમાં લઈ ધ્યાનથી ઉથલાવતા હતા. ત્યાં એક લશ્કરી અફસર કર્નલ બ્રિગ્સ તેમને મળવા આવ્યા. પૂછ્યું : આવા ઝાંખા અજવાળામાં શું વાંચો છો સાહેબ ? જવાબ મળ્યો : દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો. બ્રિગ્સે પૂછ્યું : પણ આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ શો, સાહેબ ? દેશીઓને ભણાવવા માટે. બ્રિગ્સ : પણ દેશીઓને ભણાવવા એટલે તો આપણે માટે અહીંથી સ્વદેશ પાછા જવાનો રસ્તો બાંધવો. ભણ્યાગણ્યા પછી એ લોકો આપણા તાબામાં થોડા જ રહેશે ? એલ્ફિન્સ્ટન કહે : ભવિષ્યમાં જે થવાનું હશે તે થશે. પણ દેશીઓને ભણાવવા એ શાસક તરીકે આપણી ફરજ છે અને સાચો અંગ્રેજ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પોતાની ફરજ બજાવવાનું ચૂકી શકે નહિં.

1857માં દેશમાં પહેલી ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તેમાંની એક યુનિવર્સિટી ઑફ બોમ્બે 1857ના જુલાઈની 18મી તારીખે અસ્તિત્વમાં આવી. તે વખતે તેમાં માત્ર બે જ વિદ્યા-શાખા હતી આર્ટ્સ અને મેડિસિન. પણ શરૂઆતમાં શિક્ષણ માટેની કોઈ વ્યવસ્થા ન હોવાથી આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અને મેડિસિનના વિદ્યાર્થીઓ 1845માં સ્થપાયેલી ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા. વિદ્યાર્થીઓને ડિગ્રી આપવાની સત્તા અગાઉ આ બે કૉલેજો પાસે હતી તે તેમણે યુનિવર્સિટીને સોંપી દીધી. 1859માં યુનિવર્સિટીએ પહેલી વાર મેટ્રિકની પરીક્ષા લીધી. મુંબઈના ટાઉનહૉલ ખાતે લેવાયેલી આ પરીક્ષામાં કુલ 132 છોકરાઓ બેઠા હતા, પણ તેમાંથી માત્ર 22 પાસ થયા હતા. તેમાંના બે ગુજરાતીભાષી હતા : ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર અને નાનાભાઈ હરિદાસ. એ વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ગુજરાતી-મરાઠી વગેરે ભાષાઓના દરેકના ત્રણ-ત્રણ પેપર રહેતા : એક વ્યાકરણનો, બીજો અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદનો અને ત્રીજો ગુજરાતી-મરાઠી વગેરેમાંથી અંગ્રેજી અનુવાદનો. ત્યારબાદ 1862માં પહેલી વાર બી.એ.ની પરીક્ષા લીધી તેમાં તો માત્ર ચાર છોકરા જ પાસ થયા હતા, જેમાંનો એક પણ ગુજરાતીભાષી

નહોતો. એ જ વર્ષે લાઇસેન્સિયેટ ઇન મેડિસિનની ડિગ્રી મેળવનારાઓમાં ત્રણ પારસી હતા અને એક હતા મરાઠીભાષી. 1863ની બી.એ.ની બીજી પરીક્ષામાં માત્ર ત્રણ છોકરા ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા અને એમાંનો એક ગુજરાતીભાષી હતો. તેમનું નામ નગીનદાસ તુલસીદાસ મારફતિયા. 1863ના એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખે તેમને બી.એ.ની ડિગ્રી મળી. આ નગીનદાસ તે કવિ નર્મદના મિત્ર. 1862માં છપાયેલા પહેલા મૌલિક ગુજરાતી નાટક 'ગુલાબ'ના કર્તા. બી.એ. પછી એલએલ.બી. થઈ વ્યવસાયે વકીલ બન્યા, પણ વૃત્તિએ સમાજસુધારાના પુરસ્કાર રહ્યા. પોતાની માતૃસંસ્થા વિશે લખેલો એક લાંબો નિબંધ તેમણે 1869માં પ્રગટ કરેલો. નામ હતું જરા લાંબુંલયક : 'મુંબઈનું સર્વવિદ્યોત્તેજકાલય એટલે મુંબઈની યુનિવર્સિટી વિશે એક ગુજરાતી નિબંધ.'

યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેની શરૂઆતથી જ તેમાં ગુજરાતી, મરાઠી સહિતની કેટલીક સ્થાનિક ભાષાઓના શિક્ષણની જોગવાઈ મેટ્રિકથી બી.એ. સુધી કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતનાં વર્ષોની માહિતી મળતી નથી, પણ 1863-'64માં ફર્સ્ટ એક્ઝામિનેશન ઇન આર્ટ્સના અભ્યાસક્રમમાં આ ગુજરાતી પુસ્તકોનો સમાવેશ થતો હતો : 'બાલમિત્ર' ભાગ 1, 2, નર્મદનું 'અલંકારપ્રવેશ' અને દલપતરામ સંપાદિત 'કાવ્યદોહન' ભાગ 1 નાં પહેલાં 77 પાનાં. તો 1864-'65ના વર્ષ માટે જુદાં જ ચાર પુસ્તકો હતાં : માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને લખેલ 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા'ના ગુજરાતી અનુવાદના પહેલા બે ખંડ, ફરદુજીન મર્ઠબાનજીએ કરેલો પંચતંત્રનો અનુવાદ 'પન્ચોપાખ્યાન', શામળકૃત 'અબોલારાણી' અને 'કાવ્યદોહન'નાં પાનાં 77થી 150.

પરીક્ષા શરૂ થાય તે પહેલાં પેપર ફૂટી ન જાય તે માટે આજે યુનિવર્સિટીઓ જાતજાતની તરકીબ અજમાવે છે, અને છતાં ઘણી વાર પેપર ફૂટી જાય છે. જ્યારે એ જમાનામાં દરેક પ્રશ્નપત્રને મથાળે જ તેના પેપર સેટર્સનાં નામ છાપવામાં આવતાં ! લેખિત પરીક્ષા પછીની મૌખિક પરીક્ષા પણ એ જ પેપર સેટર્સ લેતા, છતાં તેમનાં નામ આ રીતે જાહેર કરવામાં વાંધો જણાતો નહોતો. તેવી જ રીતે ઉત્તરપત્રમાં દરેક પાનાને મથાળે વિદ્યાર્થીએ પોતાનું નામ અને નંબર લખવાનાં રહેતાં. એટલે કે એ વખતે યુનિવર્સિટીને પરીક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ પર પણ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો.

1875માં યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેને બેળગાંવના પોસ્ટમાસ્ટર એસ. ખરસેતજીએ કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે મારી દીકરી ફિરોઝા સોરાબજી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસી શકે કે નહિ ? આ પત્ર સિન્ડિકેટ પાસે ગયો. યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરતા કાયદામાં બધે વિદ્યાર્થી માટે અંગ્રેજીનો 'હી' શબ્દ જ વપરાયો હતો. આથી સિન્ડિકેટે જવાબ આપ્યો કે કોઈ છોકરીને પરીક્ષા માટે પરવાનગી

આપવાની સત્તા અમને કાયદા દ્વારા આપવામાં આવી નથી. પોસ્ટમાસ્તરે અને તેમની દીકરીએ તો વાત પડતી મૂકી, પણ ખુદ સિન્ડિકેટના જ કેટલાક સભ્યો આ નિર્ણયથી નાખુશ હતા.

કોર્નેલિયા સોરાબજી

આઠ વર્ષ સુધી તેમણે કરેલા પ્રયત્નોને પરિણામે છેવટે કાયદામાં એવી કલમ ઉમેરવામાં આવી કે જો તેમની ઇચ્છા હોય તો છોકરીઓ પણ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસી શકે છે. જાણે આવી તકની રાહ જોઈને જ બેઠી હોય તેમ પૂનાની એક છોકરીએ 1883માં પોતાનું નામ ડેક્કન કૉલેજમાં નોંધાવ્યું અને 1888માં બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. એ છોકરીનું નામ કોર્નેલિયા સોરાબજી. એ હતી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પહેલી સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ, બૉમ્બે પ્રેસિડેન્સીની પહેલી સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ, અને પહેલવહેલી ગુજરાતીભાષી સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટ.

ગુજરાતીભાષી વિસ્તારમાં 1860માં અમદાવાદમાં સર થિયોડોર હોપના પ્રયત્નોથી ગુજરાત પ્રોવિડેન્શિઅલ કૉલેજ શરૂ તો થઈ પણ તે અલ્પાયુષી નીવડી. ત્યાર બાદ 1879માં ગુજરાત કૉલેજ શરૂ થઈ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી તે યુનિવર્સિટી ઓફ બૉમ્બે સાથે સંલગ્ન હતી. 1881માં વડોદરામાં શરૂ થયેલી બરોડા કૉલેજ એ દેશી રાજ્યોમાંની પહેલી કૉલેજ. વખત જતાં તે વિકસીને 1949માં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટી બની. તો 1885માં ભાવનગરમાં શરૂ થયેલી શામળદાસ કૉલેજ કાઠિયાવાડની પહેલી કૉલેજ હતી.

1815માં ધ સોસાયટી ફૉર પ્રમોટિંગ ધ એજ્યુકેશન ઓફ ધ પૂઅર વિધિન ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બૉમ્બેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી 1947 સુધીનાં 132 વર્ષમાં ઓગણીસમી સદીના મુંબઈ ઇલાકામાં શિક્ષણવ્યવસ્થા

અર્વાચીન પદ્ધતિનું શિક્ષણ દટ્મૂલ બની ચૂક્યું હતું. આ નવી પદ્ધતિએ આપણને શું શું આપ્યું? એક, વ્યવસ્થિત શિક્ષણ માટે જરૂરી એવાં સ્ટ્રક્ચર્સ ઊભાં કર્યાં અને પોષ્યાં. તેમાં પહેલું તે સ્કૂલોનું સ્ટ્રક્ચર. પરંપરાગત નિશાળો એકબીજા સાથે સંકળાયેલી નહોતી અને દરેક નિશાળ તેના માસ્તરની મુનસફી પ્રમાણે ચાલતી. જ્યારે નવી પ્રથામાં બધી સ્કૂલો પહેલાં સોસાયટી સાથે અને પછી સરકાર સાથે સંકળાયેલી બની. બીજું સ્ટ્રક્ચર તે શિક્ષકોનું સ્ટ્રક્ચર. અગાઉની જેમ શિક્ષકનો વ્યવસાય વંશપરંપરાગત ન રહેતાં તેને માટે વ્યવસ્થિત તાલીમ લેવાનું જરૂરી બન્યું. અલબત્ત, નવી વ્યવસ્થામાં પણ શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ રહ્યું પણ પછી ધીમે ધીમે જુદી જુદી જ્ઞાતિના પુરુષો શિક્ષણના વ્યવસાયમાં આવતા થયા. ત્રીજું સ્ટ્રક્ચર તે અભ્યાસક્રમનું. શું, કેટલું, ક્યારે, કઈ રીતે શીખવવું તે અગાઉ દરેક માસ્તર જાતે નક્કી કરતો. તેને બદલે નવી વ્યવસ્થામાં સુઆયોજિત ક્રમિક અભ્યાસક્રમને સ્થાન મળ્યું. વળી અગાઉ માત્ર અંકગણિત અને પાયાનું લેખન-વાચન એટલું જ શીખવાતું. તેને બદલે નવી વ્યવસ્થામાં બીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ, ભૂમિતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રાથમિક વિજ્ઞાન જેવા વિષયો ઉમેરાયા અને દેશી ભાષાઓ અને તેમના સાહિત્યને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળ્યું. બીજું, અગાઉ શિક્ષણનો બધો મદાર શિક્ષકના બોલાતા શબ્દ પર હતો. જ્યારે નવું શિક્ષણ પુસ્તકકેન્દ્રી બન્યું. આ માટેનાં જરૂરી પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાનો મોટો કાર્યક્રમ પહેલાં સોસાયટીએ અને પછી સરકારે હાથ ધર્યો. ત્રીજું, સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ કે શાળાનું શિક્ષણ તો ગુજરાતી, મરાઠી જેવી સ્થાનિક ભાષાઓમાં જ હોવું જોઈએ એ વાત પર ભાર મુકાયો અને તેનો અમલ કરાયો. બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની સ્થાપના થઈ તે પછી ફરીથી બધું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં આપવાની દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી. બોર્ડના ત્રણે દેશી સભ્યો ઉપરાંત સરકારી સભ્ય કૅપ્ટન જર્વિસે પણ તેનો વિરોધ કર્યો અને તેનો અમલ થઈ શક્યો નહિ. વખત જતાં દેશી વિદ્યાર્થીઓને પણ અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં ભણવા દેવાની માગણી લોકોએ જ કરી, ત્યારે પણ એમ ઠરાવાયું કે વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ એક સ્થાનિક ભાષાનું વ્યાકરણ પૂરેપૂરું આવડે અને અંકગણિત પર તેનો સારો એવો કાબૂ આવી જાય એટલું એ ગુજરાતી-મરાઠી સ્કૂલમાં ભણે પછી જ તેને અંગ્રેજી સ્કૂલમાં પ્રવેશ મળે. આ માટે પ્રવેશપરીક્ષા પણ લેવાતી. 1840ના અરસામાં ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલો શરૂ થઈ જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ગુજરાતી-મરાઠીમાં અને પછીનું શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં અપાતું. 19મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મુદ્રણ, પુસ્તકપ્રકાશન અને શિક્ષણ, ત્રણે એકબીજાનો હાથ પકડીને ચાલ્યાં. તેને પરિણામે આપણા સમાજનો ગણનાપાત્ર ભાગ મધ્યકાલીન યુગમાંથી અર્વાચીન યુગમાં ધીમે ધીમે દાખલ થયો. આજે આપણે જે સુધારક યુગ અને પંડિત યુગની વાતો કરીએ છીએ તેમાં જે કાંઈ વિચારાયું, લખાયું અને થયું તે મુદ્રણની સગવડ વગર અને

અર્વાચીન શિક્ષણ વગર શક્ય બન્યું ન હોત.

શિક્ષણમાં અંગ્રેજી અથવા ગુજરાતી-મરાઠી જેવી સ્થાનિક ભાષાઓ એમ નહિ, પણ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી-મરાઠી જેવી સ્થાનિક ભાષાઓ, એવી સમતોલ વિચારણા 19મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો ઘણા અંગ્રેજ અધિકારીઓની હતી. 1865ના માર્ચની 25મી તારીખે જેમણે ગુજરાતી સભા, મુંબઈની સ્થાપના કરી, અને એ જ વર્ષના ઓગસ્ટની 31મી તારીખે માત્ર 43 વર્ષની ઉંમરે જેમનું અવસાન થયું તે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસે દલપતરામના ભૂતનિબંધનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરીને પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કર્યો હતો. તેની પ્રસ્તાવનામાં ફાર્બસે લખ્યું છે :

“It is, of course, exceedingly desirable to introduce, as widely as possible into India, the knowledge of the English language; but it by no means follows that the cultivation of vernacular literature should, therefore, be neglected. What does in truth follow is precisely the contrary to this. Not to use obvious general arguments, the experience of those employed in managing English educational institutions themselves, distinctly leads to the conclusion that the study of the English and vernacular literatures, must go together.”

(સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, બળવંત પારેખ સેન્ટર, વડોદરા અને ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ દ્વારા એપ્રિલ 2-3, 2016ના રોજ અમદાવાદમાં આયોજિત “ઓગણીસમી સદીના મુંબઈ ઇલાકામાં સાહિત્ય અને બીજી કલાઓની ગતિવિધિ અને તેનો બૃહદ્ સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ” વિશેના પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલું વક્તવ્ય. પ્રગટ : ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, મે, 2016)

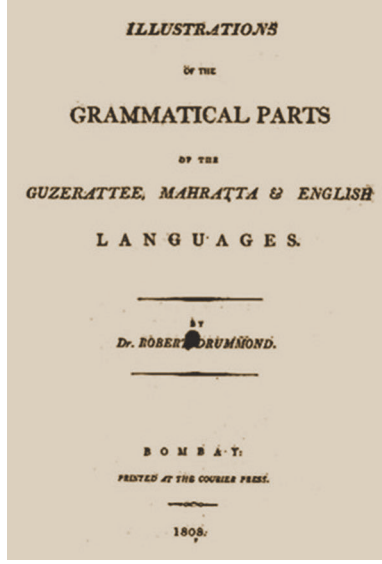
5

ગુજરાતી-મરાઠીના જાણતલ ડૉ. રોબર્ટ ડ્રમન્ડ

તારીખ-વાર તો જાણવા મળતાં નથી, પણ ઈ. સ. 1808ના કોઈક દિવસે લેડી જેન ડન્ડાસ નામનું શઢવાળું વહાણ કલકત્તાથી લંડન જવા નીકળ્યું. સાથે બીજાં ત્રણ વહાણો હતાં - કલકત્તા, બેન્ગાલ અને જેન ડયેસ ઑફ ગોર્ડન. આવી મુસાફરીને એ વખતે આઠ-દસ મહિના લાગતા અને રસ્તામાં જોખમો પણ ઘણાં, એટલે કોઈ વહાણ એકલ-દોકલ ભાગ્યે જ જાય. કાફલામાં જ સફર ખેડે. 1809ના માર્ચની 14મી તારીખ સુધી તો બધું હેમખેમ હતું. એ દિવસે ચારે વહાણો મોરેશિયસથી સુખરૂપ રવાના થયાં. પણ પછી ક્યાં ગયાં તેની કોઈને ખબર પડી નહિ. ભયંકર વાવાઝોડામાં ફસાઈને ચારે વહાણ ડૂબ્યાં. લેડી જેન ડન્ડાસ પર જે મુસાફરો હતા તેમાંના એક હતા ડૉક્ટર રોબર્ટ ડ્રમન્ડ. મુંબઈ સરકારના સર્જન જનરલ. હિન્દુસ્તાનની કારકિર્દી પૂરી કરીને સ્વદેશ જવા રવાના થયા હતા. થોડા દિવસ પછી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ‘લોસ્ટ એટ સી’ એવી નોંધ સાથે પોતાના દફતર પરથી તેમનું નામ દૂર કર્યું. પણ આપણી ભાષાના પુસ્તક-પ્રકાશનના ઇતિહાસમાંથી તેનું નામ દૂર નથી થયું, પણ ભુલાઈ તો ગયું છે. 1808માં પહેલવહેલું ગુજરાતી પુસ્તક છપાઈને બહાર પડ્યું તે આ ડૉ. ડ્રમન્ડનું લખેલું. પુસ્તકનું નામ જરા લાંબુંલચક હતું : ‘ઈલસ્ટ્રેશન્સ ઑફ ધ ગ્રામેટિકલ પાટર્સ ઑફ ધ ગુજરાતી, મહરટ્ટ ઍન્ડ ઈંગ્લિશ લેન્ગવેજિસ.’ ગુજરાતી અને મરાઠી વ્યાકરણનો તેમાં અંગ્રેજી દ્વારા પરિચય આપવામાં આવ્યો હતો. પુસ્તકનો હેતુ, અલબત્ત, હિન્દુસ્તાનમાં, ખાસ કરીને મુંબઈ ઇલાકામાં કામ કરતા અંગ્રેજ અફસરો અને પાદરીઓને બે સ્થાનિક ભાષા જાણવામાં મદદરૂપ થવાનો હતો. આ પુસ્તક છપાયું હતું મુંબઈના બોમ્બે કુરિયર પ્રેસમાં. અને તેમાં ગુજરાતી મજકૂર છાપવા માટે જે બીબાં વપરાયાં તે બહેરામજી છાપગરે બનાવેલાં તે જ.

આ પુસ્તકના લેખક ડૉ. ડ્રમન્ડનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો તેની વિગતો તો મળતી નથી. પણ 1796માં તેઓ મુંબઈ ઇલાકાની સરકારની તબીબી સેવામાં

જોડાયા એવી નોંધ મળે છે. વડોદરામાં રેસિડન્ટ સર્જન તરીકે અને ગુજરાતના અપીલ એન્ડ સર્કિટ જજના સર્જન તરીકે કામ કર્યું હતું એટલે તેમને ગુજરાતી ભાષાનો સારો એવો પરિચય.

ડૉ. ડ્રમન્ડ પુસ્તક

વખત જતાં તેઓ મુંબઈ સરકારના આસિસ્ટન્ટ સર્જન અને પછી સર્જન જનરલ બન્યા. આજની એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ મુંબઈની પુરોગામી અને માતૃસંસ્થા 'લિટરરી સોસાયટી ઓફ બૉમ્બે'ની સ્થાપના 1804ના નવેમ્બરની 26મીએ થઈ ત્યારે તેના સ્થાપક અંગ્રેજોમાંના એક હતા ડૉ. રોબર્ટ ડ્રમન્ડ. આ પુસ્તક લખાતું હતું તે દરમિયાન જ ડૉ. ડ્રમન્ડે સ્વદેશ પાછા જવાનું નક્કી કર્યું હશે. કારણ પ્રસ્તાવનામાં તેમણે આ પુસ્તકને 'Parting pledge of veneration' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના આ પહેલવહેલા પુસ્તક માટે આગોતરા ગ્રાહકો નોંધવામાં આવ્યા હતા. (જોકે પુસ્તકમાં ક્યાંય તેની કિંમત છાપી નથી.) કુલ 467 નકલ આગોતરી વેચાઈ ગઈ હતી. તેમાંથી સો નકલ મુંબઈના ગવર્નરે ખરીદી હતી.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં ગુજરાતી અને મોડી લિપિમાં સ્વર-સંયોજનનો કોઠો આપ્યો છે. (શરૂઆતમાં મરાઠી પુસ્તકો છાપવા માટે મોડી લિપિ વપરાતી.) તે પછી સંસ્કૃત વ્યાકરણને અનુસરીને ગુજરાતી અને મરાઠી નામની સાત વિભક્તિનાં એકવચન અને બહુવચનનાં રૂપ આપ્યાં છે. પછી સર્વનામ અને આખ્યાતનાં રૂપો આપ્યાં છે. ત્યાર બાદ સામાન્ય વપરાશના કેટલાક શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહો ગુજરાતી અને મરાઠીમાં આપી અંગ્રેજીમાં તેની સમજૂતી આપી છે. એ વખતે

ધૂડી નિશાળોમાં કક્કો, બારાખડી, આંક શીખવવા માટે જે ઉપદેશાત્મક વાક્યો ગોખાવાતાં તે પણ અહીં આપ્યાં છે. ગુજરાતી કહેવતોનો પણ સર્વપ્રથમ - સંગ્રહ ભલે નાનો - પણ આ પુસ્તકમાં થયો છે. કહેવતોનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપ્યો છે. પુસ્તકનો છેલ્લો ભાગ છે 'ગ્લોસરી'. આમ તો ગ્લોસરી એટલે શબ્દસૂચિ કે શબ્દસંગ્રહ. પણ અહીં ડ્રમન્ડે જે આપ્યું છે તે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે. 'પારસી' કે 'સતી' જેવા શબ્દો સમજાવવા માટે તો તેમણે નાના નિબંધો જ લખ્યા છે. બાયડી અને બૈરી જેવા શબ્દોના પ્રદેશભેદે થતા અર્થભેદ પણ નોંધ્યા છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત ભલે સંપૂર્ણ ન કહી શકાય, તોય આપણી ભાષાનો આ પહેલો સાર્થ શબ્દકોશ છે, પહેલી ગુજરાતી-અંગ્રેજી ડિક્શનરી છે. 1808માં છપાયેલું આ પહેલવહેલું ગુજરાતી પુસ્તક અત્યંત દુર્લભ છે. પણ હવે તેને સ્કેન કરીને ઈ-બુક રૂપે સીડી ઉપર મુંબઈની ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ સર્વસુલભ બનાવ્યું છે.

(‘વિશ્વવિહાર’, ઓગસ્ટ, 2015)

6

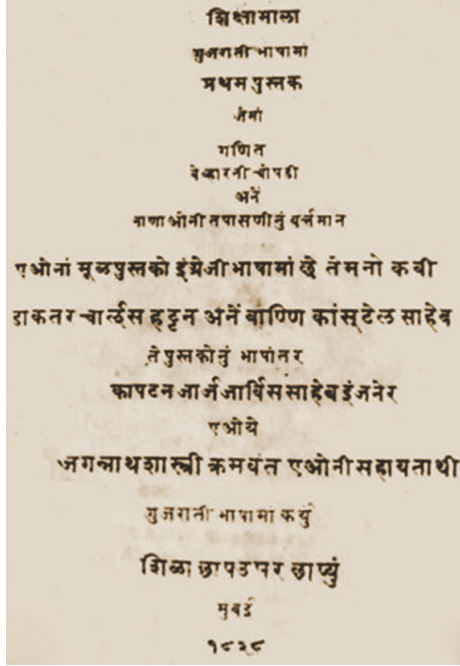
ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો

આપણા લોકોમાં પરસેવો પાડીને, ખાંખાંખોળાં કરીને, સંશોધન અને અભ્યાસ પાછળ મંડી પડવાની ધગશ પ્રમાણમાં ઓછી, એટલે ઘણા ખોટા ખ્યાલો તો ઠીક, ઘણી ખોટી માહિતી ખોટા સિક્કાની જેમ જાણકારોમાં પણ ફરતી રહે છે. અને સિક્કાની બાબતમાં બને છે તેમ ખોટી વાત સાચી વાતને ચલણમાંથી હાંકી કાઢે છે. આવી એક વ્યાપક રીતે પ્રચલિત બનેલી ખોટી વાત તે ‘હોપ વાચનમાળા’નાં પુસ્તકો એટલે આપણી ભાષાનાં પહેલવહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો. આ પાઠ્યપુસ્તકના સાત ભાગ 1859માં પહેલી વાર એકસાથે પ્રગટ થયા. પણ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રારંભ નથી તો આ હોપ વાચનમાળાથી થયો, કે નથી તો અમદાવાદમાં પ્રગટ થયેલા બીજા કોઈ પુસ્તકથી થયો. એ પ્રારંભ થયો છેક 1823માં મુંબઈમાં પ્રગટ થયેલાં કેટલાંક ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોથી.

1815ના જાન્યુઆરીની 29મી તારીખે મુંબઈમાં ‘સોસાયટી ફોર પ્રમોટિંગ ધ એજ્યુકેશન ઓફ ધ પૂઅર વિધિન ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બોમ્બે’ની સ્થાપના થઈ. આ લાંબુંલચક નામ બદલીને પાછળથી તેનું નામ ‘ધ બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી’ કરવામાં આવ્યું. મુંબઈ ઉપરાંત આજના ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ કેટલાંક શહેરોમાં આ સોસાયટીએ અંગ્રેજીપદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી સ્કૂલો શરૂ કરી. તેમાં પહેલેથી જ અંગ્રેજી ઉપરાંત ‘દેશી’ ભાષાઓ મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે દ્વારા પણ શિક્ષણ અપાતું. પણ ખાટલે મોટી ખોડ એ હતી કે આ સ્કૂલોમાં ભણાવવામાં કામ આવે એવાં છાપેલાં પુસ્તકો એ વખતે ‘દેશી’ ભાષાઓમાં હતાં જ નહિ.

પણ સારે નસીબે 1819ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન (1779-1859) મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર બન્યા અને સાથોસાથ હોદ્દાની રૂએ સોસાયટીના પ્રમુખ પણ બન્યા. તેઓ ‘દેશી’ઓને તેમની માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવાના પ્રખર હિમાયતી હતા. આથી તેમના જેવા જ વિચારો ધરાવતા એક અંગ્રેજ અધિકારીની નિમણૂક તેમણે સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે કરી. તેનું

નામ કેપ્ટન જ્યોર્જ રિસ્તો જર્વિસ (1794-1851). કંપની સરકારના લશ્કરમાં એન્જિનિયર તરીકે જોડાઈને 1811ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ હિન્દુસ્તાન આવ્યા. જર્વિસે શરૂઆતમાં કેટલોક વખત નર્મદા નદીને ઉત્તરે આવેલા રસ્તાઓની દેખભાળ કરવાનું કામ કર્યું હતું.

જર્વિસકૃત શિક્ષામાલા, 1828

તેથી તેઓ ગુજરાતી ભાષા જાણતા થયા હતા. મરાઠી ભાષાના પણ તે સારા જાણકાર હતા. આથી જર્વિસે 'દેશી' ભાષાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. પહેલું કામ કર્યું તે સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાપરી શકાય તેવાં મરાઠી અને ગુજરાતી પુસ્તકોના 'પ્રબંધ' કે 'નિબંધ' (આજની ભાષામાં કહીએ તો હસ્તપ્રત) મગાવવા અંગેની સરકારી જાહેરાત બહાર પાડવાનું. તેમાં અનુવાદો તેમ જ મૌલિક પુસ્તકો માટે તેમણે ટહેલ નાખી હતી. છાપવા માટે પસંદ કરેલાં પુસ્તકોને રોકડ રકમનાં ઇનામો આપવામાં આવશે એમ પણ જાહેર કર્યું હતું. ઇનામની રકમ એક સો રૂપિયાથી માંડીને પાંચ હજાર રૂપિયા સુધીની હતી. પણ કેટલાક વિષયો માટેનાં પુસ્તકો મળ્યાં નહિ, એટલે જર્વિસે પોતે તે તૈયાર કર્યાં. આ રીતે તેમણે મરાઠીમાં 13 અને ગુજરાતીમાં 15 જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. હા, તેમાંનાં ઘણાંખરાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના અનુવાદ હતા, અને મુખ્યત્વે અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ જેવા વિષયોને લગતાં હતાં. આ બધા વિષયો

માટે એ વખતે ગુજરાતી કે મરાઠીમાં પારિભાષિક શબ્દો લગભગ નહોતા, જર્વિસે એ તૈયાર કર્યા. એટલું જ નહિ, આ બંને ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો છાપવા માટે મુંબઈમાં સોસાયટીનું શિલાઘાપ છાપખાનું શરૂ કરી તેનું કામ પણ સંભાળ્યું.

સર થિયોડોર હોપ

આ પદ્ધતિમાં પુસ્તકનું લખાણ પહેલાં સુવાચ્ય અક્ષરે લખવું પડતું અને પછી ખાસ પ્રકારના પથ્થર પર તેની છાપ લઈ મુદ્રણ કરવામાં આવતું. એટલે આ છાપખાનામાં કેટલાક લહિયાઓ પણ કામ કરતા હતા. ગુજરાતી પુસ્તકો લખવા મુંબઈમાં કોઈ લહિયો ન મળ્યો એટલે સૂરતથી કવિ નર્મદના પિતા લાલશંકરને મુંબઈ લાવવામાં આવ્યા અને તેમણે થોડાં વર્ષ જર્વિસના હાથ હેઠળ કામ કરેલું. એટલે નર્મદ કેપ્ટન જર્વિસના નામ અને કામથી પરિચિત હતો. આપણા કેટલાક અભ્યાસીઓ ગુજરાતી ગદ્યના પ્રારંભકનું માન નર્મદને આપે છે, પણ નર્મદ પોતે આ માન કેપ્ટન જર્વિસને આપે છે. ‘ગુજરાતી ભાષા’ નામના લેખમાં નર્મદ કહે છે : ‘ગદ્યમાં લખેલું આપણી ભાષામાં કંઈ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમાં કામ ચાલતાં, પણ તે કેવી રીતનાં હતાં ને છે તે સહુને માલમ છે ને એ કંઈ ભાષા-વિદ્યા ન કહેવાય. ભાષા-વિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેર્વિસને છે ને સને 1828ના વરસને ગુજરાતી ભાષા-વિદ્યાનો શક કહેવો જોઈએ, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું. (‘નર્મદગદ્ય’ ખંડ 1, સં. રમેશ મ. શુક્લ, 1996, પા. 117) આ ઉપરાંત ‘દેશી’ વિદ્યાર્થીઓને ઇજનેરીનું શિક્ષણ આપવા માટે જર્વિસે મુંબઈમાં ‘ગણિત શિલ્પ વિદ્યાલય’ શરૂ કર્યું અને તેનું કામ પણ સંભાળ્યું. આ સંસ્થામાં અંગ્રેજી ઉપરાંત મરાઠી અને ગુજરાતીમાં પણ ઇજનેરીનું શિક્ષણ અપાતું.

પણ જર્વિસે તૈયાર કરેલાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો અંગે શરૂઆતથી જ બે મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી. એક, તેની ભાષા ઘણી અશુદ્ધ છે એવી ફરિયાદ ઊઠી

હતી. અને બે, તે ઘણાં મોંઘાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. આ પાઠ્યપુસ્તકોની ભાષા સુધારવા માટે સરકારે રણછોડદાસ ઝવેરીને રોક્યા હતા, અને તેમણે સુધારેલાં કેટલાંક પુસ્તકો ફરી છાપ્યાં હતાં. પુસ્તકો મોંઘાં હોવાની ફરિયાદના જવાબમાં સરકારે તે વેચવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને મફત વહેંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. છતાં ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, મુંબઈનાં આ પાઠ્યપુસ્તકો સામેનો વિરોધ ચાલુ રહ્યો હતો.

1854માં કંપની સરકારે સર ચાર્લ્સ વૂડનો શિક્ષણ અંગેનો ખરીતો સ્વીકાર્યો અને પહેલી વાર મુંબઈ ઇલાકાની સરકારમાં કેળવણી ખાતું શરૂ થયું, અને ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ નવી વ્યવસ્થામાં થિયોડોર સી. હોપને ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવ્યા. (ત્યારે ગુજરાતનો સમાવેશ ‘ઉત્તર વિભાગ’માં થતો હતો.)

મુંબઈમાં છપાતાં પુસ્તકો મોંઘાં હોય છે એવી વાત સાથે હોપ સહમત થતા હશે એમ લાગે છે, કારણ દલપતરામના કહેવા પ્રમાણે હોપસાહેબે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને કહ્યું કે સરકારી નિશાળોમાં ભણાવાતી ચોપડીઓ મુંબઈમાં છપાય છે તેનો ભાવ ઘણો મોંઘો હોય છે. તેથી તે ચોપડીઓ ખરીદવાનું ગરીબ લોકોને મુશ્કેલ પડે છે. માટે ગુજરાતના ભલા માટે પાઠ્યપુસ્તકો સસ્તે ભાવે છાપી આપવાનું કામ સોસાયટી માથે લે તો ઘણું સારું. પછી હોપે પાઠ્ય-પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ માટે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે દલપતરામની સેવા ઉછીની માગી, પણ સોસાયટી તે માટે તૈયાર ન થતાં દલપતરામ સોસાયટીની નોકરીમાં જ રહીને દર એકાંતરા દિવસે પાઠ્યપુસ્તકોનું કામ કરે એમ નક્કી થયું. પછી પોતાના તાબા હેઠળના તમામ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરને હોપે અમદાવાદમાં ભેગા કર્યા, ત્યારે મોહનલાલ ઝવેરી અને પ્રાણલાલ મથુરદાસને ડેપ્યુટી તરીકેના કામમાંથી છૂટા કરી બુક કમિટીના સભ્ય બનાવ્યા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભને એ કમિટીના પ્રમુખ બનાવ્યા. એ કમિટીના બીજા સભ્યો હતા : મહીપતરામ નીલકંઠ, દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, મયારામ શંભુનાથ, પ્રાણલાલ મથુરદાસ અને દુર્ગારામ મંછારામ મહેતા. નવાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે જુદા જુદા વિષયના પાઠો લખવાનું કામ આ કમિટીના જુદા જુદા સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યું. જ્યારે કવિતાના પાઠ લખવાનું કામ દલપતરામને સોંપવામાં આવ્યું. જોકે તેમણે કયા કયા વિષયો પર કવિતા લખવી એ નક્કી કરી આપતા હતા મહીપતરામ ! દલપતરામ ઉપરાંત બીજા કેટલાક કવિઓનાં કાવ્યો પણ આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં લેવામાં આવ્યાં જેની પસંદગી પણ મહીપતરામે કરી હતી. 1859ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં આ વાચનમાળાના સાત ભાગ તૈયાર થઈ ગયા. તેની હસ્તપ્રતો લઈને હોપ જાતે સૂરત ગયા અને કેળવણી ખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર રેવરંડ ગ્લાસગોની

મંજૂરી લઈ આવ્યા. હોપે તૈયાર કરાવેલી આ વાચનમાળાના સાત ભાગ પહેલી વાર 1859માં એકસાથે પ્રગટ થયા. મૂળ વાત મુંબઈનાં પુસ્તકો મોંઘાં હોવાની અને એટલે નવાં પુસ્તકો અમદાવાદમાં છાપવાની હતી. પણ એ વખતે અમદાવાદમાં મૂલેબલ ટાઈપ વાપરતું એક પણ છાપખાનું નહોતું. અને શિલાછાપમાં એકસાથે સાત પુસ્તકોની હજારો નકલો છાપવાનું શક્ય નહોતું. એટલે પછી આ નવાં પાઠ્યપુસ્તકો છપાયાં મુંબઈનાં કેટલાંક છાપખાનાંમાં. બીજું, આ વાચનમાળાને ‘હોપ વાચનમાળા’ એવું નામ તો પાછળથી મળ્યું. પહેલી આવૃત્તિમાં તેને ‘નવી સરકારી વાચનમાળા’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી હતી. લગભગ 1905 સુધી ગુજરાતી નિશાળોમાં આ વાચનમાળા વપરાતી રહી.

સર થિયોડોર સી. હોપનો જન્મ 1831ના ડિસેમ્બરની 9મી તારીખે ગ્રેટ બ્રિટનમાં. 1853માં બાવીસ વર્ષની ઉંમરે હિન્દુસ્તાન આવી મુંબઈ સરકારમાં જોડાયા. તેઓ શિલ્પ-સ્થાપત્યના પણ ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમણે અમદાવાદ, બીજાપુર અને ધારવાડના શિલ્પ-સ્થાપત્ય અંગે ત્રણ દળદાર ગ્રંથ લખ્યા છે. પણ તેમણે સૌથી વધુ મહત્ત્વની કામગીરી તો કોલકતા અને શિમલામાં બજાવી હતી. વાઈસરોયની લેજિસ્લેચરમાં તેઓ મુંબઈ ઇલાકાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા. 1880માં કેન્દ્રીય નાણાંખાતાના સચિવ (સેક્રેટરી) તરીકે કામ કર્યું. 1882માં તેઓ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના પબ્લિક વર્ક્સ મેમ્બર (આજના કેન્દ્રીય પ્રધાનના સમકક્ષ) બન્યા હતા અને સાડા પાંચ વર્ષ એ પદે રહ્યા હતા. તેમના કાળ દરમિયાન દેશની રેલવેલાઇનમાં ચાર હજાર માઈલનો ઉમેરો થયો હતો અને સિંચાઈ હેઠળની જમીનમાં વીસ ટકાનો વધારો થયો હતો. 1888માં તેઓ હિન્દુસ્તાન છોડી સ્વદેશ પાછા ગયા હતા. 1915ના જુલાઈની ચોથી તારીખે તેમનું અવસાન થયું. આજે હવે જ્યોર્જ રિસ્ટો જર્વિસ અને સર થિયોડોર હોપ ભુલાઈ ગયા છે. તેમનાં પુસ્તકો પણ ભુલાઈ ગયાં છે. પણ 19મી સદીમાં આપણી ભાષામાં પાયાનું કામ કરનાર જે કેટલાક અંગ્રેજો થઈ ગયા તેમાંના તેઓ બંને હતા.

પરિશિષ્ટ 1

- 1859 પહેલાં પ્રગટ થયેલાં કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકો
- 1826 કર્તવ્યભૂમિતિ, કર્નલ જર્વિસ
- 1826 ગણિત, ભાગ 12 કર્નલ જર્વિસ
- 1826 ગણિત, ભટ્ટ રામચંદ્ર આઠવલેકર
- 1828 કોર્સ ઓફ મેથેમેટિક્સ, ભાગ 12 કર્નલ જર્વિસ
- 1828 શિક્ષામાલા, કેપ્ટન જર્વિસ
- 1829 ગણિતપ્રકાર, કર્નલ જર્વિસ
- 1830 વિદ્યાના ઉદ્દેશ, લાભ અને સંતોષ, કર્નલ જર્વિસ
- 1833 ભૂગોળ અને ખગોળ, એચ. પરેરા (મુદ્રક)
- 1837 મેવરની સ્પેલિંગની ચોપડી
- 1838 ભૂગોળવિદ્યા, હરજીવન ખેમજી જોશી
- 1838 ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે
- 1840 વીદીઆ શંગરહ પોથી, એટલે અંગ્રેજીમાંથી કીધેલું ભાષાંતર, દમણ
- 1842 જિયોગ્રાફી = ભૂગોળ, મહેરવાનજી હોરમસજી મહેતાજી
- 1845 મેકલકની ફર્સ્ટ રીડિંગનો તરજૂમો, મગનલાલ વખતચંદ, અમદાવાદ
- 1847 હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ભાગ 1, અનુ. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ
- 1848 શાળા ઉપયોગી પોથી, ભાગ 1, રેવ. જેમ્સ ગ્લાસગો
- 1849 શરીરવિદ્યા, રૂસ્તમજી સોરાબજી
- 1850 ખગોળવિદ્યા, હેનરી ગ્રીન, અનુ. દુર્ગારામ મંછારામ મહેતો
- 1851 ટેકશીલોજી એટલે વીખવીદીઆ, જોન મેકલેન
- 1852 હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, વિશ્વનાથ નારાયણ માંડલિક
- 1853 યંત્રશાસ્ત્ર, અનુ. કહાનદાસ મંછારામ
- 1855 અંકગણિત, નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના
- 1858 ભૂમિતિનાં મૂળ તત્ત્વો, સ્કંધ 16, જેમ્સ ગ્રેહામ

પ્રકાશન સ્થળ બતાવ્યું નથી એ બધાં પુસ્તકો મુંબઈમાં છપાયાં હતાં.

પરિશિષ્ટ ૨

શિક્ષામાલા, ૧૮૨૮

‘ભાષા-વિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જર્વિસને છે ને સને ૧૮૨૮ના વરસને ગુજરાતી ભાષા-વિદ્યાનો શક કહેવો જોઈએ, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું.’ નર્મદે ૧૮૨૮ના વર્ષને આ માન આપ્યું તેનું એક સંભવિત કારણ એ હોઈ શકે કે આ વર્ષમાં ‘શિક્ષામાલા’ પુસ્તક પ્રગટ થયું. ૧૮૨૮ અગાઉ પણ જર્વિસે બનાવેલાં પાઠ્યપુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં, પણ આ પુસ્તકનો વ્યાપ અને વિસ્તાર સૌથી વધારે છે. ૪૬૫ પાનાંનું આ પુસ્તક ચાર્લ્સ હકીનના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. અનુવાદમાં જગન્નાથ શાસ્ત્રી કામવંતે જર્વિસને મદદ કરી હતી તેનો ઋણસ્વીકાર ટાઈટલ પેજ પર જ કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તક છે તો બીજગણિત અને ભૂમિતિનું પાઠ્યપુસ્તક. સાધારણ રીતે આપણે આવાં પુસ્તકોની ઉપેક્ષા કરવાને ટેવાયેલા છીએ. પણ આ પુસ્તકમાં ઘણા બધા પારિભાષિક શબ્દો જર્વિસે પહેલી વાર ઘડી કાઢ્યા છે, અને તેમાંના કેટલાક તો આજ સુધી વપરાશમાં રહ્યા છે. પુસ્તક અર્પણ થયું છે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટનને. એ વખતના રિવાજ પ્રમાણે પુસ્તકનાં આગળનાં પાનાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંનેમાં છાપ્યાં છે. પુસ્તકની ભાષાનો ખ્યાલ આવે તે માટે થોડાં વાક્યો જોઈએ : ‘એક એટલે સર્વ વસ્તુનું એકપણું જણાવે, અને સંખ્યાનો આદ્ય, જેમ, એક મનીશ, એક ગોળો, એક તોપ. સંખ્યા કેવળ એક છે અથવા કેટલા એક એકોનો યોગ છે. જેમ એક મનીષ, ત્રણ મનીશ, દસ મનીશ.’

પરિશિષ્ટ ૩

પાંચમી ચોપડી, 1859

1859માં પ્રગટ થયેલી પાંચમી ચોપડીની પહેલી આવૃત્તિ કુલ 223 પાનાંની છે અને એ જમાનામાં પણ સચિત્ર છે. મુંબઈમાં ટોમસ ગ્રેડામના છાપખાનામાં છપાયેલા આ પુસ્તકની કિંમત 11 આના (આજના લગભગ 70 પૈસા) છે. આ પુસ્તક અંગે સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચે એવી વાત એ છે કે તે માત્ર ભાષા-સાહિત્ય શીખવવાના ઇરાદાથી તૈયાર થયેલું પુસ્તક નથી. પણ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, વનસ્પતિ અને પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરે શીખવવા માટેની સામગ્રી પણ તેમાં છે. આ ઉપરાંત આપણા સમાજમાં એ વખતે પ્રચલિત એવા વહેમો અને કુરિવાજોનો વિરોધ કરી સમાજસુધારામાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સામગ્રી પણ તેમાં છે. સાંકળિયામાં પુસ્તકમાંની સામગ્રીને જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે : નીતિ સંબંધી, સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી, વિદ્યા સંબંધી, હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, વનસ્પતિ તથા પ્રાણી સંબંધી. પહેલા વિભાગમાં કુલ 33 પાઠ છે જેમાં 15 કવિતાનો સમાવેશ થાય છે. બીજા વિભાગમાં બે કવિતા સહિત કુલ 15 પાઠ છે. ત્રીજા વિભાગમાંના 18 પાઠમાં માત્ર એક જ કવિતા છે. પછીના વિભાગોમાં કવિતા નથી. જે કવિતા છે તે કાં દલપતરામે રચેલી છે કાં શામળ ભટ્ટ કે અખાની રચેલી છે. કેટલાક પાઠનાં નામ જોવાથી પુસ્તકના વિષયોના વ્યાપનો ખ્યાલ આવશે; સિંધવ, પોલાદનો સામાન, ચીનના લોકની ભોજનક્રિયા, ખોટા વહેમ, અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોક, સૂરત, પાટણનું વર્ણન, યુરોપ, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, ડાકોર, પૃથ્વીનો આકાર, પક્ષી, મગર, જીવડાં, કાળુ માછલી. આ ઉપરાંત ‘કવિતા રીત’ નામના પાઠમાં છંદ, અલંકાર, પ્રાસ વગેરેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

પાઠોનું વિભાગીકરણ સાંકળિયા પૂરતું મર્યાદિત છે. પુસ્તકમાં જુદા જુદા વિભાગના પાઠો સેળભેળ કરીને છાપ્યા છે. બીજી એક નોંધપાત્ર વાત એ છે કે ઘણા પાઠોને એક કરતાં વધુ ભાગોમાં વહેંચ્યા છે. જેમ કે પુસ્તકમાંનો પહેલો જ પાઠ, ખરું કામ કરવાની છાતી ચલાવનાર છોકરો, ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને છાપ્યો છે. આમ કરવા પાછળનું કારણ કદાચ એક પિરિયડમાં શીખવી શકાય એવા એકમોમાં વાત રજૂ કરવાનું હશે. આથી પાઠોની કુલ સંખ્યા 186ની થાય છે. સૌથી વધુ પાઠ - 45 - હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસને લગતા છે. તેમાં મુસ્લિમ યુગના બાબર સુધીનો ઇતિહાસ આવરી લીધો છે. પુસ્તકમાં ગદ્યના બધા પાઠો ગુજરાતી લિપિમાં છાપ્યા છે, પણ બધી કવિતા ‘બાળબોધ’(દેવનાગરી)માં છાપી છે. પુસ્તકના આરંભે બે પાનાં ભરીને શિક્ષક માટે સૂચનાઓ છાપી છે તેમાંથી આમ કરવા પાછળનું કારણ

જાણવા મળે છે : ‘બાળબોધનું જ્ઞાન સારી પેઠે વધવા સારુ આ ચોપડીમાં કવિતાના પાઠ બાળબોધ અક્ષરે લખેલા છે તે ધ્યાન રાખી વંચાવવા.’ આમ, ગુજરાતીની સાથોસાથ દેવનાગરી લિપિનો પણ મહાવરો વધારવાનો આશય હતો. પણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી સૂચના તો કદાચ આ છે : ‘અકેક વાક્ય કરીને આખો પાઠ વાંચી સંભળાવ્યા પછી તથા તેની મતલબ સમજાવ્યા પછી અકેક છોકરાને છૂટક છૂટક વંચાવવું. બધા છોકરા વાંચી શકે એટલો વખત ન મળે, તો સૌથી નહારું વાંચનારા છોકરા પાસે પહેલાં વંચાવવું અને તે બરાબર ઢબ અને રીત પ્રમાણે વાંચી શકે એવું કરવું.’

(‘પ્રત્યક્ષ’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર, 2014)

7

ફાર્બસમાળા

(આ માળાના પાંચ મણકા છે. દરેક દશ્યમાં સ્થળ (શહેર) બદલાય છે. તે માટે બેક પ્રોજેક્શન દ્વારા બેક ડ્રોપ પર 19મી સદીના અમદાવાદ, સૂરત, મુંબઈના જૂના ફોટા પ્રોજેક્ટ કરી શકાય. છેવટે ફાર્બસનો ફોટો પણ તે જ રીતે પ્રોજેક્ટ કરી શકાય.)

કુલ 7 પાત્રો છે : ફાર્બસ, દલપતરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ, સૂરતના નવાબ, પરષોત્તમદાસ, મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને ડૉ. ધનજીભાઈ નવરોજી-ખિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરેલો એટલે કપડાં ખિસ્તી જેવાં, પારસી જેવાં નહિ.)

દશ્ય પહેલું

(સ્થળ : 19મી સદીનું અમદાવાદ)

(પડદો ઊઘડે ત્યારે સ્ટેજ પર ફૂલ લાઈટ. સ્ટેજની એક બાજુ લાકડાના ઘોડામાં પુસ્તકો. બીજી બાજુ લાકડાનું ટેબલ અને લાકડાની ખુરસી. તેના પર કવિ દલપતરામ બેઠા છે. સામી બાજુએ બીજી બે ખુરસી, શરૂઆતમાં ખાલી, ટેબલની ડાબી બાજુ લાલ કપડામાં વીંટેલી કેટલીક હસ્તપ્રતોનો ઢગલો છે. જમણી બાજુ કલમ અને ખડિયો છે. વચમાં લખવાના કોરા કાગળની થપ્પી. તેના પર આવેલી ટપાલ, એક-બે કવર, એક-બે પોસ્ટકાર્ડ. તેમાંથી કાળી બોર્ડરવાળું એક કવર જરા ધૂજતે હાથે ઉપાડીને ખોલે છે અને અંદરનો કાગળ વાંચે છે.)

દલપતરામ : અરે આ તો પૂનાથી કર્ડીસસાહેબનો પત્ર. પણ પરબીડિયા પર કાળી કોર કેમ છે ? ફાર્બસસાહેબને કંઈ રજાકજા તો થઈ નહિ હોય ? ના ના, જીવ ! એ તો અતિ સ્નેહ પાપશંકી. (કાગળ ખોલી ધીમે ધીમે, અચકાતા અચકાતા વાંચે છે.)

Dear Dalpatram :

I am extremely sorry to inform you that Justice Forbes passed

away in Poona on August 31. He was cremated on September 1. Governor Sir Bartle Frere and the Commander in Chief of the Bombay Presidency and many more attended his last rites.

ફાર્બસ અને દલપતરામ

હે ભગવાન ! આ તેં શું કર્યું !

કવિતા જહાજનો તે ભાંગી પડ્યો કૂવા થંભ,
ખરેખર ખેદ તે તો કેમ કરી ટાળવો ?
પંડિતોના પારેખની પ્રૌઢ પેઢી ભાંગી પડી,
હવે કહો, વ્યવહાર શી રીતે સંભાળવો ?
(જરા વાર મૌન. પછી)

તે મુજ મિત્ર ગયો તદનંતર, અંતર દુઃખ નિરંતર આવે. (ઊભા થઈને આંટા મારે છે. તે દરમિયાન બે-ત્રણ વાર આ જ પંક્તિઓ બોલે છે, પણ દર વખતે અવાજ ધીમો થતો જાય છે. પછી ઝટકા સાથે ઊભા રહી જાય છે.)

હવે તો મારે ઘરે જઈને સ્નાન કરવું પડશે. સૂતક પાળવું પડશે. પણ અરે ભાઈ ! એ ગોરાસાહેબ સાથે તારે એવો તે શો સંબંધ ? નહીં ન્યાત એક, નહીં જાત, નહીં ધરમ એક, નહીં ભાષા, અરે દેશ પણ એક નહીં. અલ્યા દલપત ! ક્યાં કાઠિયાવાડનું વઢવાણ ગામ, જ્યાં તારો જન્મ થયો, ને ક્યાં ફાર્બસસાહેબનો જન્મ થયેલો તે ગોરાઓના દેશનું લંડન શહેર. (જરા વાર થોભીને) એક વાર કોણ જાણે શું થયું તે ફાર્બસસાહેબે મારી પાસે પોતાના વતનની અને ત્યાંના તેમના જીવનની વાત ઉખેળેલી. (ધીમે ધીમે અંધારું. તે દરમિયાન ફાર્બસસાહેબ આવીને સામેની એક ખુરસી પર બેસી જાય છે. દલપતરામ પણ બેસી જાય છે. બંને બેસી જાય પછી ફરી અજવાળું.)

ફાર્બસ : માય ડિયર દલપતરામ! અમારા વડવાઓમાંનો એક, નામે જોન,
ફાર્બસમાળા

સાતસો વર્ષ પહેલાં સ્કોટલૅંડ જઈ વસેલો. તેમના દીકરાનો દીકરો સ્કોટલૅંડના રાજાની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો. તેમના દીકરાનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ. ઍન્ડુ મિચેલ નામના એક ધનવાન રાજદ્વારીએ પોતાની બધી સંપત્તિ મારા એક વડવા સર આર્થર ફાર્બસને આપી દીધી હતી. પણ એક શરતે : જેને જેને આ મિલકત વારસામાં મળે તેણે તેણે ફાર્બસ ઉપરાંત મિચેલ અટક ધારણ કરવાની. એ રીતે મારા પિતાજી પણ જોન ફાર્બસ મિચેલ તરીકે ઓળખાતા. મારાં માતાજીનું નામ એન પોવેલ. લેફ્ટનન્ટ કર્નલ જોન પોવેલનાં દીકરી. મારે પાંચ ભાઈઓ. ડંકન, જોન, આર્થર, ડેવિડ અને ફ્રેડરિક. હું સૌથી નાનો.

દલપતરામ : વાહ સાહેબ, ત્યારે તો તમે ઘરમાં સૌના બહુ લાડકા હશો.

ફાર્બસ : ના, અમારા દેશમાં છોકરાઓને ખોટાં લાડ લડાવવાનો ચાલ નથી. મને નાનપણથી જ વાંચવાનો શોખ. મૂર્તિઓ અને મકાનો જોવાનો શોખ. મારી મનની મુરાદ તો હતી શિલ્પશાસ્ત્રમાં પારંગત થવાની. એટલે અમારા દેશના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી જ્યોર્જ બસેવી પાસે થોડા મહિના ભણ્યો પણ ખરો. પણ એ વખતે મારા દેશના જુવાનોને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરીનું ઘણું આકર્ષણ રહેતું. મને પણ થયું. વળી એ વિચાર પણ ખરો કે આ નોકરી મળે તો હું જેને વિશે થોડુંઘણું જાણું છું તે હિન્દુસ્તાન દેશ જોવા મળે. કંપનીની કોલેજમાં દાખલ થવા માટેની પરીક્ષા એ વખતે વરસમાં બે વખત લેવાતી. 1841ના જાન્યુઆરીની 7, 8 અને 9 તારીખે લેવાયેલી પરીક્ષામાં હું બેઠો. કુલ 17 છોકરાઓ પ્રવેશ માટે પસંદ થયા, તેમાંનો એક હું હતો. એ કોલેજમાં ભણતી વખતે મેં સર વિલિયમ જોન્સનાં ઇન્ડોલોજી વિશેનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને મારા મનમાં રહેલા હિન્દુસ્તાન માટેના આકર્ષણને વધુ બળ મળ્યું.

દલપતરામ : સાહેબ, ભલે તમે શિલ્પશાસ્ત્રી ન બન્યા પણ તમે અહીં આવીને અહીંનાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોનો તો ઘણો અભ્યાસ કર્યો અને અમારા દેશ માટેની તમારી લાગણી કેટલી સાચી છે તે તો હું જાણું જ છું.

ફાર્બસ : નહિ મિત્ર. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને તેની સંસ્કૃતિ તો હિન્દી મહાસાગર જેવાં વિશાળ અને ઊંડાં છે. મેં તો માત્ર તેના કિનારે ઊભા રહીને થોડાં છબછબિયાં કર્યાં છે. મને એ દિવસ બરાબર યાદ છે : 1843ના નવેમ્બર મહિનાની 15મી તારીખ. એ દિવસે હું વહાણમાંથી મુંબઈ બંદરે ઊતર્યો અને હિન્દુસ્તાનની ધરતી પર પહેલી વાર પગ મૂક્યો. પણ સાચું કહું ? એ દિવસે પણ મને તમારો દેશ સાવ અજાણ્યો નહોતો લાગ્યો હોં, કવીશ્વર ! જ્યાં મારો જન્મ થયો તે લંડન શહેર અને મુંબઈ શહેર મને કોઈક રીતે સગોત્ર શહેરો લાગેલાં. કવીશ્વર ! તમે તો મુંબઈ શહેર વિશે કવિતા પણ જોડી છે. કેંક સંભળાવો ને !

દલપતરામ : (ગોકુલ વહેલેરા પધારજો એ ઢાળમાં લલકારે છે)

વૈભવ દીઠો વૈકુંઠનો રે,
 નીરખ્યું સુંદર મુંબઈ શહેર,
 ભાસે છે જેની રચના ભલી રે,
 લક્ષ્મીની છે લીલા લહેર.
 દીસે માણસ દેશો દેશના રે,
 જનની જુદી જુદી જાત,
 પારખી લઈએ તે પોશાકથી રે,
 જોતાં ભિન્ન પડે છે ભાત.

ફાર્બસ : વાહ, કવીશ્વર, વાહ. એ વખતે તો મારે મુંબઈ શહેરમાં ઝાઝું રોકાવાનું થયું નહોતું. પણ મારા જીવનમાં મુંબઈનું એક ખાસ સ્થાન છે.

દલપતરામ : કેમ સાહેબ ?

ફાર્બસ : તમારાં છોકરાં જેમને ‘મઢમકાકી’ કહે છે ને, તે માર્ગારેટ ફ્રેઝર સાથે મારાં લગ્ન મુંબઈમાં જ થયાં હતાં, 1846ના માર્ચની 25મી તારીખે.

ફાર્બસની પત્ની માર્ગારેટ (મોટી વયે)

દલપતરામ : સાહેબ, આટલે વર્ષે તમને તારીખ પણ યાદ છે !

ફાર્બસ : કવીશ્વર, અમારે ત્યાં લગ્નની તારીખનું બહુ મહત્ત્વ. દર વર્ષે તે દિવસે પત્નીને નાનીમોટી ભેટ આપવી જોઈએ. કેક કાપવી જોઈએ. ઉજવણી કરવી જોઈએ.

દલપતરામ : અમારામાં હજી એવો ચાલ નથી. પણ સાહેબ, લગ્ન થયાં ત્યારે તમારી ઉંમર કેટલી હતી ?

ફાર્બસ : પચ્ચીસ વરસ.

દલપતરામ : બાપ રે. એટલી ઉંમરે અમે તો કેટલાંય છોકરાંના બાપ બની ગયા હોઈએ !

ફાર્બસ : લગ્ન ભલે પચ્ચીસ વર્ષે થયાં, હુંય તે છ છોકરાંનો બાપ તો બન્યો જ છું ને!

દલપતરામ : પણ સાહેબ, મઢમકાકી અને તમારાં છોકરાંઓ મારાં છોકરાંઓ પર પ્યાર બહુ રાખે છે હોં ! મારી દીકરીઓને ફળો અને સૂકો મેવો ખાવા આપે. દિવાળીમાં ફટકડા મોકલાવે.

ફાર્બસ : એ લોકો પણ અમારા પર એવું જ વહાલ રાખે છે ને! 'મઢમકાકી' ને 'સાહેબકાકા' બોલતાં એમની જીભ સુકાતી જ નથી.

દલપતરામ : સાહેબ, પણ પછી મુંબઈથી તમે ક્યાં ગયા ?

ફાર્બસ : થોડા દિવસમાં જ મને અહમદનગર જવાનો હુકમ મળ્યો, હિન્દુસ્તાની ભાષા શીખવા. બે મહિનામાં હિન્દવી ભાષા શીખીને મેં એની પરીક્ષા આપી. પાસ થયો. પછી ત્યાં જ રહીને મરાઠી ભાષા શીખ્યો. મને મુંબઈ ગમેલું. અહમદનગર ગમેલું, બીજે જ્યાં જ્યાં ગયો તે શહેરો ગમેલાં, પણ મારા મનમાં વસી ગયું તે તો અમદાવાદ. મને બરાબર યાદ છે, 1846ના નવેમ્બરની 15મી તારીખે મેં પહેલી વાર જોયું, ત્યારે ત્યાં ગણીગાંઠી નિશાળો હતી, માત્ર એક-બે શિલાઘાપ ઘાપખાનાં હતાં. નહોતું કોઈ અખબાર કે સામયિક પ્રગટ થતું. નહોતું એકે પુસ્તકાલય કે નહોતી કન્યાશાળા. વિદ્યાનું કામ કરતી, ભાષા અને સંસ્કૃતિનું કામ કરતી નહોતી કોઈ સોસાયટી. મારે આ બધાં કામ કરવાં હતાં. પણ એ માટે મારે સૌથી પહેલાં ગુજરાતી ભાષા શીખવી જોઈએ એ મને સમજાયું.

દલપતરામ : અને સાહેબ તમે અંગ્રેજી નિશાળના માસ્તર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ પાસેથી ગુજરાતી શીખવાનું શરૂ કર્યું, નહિ ?

ફાર્બસ : હા, પણ મારે માત્ર ભાષા નહોતી શીખવી. મારે તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, એનું લોકસાહિત્ય, એનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય, એના લોકો અને તેમના રીતરિવાજ, એ બધાં વિશે જાણવું હતું. ગુજરાતની સંસ્કૃતિને ઓળખવી અને પારખવી હતી. એની ગઈ કાલને જાણવી હતી, આજને સમજવી હતી અને આવતી કાલ માટે ઘણી બધી વાતો સંઘરવી હતી. કર્નલ ટોડે જે રાજસ્થાન માટે કર્યું, ગ્રાન્ટ ડફે જે મહારાષ્ટ્ર માટે કર્યું, તે મારે ગુજરાત માટે કરવું હતું. પણ કર્નલ ટોડને જતી જ્ઞાનચંદ્રજી જેવા મદદગાર મળ્યા હતા. હું એવા કોઈ મદદગારની શોધમાં હતો. અદાલતના મારા સાથી ભોળાનાથ સારાભાઈને મેં વાત કરી. અને એક દિવસ... એ દિવસ મને બરાબર યાદ છે. વરસ 1848નું, માસ નવેમ્બરનો અને તારીખ પહેલી,

વાર બુધ. અરે હા. એ હતો જ્ઞાનપંચમીનો દિવસ.

(ધીમે ધીમે અંધારું. એ દરમિયાન ફાર્બસ અને દલપતરામની ખુરસીની અદલાબદલી થઈ જાય છે. જે એક ખુરસી છે ત્યાં હવે ફાર્બસ બેઠા છે. સામેની બે ખુરસી ખાલી છે. ધીમે ધીમે અજવાળું. દલપતરામને લઈને ભોળાનાથ સારાભાઈ પ્રવેશે છે. બન્ને આદરપૂર્વક ફાર્બસના ટેબલથી થોડે દૂર ઊભા રહે છે.)

ભોળાનાથ : આ દલપતરામ આવ્યા છે દિવાળી પહેલાંના આવ્યા છે.

(ઊભા થઈને ફાર્બસ બંનેને નમસ્કાર કરે છે અને પછી બંનેને બેસવા ઇશારો કરે છે. બંને ફાર્બસ સામેની બે ખુરસી પર બેસે છે.)

ફાર્બસ : (અહીંથી ફાર્બસ અચકાતાં અચકાતાં, ભાંગીતૂટી ગુજરાતી બોલે છે માત્ર આ દૃશ્યમાં જ.) ડલપટ રોમ આયે ટે સારો થયો. કાંઈ અગુવટ ટો નથી પડી શ્વે ?

દલપતરામ : ભોળાનાથભાઈ તો જૂના ઓળખીતા છે, સાહેબ. એમને ત્યાંહાં અગવડ કેવી ?

ફાર્બસ : ભોલાનાથ કે છે ટમે કવિટા સારી કરો છો. કંઈક સુનાવશો ?

દલપતરામ : સાહેબને સમય હોય તે પ્રમાણ કહું.

ભોળાનાથ : કવિતા સાંભળવાને તો સાહેબ અઠવાડિયાં આપે.

ફાર્બસ : હા, કવિટા ટો સમ્મલાવસો ઇતની સામ્મલીસ.

દલપતરામ : અષ્ટ રાની મીલી આઈ કૃષ્ણ પાસે પૂછે પ્રશ્ન :

એક યો : અવાસછીતિછાય કહા કીજિયે ?

રૈટ ક્યા આધાર ફિરે ? ક્યા બિરોખ મેડી કહે ?

ચોથી કહે કરજીકો દ્રવ્ય કેસે દિજીયે ?

બીનકામ ક્યા કરે બજાર જાય ? પંચમી યો;

બાલપથ્ય કોન લેત ? જાપ કયો ગનીજિયે ?

કહે દલપતિરામ હરિવર કલ્હો ‘માલે’;

અષ્ટમી યો : સાંજે ખગ કહાં કિ લખીજિયે ?

ફાર્બસ : વાહ, કવેશર, વાહ. પણ મને એક વાત કહો. તમે કવિતા કે લેખને મથાળે હાથીની સૂંઢવાળું મોઢું ધરાવતી મૂર્તિ મૂકો છો તે શું છે ?

દલપતરામ : એ તો ગણેશની મૂર્તિ છે. એ અમારા વિઘ્નહર્તા સુખકર્તા દેવ છે. એટલે કોઈ પણ શુભ કામની શરૂઆત કરતાં પહેલાં અમે ગણેશની પૂજા કરીએ છીએ.

ફાર્બસ : એમ ? હવે સમજાયું. પણ હવે ઠોડી કામની વાટ. ટમે હમારી પાસે રહેશો ? જૂના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી શોધીને લાવી આપશો ?

ભોળાનાથભાઈ : શા માટે નહિ ? દલપતરામ તો દેશના ચોખુંટમાં ફરેલા છે.

દલપતરામ : શોધ કરીશ, ને મળશે એ ગ્રંથો લાવી આપીશ.

ફાર્બસ : હમારા દેશમાં તુમારા જેવાને 'કવેશર' કહે છે. અહીં રહેશો તો હંમે પણ તુમને 'કવેશર' કહીશું.

દલપતરામ : એ તો સાહેબની લાયકી છે.

ફાર્બસ : ત્યારે ...પગાર કેટલો લેશો તુમે ?

દલપતરામ : સાહેબ આપશે તે. અમે બે માણસ અને એક બાળકી છીએ. સો-સવા સોનું ખરચ આવે છે.

ફાર્બસ : (જરા અચકાતાં અચકાતાં) જુવો નેકવેશર! હમારે ટો હમારા પગારમાંથી ટમને પગાર આપવાનો છે. મને જ આઠ સો રૂપિયા મળે છે. એટલે હું તો ટમને મહિને વીસ રૂપિયા આપી શકું.

દલપતરામ : સાહેબ! અમારે ત્યાં વાણોતરીની વરસૂણ હોય છે. મેં આપને સો-સવા સો કલા તે તો એક વરસનો પગાર કહેલો. પણ આપ તો મને તેનાથી બમણા આપવાનું કહો છો.

ફાર્બસ : (ખડખડાટ હસી પડે છે. પછી) ત્યાહારે આજથી જ તુમારો પગાર ચાલુ, કવેશર ! આજે તુમે મુને કાંઈ ઓછું ભણાવ્યું નથી.

(ધીમે ધીમે અંધારું. ભોળાનાથભાઈ અને દલપતરામ જતા રહે છે. ફાર્બસ એકલા રહે છે. ધીમે ધીમે અજવાળું.)

ફાર્બસ : આંઢળા માણસના ગલામાં સોનાનો હાર પડ્યો હોય, પણ આંઢળાને ટેની ખબર ન હોય એવી દશા આ દેશની છે. આ લોકોનાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, સાહિત્ય વગેરેથી ટેમને પરિચિત કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં હોય છે ટેવી એક સોસૈટી શરૂ કરવાની જરૂર છે. જે કામ એકલાથી ન ઠાય તે ઘના લોક ભેગા મલે તો સહેલાઈથી થાય. પન આ દેશના લોકો આવા કામમાં ઝટ જોડાશે નહિ, કારણ ટેમને ટેનો અભિયાસ નથી. ઠોડા અંગ્રેજ લોકને સાઠે રાખીને મારે જ શરૂઆત કરવી પડશે.

છે દક્ષિણ સોસાયટી જ્યાં છે દક્ષિણ દેશ,
તેથી પણ ગુજરાતની વધતી કરું વિશેષ.
જ્યાં દિલ્લી ને આગરા, મંડળીઓ છે ત્યાંય;
ગ્રંથ રચાવે છે રૂડા સ્વદેશી ભાષામાં ય.

દલપતરામ : (મનહર છંદમાં લલકારતા દલપતરામ દાખલ થાય છે. બેસતા નથી. ગાતા ગાતા આંટા મારે છે.)

ઈસવી સો અઢારે અડતાલીસની સાલે શુભ,
તારીખ તો છવીસમી ડીસેમ્બર માસની,
મંગલ વાસરે મહા માંગલિક ક્રિયા કીધી,
કિન્વાક સાહેબ તણી કીર્તિના પ્રકાશની;
સ્થાપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસૈટી તે,
અધિક વધારનારી વિદ્યાના અભ્યાસની.
દ્વિજ દલપતરામે દિલથી આશિષ દીધી,
આજથી સોસૈટી તું થજે અવિનાશની.

*

દૃશ્ય બીજું

(સ્થળ : 19મી સદીનું સૂરત)

(ફરી એ જ ટેબલ અને એ જ ત્રણ ખુરસી. ફાર્બસ એક પુસ્તકમાંથી વાંચે છે.)

ફાર્બસ :

‘નીતિ ઉપર પ્રીતિ વધે, કવિ જન એવા કોય;
ફાગ ફટાણા જોડિયા, એવા પણ કવિ હોય.
તીર્થ નહીં વ્યભિચારી જન, સૂતો ઠામ કુઠામ,
ખર નાહી જેવું કરે, કીધું એવું કામ.

જૂદા જૂદા કામના, કવિઓ જૂદા જાણ;

ફૂલ મળે માળી ગૂઢે, સલાટ ઘર પાષાણ.’

વાહ, કવીશ્વર, વાહ. કેવી મરમાળી વાત કહી છે.

(ફાર્બસનું ધ્યાન બારણા તરફ જાય છે. આગંતુકને જોઈને ઊભા થઈ કહે છે)

ફાર્બસ : પધારો પધારો. આજ તો સૂરતના નવાબનું અમારે ઘરે પધારવું થયું.
બધું હેમખેમ તો છે ને, નવાબસાહેબ ?

નવાબ : સાહેબ, આપ જ્યાં બિરાજતા હો ત્યાં બધું હેમખેમ જ હોય. હું તો
આવ્યો છું આપને નોતરું આપવા.

ફાર્બસ : નોતરું ? શાનું નોતરું ?

નવાબ : આવતી કાલે સાંજે અમારે ત્યાં મિજલસ છે. સૂરતના બધા આગેવાન

લોકો આવવાના છે. આપ અને દલપતરામભાઈ જરૂર પધારો એવી વિનંતી છે.

ફાર્બસ : ભલે, નવાબસાહેબ. અમે આવશું.

(સલામ કરીને નવાબ જાય છે, દલપતરામ પ્રવેશે છે.)

દલપતરામ : આજ તો કાંઈ નવાબસાહેબની પધરામણી થઈ'તી ને! કોની ચાડીચુગલી કરવા આવ્યા 'તા ?

ફાર્બસ : શું કવેશર, તમેય તે ! નવાબસાહેબ તો નોતરું આપવા આવ્યા હતા.

દલપતરામ : નોતરું ? શાનું ?

ફાર્બસ : આવતી કાલે સાંજે તેમને ત્યાં મોટી મિજબાની છે. તેમાં હાજર રહેવા આગ્રહ કરીને કહી ગયા છે. કવેશર, તમને પણ નોતરું આપ્યું છે એમણે. મારા સગરામમાં બેસીને આપણે બંને સાથે જશું. તમે તૈયાર રહેજો.

દલપતરામ : સાહેબ, તમારો હુકમ મારા આંખમાથા પર. પણ એવા નઠારા કામમાં આપની સાથે આવવાથી મને ખુશી નહિ, દિલગીરી થશે.

ફાર્બસ : પણ મિજબાનીમાં જવું એને નઠારું કામ કઈ રીતે કહી શકાય ?

દલપતરામ : સાહેબ, આવી મિજબાનીઓમાં રામજણીઓના નાચ થાય છે. એ રામજણીઓ લગ્ન કરતી નથી ને નઠારી ચાલની હોય છે. એમને ઘરમાં લાવવી એટલે તો ઘરમાં સાપ સંઘરવો.

સંઘરશો ના ઘરમાં સાપ, સંઘરશો ના પ્રૌઢા પાપ;

સંઘરશો ના એમ જ આપ, જેમાં છે અનીતિ છાપ.

ફાર્બસ : દલપતરામ, આ વાતની તો મને ખબર જ નહોતી. અમારા દેશમાં પણ ગાનારીઓ હોય છે, પણ એ સદાચારી હોય છે. મને એમ કે આ રામજણીઓ પણ તેવી જ હશે. પણ હવે એક વાત નક્કી. નવાબસાહેબની આ મિજલસમાં તો નથી જ જવું. પણ જ્યાં જ્યાં આવી મિજલસ હોય ત્યાં હવે પછી હું ક્યારેય જઈશ નહિ. તમે મને સારી વાત જણાવી એ તમારો ઉપકાર હું ક્યારેય નહિ ભૂલું.

દલપતરામ : એ તો મારી ફરજ છે, સાહેબ. (બહાર જાય છે. જરાક વારમાં પાછા આવે છે.)

દલપતરામ : શેઠ પરષોત્તમદાસ આપને મળવા આવ્યા છે, સાહેબ.

ફાર્બસ : લઈ આવો એમને.

પરષોત્તમદાસ : સૂરતના નગરશેઠ આતમારામ ભૂખણે આપને સલામ કહેવડાવી છે અને આપને અને કવીશ્વરને ભાવભર્યું નોતરું મોકલ્યું છે.

ફાર્બસ : નોતરું ? શાનું ?

પરષોતમદાસ : નગરશેઠને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ છે અને એ માટે મિજબાની રાખી છે. એમાં આપ બંનેએ જરૂર પધારવાનું છે.

ફાર્બસ : ના, અમે નહિ આવી શકીએ.

પરષોત્તમદાસ : પણ કાંઈ કારણ, સાહેબ ?

ફાર્બસ : મિજબાનીમાં નાચ-મુજરા પણ થવાના હશે ને, રામજણીઓના ? અમે એવી મિજબાનીઓમાં હવેથી ન જવાનું નક્કી કર્યું છે.

પરષોતમદાસ : સાહેબ, અમારા કુટુંબમાં વંશપરંપરાગત રિવાજ છે કે આવા કોઈ પણ સારા પ્રસંગે રામજણીઓના નાચ-મુજરા ન જ રાખવા.

ફાર્બસ : તો તો હું જરૂર આવીશ અને કવીશ્વરને પણ સાથે લેતો આવીશ.

(ધીમે ધીમે અંધારું. પરષોતમદાસ અને દલપતરામ ઊઠીને ચાલ્યા જાય છે.)

*

દશ્ય ત્રીજું

(સ્થળ : 19મી સદીનું અમદાવાદ)

(ધીમે ધીમે અજવાળું. ફાર્બસ કશુંક લખવામાં મશગૂલ છે. દલપતરામ દાખલ થાય છે, પણ પછી ખચકાઈને ઊભા રહે છે.)

દલપતરામ : સાહેબ, એક વાત કરવી છે, આવું ?

ફાર્બસ : અરે, તમારે તે વળી એવું પૂછવાનું હોય, કવીશ્વર ? આવો, આવો.

દલપતરામ : સાહેબ, આજકાલ અમદાવાદના મહાજન લોક બહુ ઉશ્કેરાયેલા છે.

ફાર્બસ : કેમ ? શું થયું ?

દલપતરામ : આ...સરકારે રખડતા કૂતરા મારવાનો હુકમ કર્યો છે અને પોલીસોએ તેનો સખતાઈથી અમલ કરવા માંડ્યો છે ને, એટલે.

ફાર્બસ : પણ એમાં મહાજનના પેટમાં કેમ દુખે છે ?

દલપતરામ : જીવહત્યા થાય છે તે એમના ધરમથી વિરુદ્ધ છે એટલે. બિચારા મૂંગા જીવો ...

ફાર્બસ : કવીશ્વર, યાદ છે ? સૂરત હતો ત્યારે મારે એક ખટલામાં ફાંસીની સજા આપવી પડી હતી બે ગુનેગારોને. એ વખતે પણ કેટલાક કહેતા હતા કે બે જુવાનનો ભોગ લેવાશે. આ જજસાહેબ તો ઘાતકી છે. પણ એ બે જુવાનોએ બે પારસી ધર્મગુરુઓનું ઠંડે કલેજે ખૂન કર્યું હતું, અને તે પણ ક્યારે ? જ્યારે તેઓ પરવરદિગારની બંદગી કરી રહ્યા હતા ત્યારે. હવે આ વાત જાણ્યા પછી કેટલાક

કહેશે કે આવા લોકોને તો ફાંસી કરતાં પણ વધુ આકરી સજા થવી જોઈએ.

દલપતરામ : મને એ વાત યાદ છે. પણ એ ખટલાને અને આ કૂતરા મારવાની વાતનો શો સંબંધ, સાહેબ ?

ફાર્બસ : સંબંધ છે, કવીશ્વર. કૂતરા કરડવાથી આ દેશમાં દર વર્ષે કેટલા લોકો જાન ગુમાવે છે એની ખબર છે ? માબાપ મરતાં તેમનાં છોકરાં રખડી પડે છે, તો છોકરાં મરતાં માબાપ નિરાધાર થઈ જાય છે. જ્યારે જુવાનો મરે છે ત્યારે કેટલીયે યુવાન સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ જાય છે. જેને આ વાતની ખબર હોય તેને રખડતા કૂતરાની દયા નહિ આવે.

દલપતરામ : પણ સાહેબ, કૂતરાને મારી નાખવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી ?

ફાર્બસ : છે ને ! મહાજનને કહેજો કે અમદાવાદ શહેરનું એક એક કુટુંબ એક એક કૂતરાને પાળે, તેને ગળે સાંકળ બાંધીને રાખે. હુકમ ફક્ત રખડતા કૂતરાને મારવાનો થયો છે, પાળેલા કૂતરાને નહિ. અને અમદાવાદમાં જેટલા રખડતા કૂતરા છે તેના કરતાં હિન્દુઓનાં ઘર વધારે છે. એટલે દરેક ઘર એક-એક કૂતરું પાળે તો શહેરમાં એક પણ કૂતરું રખડતું જોવા નહિ મળે. અને હા, જો હિંદુઓ આમ કરશે તો દરેક સાહેબલોક બે બે કૂતરા પાળશે, એની હું ખાતરી આપું છું. પણ મહાજન લોક શું કહેશે તે પણ મને ખબર છે. એ લોકો મફત સાંકળ વહેંચવા માટે પૈસા આપવા તૈયાર થશે, પણ કૂતરા પાળવા નહિ. અને જો સાંકળો મફત વહેંચવામાં આવશે તો લોકો એ લઈ જશે ખરા, પણ પછી ભંગારમાં વેચી દઈને બે ફિદયાં ઉપજાવશે.

દલપતરામ : સાહેબ, આ તો પેલા માછીમારો અને વાણિયા વચ્ચેના ઝઘડા જેવું થયું.

ફાર્બસ : વિરમગામના તળાવના કિસ્સાની વાત કરો છો ને ?

દલપતરામ : હા સાહેબ, માછીમારો ગામના તળાવમાંથી માછલીઓ પકડતા હતા તેની સામે કેટલાક વાણિયાઓએ આપને ફરિયાદ કરેલી. આપે તેમને પૂછેલું : એ તળાવમાં બગલા, જળકૂકડી, સાપ વગેરે તો હશે જ ને ? એ બધાં શું ખાય છે ? ત્યારે વાણિયાઓ બોલ્યા કે એમનો તો આહાર જ માછલાં છે, એટલે એ ન ખાય તો બીજું શું ખાય ? એ સાંભળી આપે તરત કહ્યું કે તો પછી માછીમારોનો પણ એ જ ખોરાક છે. એટલે એ માછલાં ન મારે તો ખાય શું ? અને જો માછલાં મારવામાં પાપ હશે તો તે તેમને લાગશે, તમને નહિ.

ફાર્બસ : કવીશ્વર ! એ વખતે તમે એક કવિત પણ જોડ્યું હતું, યાદ છે ?

દલપતરામ :

ધર્મચુસ્ત ધરણી વિશે, વઢિયે તેની વાત,
 એવાથી પણ ઊપજી; ઘણાક જનની ઘાટ.
 કલ્પિત મત નિશ્ચય કરી, મનમાં ધારે મમત્વ,
 જાણે આખા જગતને, તે જ માનવું તત્ત્વ.
 (ધીમે ધીમે અંધારું.)

*

દશ્ય ચોથું

(સ્થળ : 19મી સદીનું અમદાવાદ)

(ધીમે ધીમે અજવાળું. એક ખુરસી પર દલપતરામ બેઠા છે. સામેની બે ખુરસી ખાલી.)

દલપતરામ : (હાથમાંનો કાગળ વાંચે છે. વાંચતા જાય છે તેમ મોઢા પર આનંદ ફેલાતો જાય છે.)

માય ડિયર દલપતરામ :

આજે તમને બે સારા સમાચાર આપવા આ કાગળ લખું છું. મને એ દિવસ બરાબર યાદ છે : 1854ના માર્ચની 28મી તારીખ. તે દિવસે આપણે જુદા પડ્યા. 34 મહિના જેટલા લાંબા ગાળા માટે. તમારી મહેનત અને મદદથી ગુજરાત વિશેની ઘણી ઉપયોગી હસ્તપ્રતો ભેગી થઈ શકી. જુદી જુદી જગ્યાએ ફરીને મેં પુરાતન ઇમારતો, શિલ્પો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો વગેરે જોઈને નોંધ કરી, ફોટા પાડ્યા, ચિત્રો પણ કર્યાં. અહીં લંડન આવ્યા પછી કંપની સરકારના દફતરમાંના દસ્તાવેજો જોવાની પરવાનગી મને મળી. આ બધાનો ઉપયોગ કરીને મેં અંગ્રેજીમાં ‘રાસમાળા’ નામનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું. અહીંના રિચર્ડસન્સ બ્રધર્સ નામના પ્રકાશકે બે ભાગમાં એ પ્રગટ કર્યું છે, અલબત્ત, મારે ખર્ચે. મારું ઘણાં વર્ષોનું એક સપનું સાકાર થયું.

હું અને મેડમ ફાર્બસ અહીં આવ્યાં ત્યારે પહેલાં તો તમને અમારી સાથે આવવાનું મન થયું હતું. તમારા મનમાં હતું કે તમે મને પુસ્તક લખવામાં મદદરૂપ થઈ શકશો. તમારી વાત ખોટી નહોતી. પણ હજી તમારે ત્યાં ન્યાત-જાતનાં બંધન બહુ આકરાં છે. દરિયો ઓળંગવાની મના છે. તમારા ધર્મના આચાર-વિચાર બહુ ચુસ્ત છે. જોકે હું આમાંથી કશામાં માનતો નથી. પણ તમે અમારી સાથે આવો તો તમને જે જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે તેનો મને ખ્યાલ હતો. પહેલું તો દરિયો ઓળંગવાનું પાપ. બીજું, અહીં લંડનમાં તમારે રોજ ચકલીનું પાણી પીવું પડત. એ તમારા ધરમને મંજૂર ન થાત. તમારે ત્યાં મુંબઈના લોકો ચકલીનું પાણી

પીતા થશે તે પછી આ બાધ દૂર થશે. તમે સ્વદેશ પાછા આવો પછી તમને કદાચ ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવત. આ બધા વિચારોને કારણે મેં તમને સાથે આવવાની ના પાડી. પરિણામે આપણે જુદા પડવું પડ્યું. પણ હવે અમે સ્વદેશ છોડી પાછાં હિન્દુસ્તાન આવીએ છીએ. એટલે આપણે પહેલાંની જેમ કાવ્યચર્યા કરી શકીશું. 1857ના જાનેવારીની 10મી તારીખે હું સૂરત પહોંચીશ, અને ઓક્ટોગ જજ અને એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નરની જવાબદારી સંભાળી લઈશ. તો હવે મળીએ છીએ થોડા વખતમાં.

(હાથમાંનો કાગળ ટેબલ પર મૂકે છે. પછી)

દલપતરામ : રાસમાળા લખવા માટે સાહેબે શું શું નથી કર્યું ! દ્વયાશ્રય કાવ્યની હસ્તપ્રત મેળવવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ત્યારે સાહેબ પોતે પાટણ ગયા. પુનમિયા ગચ્છના અપાસરા પાસે નકલ છે એવી ખબર મળતાં અમે ત્યાં ગયા. અમે પહોંચ્યા ત્યારે એ લોકો સાહેબને બેસવા સારુ ખુરસી લઈ આવ્યા. પણ સાહેબે તેના પર બેસવાની ના પાડી અને મહારાજશ્રી સામે એક ચાકળા પર પલાંટી વાળીને બેસી ગયા. સાહેબની જૈન ધર્મ વિશેની જાણકારી જોઈ મહારાજશ્રી પ્રભાવિત થયા. જ્યારે હસ્તપ્રતોની વાત નીકળી ત્યારે મહારાજસાહેબે કહ્યું કે સાગર ગચ્છના મહારાજશ્રીના તાબામાં મોટો ગ્રંથભંડાર છે. ત્યાં ગયા તો તેમના ભંડારમાં દ્વયાશ્રયની હસ્તપ્રત હતી. અમને બતાવી. પણ અપાસરાની બહાર નહિ આપીએ એમ કહ્યું. ત્યારે સાહેબે કહ્યું કે અહીં નકલ કરાવી આપો. મહારાજસાહેબ કહે કે એક ભાટનો છોકરો છે તે અમારું લખવાનું કામ કરે છે. પછી તેને બોલાવ્યો. સાહેબે પૂછ્યું : દર હજાર શ્લોકે લખામણી કેટલી લો છો ? છોકરો કહે, બે રૂપિયા. સાહેબ કહે, આ ગ્રંથની નકલ કરવાનું કામ સહેલું નથી તે જાણું છું. બહુ ચીવટ રાખવી પડશે. હું તેને બદલે અઢી રૂપિયા લખામણ આપીશ. એટલું જ નહિ, કોરા કાગળ ખરીદવા માટે સાહેબે એ છોકરાને બીજા દસ રૂપિયા પણ આપ્યા. બીજે દિવસે સવારે ભાટના એ છોકરાને સાથે લઈને અમે જૂની જગાઓ જોવા ગયા. પંચાસરા પારસનાથના દેરામાં વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ જોઈ. સાહેબ એનો ફોટો લેવા જતા હતા ત્યાં અમારી સાથેના છોકરાએ કહ્યું કે અહીં ફોટા પાડવાની મનાઈ છે. બીજું કોઈ હોત તો પોતાના સાહેબપણાનો રોકું છાંટીને ફોટા પાડી લેત. પણ સાહેબે તરત કેમેરા મૂકી દીધો અને ત્યાં જ ઊભા ઊભા એ મૂર્તિનું ચિત્ર દોરી લીધું. આવી તો કેટલીયે વાતો આજે સાંભરી આવે છે સાહેબનો આ કાગળ વાંચ્યા પછી.

દાખે દલપતરામ દેખી લેજો દૈવ ગતિ,
ક્યાં કિન્વાક અંગરેજ ક્યાં હું વિપ્ર આહિનો;

મિત્ર તણો પત્ર જ્યારે તત્ર થકી અત્ર આવી,
 પ્રાપ્ત થયો મને, પ્રેમ પૂરણ ઘણાકનો,
 વાંચી વાંચી વાળું વળી વાંચવાની વૃત્તિ થાય,
 અતિશય એવી અર્થ રચના અથાકનો.
 લઈ સંકેલાય નહિ, તથા તજ્યો જાય નહિ,
 અક્ષિકાની આગળથી કાગળ કિન્લાકનો.
 (ધીમે ધીમે અંધારું.)

*

દશ્ય પાચમું

(સ્થળ : 19મી સદીનું મુંબઈ)

(ધીમે ધીમે અજવાળું. એક ખુરસી પર ફાર્બસ બેઠા છે. સામેની બે ખુરસી પર એક હિંદુ અને એક પારસી બેઠા છે.)

ફાર્બસ : પધારો મનસુખરામભાઈ, પધારો રેવરન્ડ ધનજીભાઈ. આપને મળીને આનંદ થયો.

મનસુખરામ : મુંબઈની હાઈકોર્ટના જજના માનભર્યા હોદ્દે નિમાઈને આપ મુંબઈ પધાર્યા ત્યારથી આપને મળવાની ઇચ્છા તો હતી.

ધનજીભાઈ : પણ આપ સાહેબ અનેક કામોમાં રોકાયેલા હો. જજ તરીકેની ફરજ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેના વાઈસ ચાન્સેલરની જવાબદારી, એશિયાટિક સોસાયટીના વાઈસ પ્રેસિડન્ટ તરીકેની કામગીરી, જે જે સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સના વહીવટની જવાબદારી.

મનસુખરામ : એટલે આજ સુધી આપને મળવા આવવાનું નહોતું કર્યું. પણ રેવરન્ડ વિલ્સનસાહેબે કહ્યું કે તમારા મનમાં જે યોજના છે તેને પાર પાડવામાં જો કોઈ મદદ કરી શકે તેમ હોય તો તે છે ફાર્બસસાહેબ. એટલે આજે આપને મળવા આવ્યા છીએ.

ફાર્બસ : વિલ્સનસાહેબ તો ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અને આ દેશની સંસ્કૃતિના સારા જાણકાર છે. તેમની પાસે આપે કઈ યોજના રજૂ કરી હતી ?

મનસુખરામ : સાહેબ, આપે અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી શરૂ કરી છે તેવી એક સભા કે મંડળી મુંબઈમાં શરૂ કરવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે.

ધનજીભાઈ : સાહેબ, આપ તો જાણો છો. મુંબઈમાં ગુજરાતીઓની મોટી વસ્તી છે. પહેલું ગુજરાતી પુસ્તક મુંબઈમાં છપાયું હતું. પહેલું ગુજરાતી અખબાર મુંબઈથી નીકળ્યું હતું. પહેલું ગુજરાતી નાટક મુંબઈમાં ભજવાયું હતું. પહેલાં અહીં જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી હતી, બુદ્ધિવર્ધક સભા હતી. પણ હાલમાં એ ઝાઝું કામ કરતી નથી. એટલે એક નવી સભા કે મંડળીની ખાસ જરૂર છે.

ફાર્બસ : તમે તો મારા મનની વાત કહો છો. હું અહીં આવ્યો ત્યારથી આવો વિચાર મારા મનમાં રમતો હતો. પણ તે માટે જરૂરી ધન મારી પાસે નથી તેથી હું કશું કરી શક્યો નહિં. પણ જો એ અંગેની જવાબદારી તમે લેતા હો તો હું તમારી સાથે છું.

મનસુખરામ : સાહેબ, પહેલાં આ શહેરના થોડા સંભવિત સદ્ગૃહસ્થોની એક મિટિંગ આપણે બોલાવીએ.

ફાર્બસ : હા, હા.મારે બંગલે જ બોલાવીએ.

મનસુખરામ : મને ખાતરી છે કે તેમના તરફથી આપણને સારો ટેકો મળશે.

ધનજીભાઈ : અને સાહેબની હા હોય તો કાર્કયાવાડના કેટલાક રાજવીઓને પણ પત્ર લખી જણાવીએ.

ફાર્બસ : જરૂર. તેમના તરફથી સારી એવી રકમ મળવી જોઈએ. બધું મળી એકાદ લાખ રૂપિયા ભેગા થાય તો સારું.

મનસુખરામ : સાહેબ, થોડા ઓછા ભેગા થાય તોય માર્ય મહિનામાં ટાઉનહોલમાં એક જાહેર સભા બોલાવીએ અને તેમાં 'ગુજરાતી સભા, મુંબઈ' શરૂ કરી દઈએ.

ફાર્બસ : માર્ય મહિનાની 25મી તારીખ રાખીએ ?

મનસુખરામ : ભલે સાહેબ.

ફાર્બસ : બીજા ભલે જે આવવાના હોય તે આવે, પણ થોડાક સદ્ગૃહસ્થો તો આવે જ એવી જોગવાઈ આપણે પહેલેથી કરી રાખવી જોઈએ. એમને ખાસ આમંત્રણ આપવું જોઈએ.

ધનજીભાઈ : કોને કોને સાહેબ ?

ફાર્બસ : ડોક્ટર વિલ્સન અને જસ્ટિસ ન્યૂટનને કહીએ.

મનસુખરામ : કરસનદાસ મૂળજી અને કવિ નર્મદાશંકરને વિનંતી કરીએ.

ધનજીભાઈ : અરદેશર ફરામજી મૂસ, ડોસાભાઈ કરાકા, સોરાબજી શાપૂરજી હાજર રહે તે જોવાની જવાબદારી મારી.

ફાર્બસ : અમદાવાદથી પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈ અને વીરચંદ દીપચંદને ખાસ

બોલાવીએ.

મનસુખરામ : શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને ડૉક્ટર ધીરજરામ દલપતરામને હું વાત કરીશ.

ફાર્બસ : ડૉક્ટર ભાઉ દાજી અને વિશ્વનાથ નારાયણ માંડલિક જેવા મરાઠી વિદ્વાનોને પણ આપણે સાથે રાખવા જોઈએ.

ધનજીભાઈ : જરૂર. એ બંનેને આવી સભાઓ ચલાવવાનો સારો અનુભવ છે.

ફાર્બસ : હા. આ બધાને આપણે સભાની પહેલી અધિકારી મંડળીમાં સ્થાન આપશું. પણ સૌથી વધુ જવાબદારી તો તમારે બંનેએ લેવાની રહેશે હોં !

મનસુખરામ : લેશું, પણ એક શરતે.

ફાર્બસ : શરત ? શી શરત ?

મનસુખરામ, ધનજીભાઈ : એ સભાના પ્રમુખસ્થાને આપ સાહેબ બિરાજો તો.

ફાર્બસ : પણ આપણે આ સભાનું નામ શું રાખશું ?

મનસુખરામ : ગુજરાતી સભા, મુંબઈ.

ધનજીભાઈ : વાહ, ટૂંકું અને ટચ.

મનસુખરામ : સાહેબ, આપનો ઘણો સમય લીધો. હવે અમને રજા આપો.

(બંને ઊઠીને જાય છે. ધીમે ધીમે અંધારું. બે-પાંચ ક્ષણની શાંતિ પછી પડદા પાછળથી માત્ર અવાજ.)

We are extremely sorry to inform that Honorable Justice Alexander Kinloch Forbes passed away in Poona on August 31, 1865. He was cremated on September 1. Governor Sir Bartle Frere and the Commander in Chief of the Bombay Presidency, and many more attended his last rites.

(રાગ પરજીઓ)

ફરી હવે ફાર્બસ જેવો રે, અમલદાર ક્યાં મળે એવો ?

અલેક્ઝાન્ડર કિન્લાક એવું, નિર્મળ જેનું નામ;

સરદારી કુળમાં સરસ ગણાયો, તાલીમ પામ્યો તમામ....ફરી હવે...

ગુજરાતમાં ઘણાં વર્ષો ગુજાર્યાં, કીધાં સારાં સારાં કામ;

સેંકડો લોક સંભારતા રહેશે, નહિ કદી ભૂલે નામ....ફરી હવે...

ગરીબ તવંગર સરખા જ ગણતો, સૌ સાથે કરતો સ્નેહ;

ગોરા-કાળા પણ સરખા જ ગણતો, અભિમાન ધરતો ન એહ....ફરી હવે...

સ્નેહનો સાગર શીળો સ્વભાવે, મુખમાં ભરેલી મીઠાશ;

પર ઉપકારી કામમાં પોતે, કાંઈ ન રાખી કચાશ....ફરી હવે...

ડહાપણ ને દિલનો દયાળુ, અદલ એનો ઇન્સાફ;

આ દેશનું શુભ એ ઇચ્છનારો, ઉમદો અને અશરાફ....ફરી હવે...

પંદર દિવસની પીડા પામીને, દીધો તેણે તજી દેહ;

નામ એનું નથી નાશ થવાનું, અજર અમર છે એહ....ફરી હવે...

(છેલ્લી પંક્તિ ત્રણ-ચાર વાર ગવાય, ફેડ આઉટ સાથે.)

(ગીત ગવાય એ દરમિયાન બેકગ્રોપ પર ફાર્બસનો ફોટો ગોઠવાઈ જાય. પછી ધીમે ધીમે તેના પર સ્પોટ લાઈટ વડે ફોકસ. ફુલ લાઈટમાં જ ધીમે ધીમે પડદો પડે છે.)

(અપ્રગટ)

આજ સુધી અજાણ્યા રહેલા બે અંગ્રેજી અનુવાદ

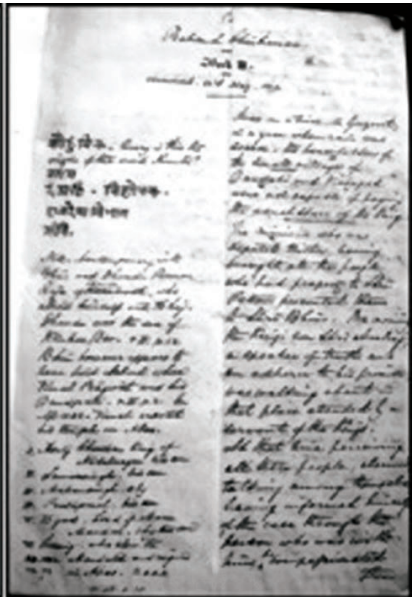
એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ (1821-1865) ગુજરાત બહાર મુખ્યત્વે ‘રાસમાળા’ના કર્તા તરીકે જાણીતા છે. તેમણે ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, કળા, સંસ્કૃતિ, ભાષા, સાહિત્ય વગેરેનો અભ્યાસ કરી તેનું ઉચિત ગૌરવ કર્યું અને ‘રાસમાળા’ના બે દળદાર ગ્રંથ દ્વારા ગુજરાતના ભૂતકાળની મહત્તા પહેલી વાર અંગ્રેજીભાષી વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ આગળ રજૂ કરી. પણ ‘રાસમાળા’ એ ફાર્બસની એકમાત્ર કૃતિ નથી. તેમણે કરેલા બે કૃતિઓના અંગ્રેજી અનુવાદ તરફ આજ સુધીમાં આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈનું ધ્યાન ગયું છે.

ફાર્બસના અવસાન પછી ‘જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે બ્રાંચ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી’ના 1867-’70ના અંક 9માં ફાર્બસની બીજી એક કૃતિ પણ છપાયેલી જોવા મળે છે. (પા. 20થી 100). અલબત્ત, આ તેમની મૌલિક કૃતિ નથી, પણ ‘રત્નમાળા’ નામની કૃતિનો અનુવાદ છે. આ કૃતિનું કર્તૃત્વ કૃષ્ણાજી નામના કવિનું હોવાનું મનાય છે. અનુવાદ સાથેની પાદટીપમાં એ જર્નલના સંપાદકે નોંધ્યું છે :

‘મને જેવો મળ્યો તેવો જ આ અનુવાદ અહીં છાપ્યો છે. 1849માં આ અનુવાદ કર્યા પછી ફાર્બસે તેમાં કશા સુધારા-વધારા કર્યા નથી.’

એટલે કે ‘રાસમાળા’ લખી તે પહેલાં ફાર્બસે આ અનુવાદ કર્યો હતો અને એક વાર કર્યા પછી ફરી મઘર્યો નહોતો. દલપતરામની મદદથી ફાર્બસે ગુજરાતના ઇતિહાસ અંગેની જે કૃતિઓ એકઠી કરી હતી તેમાં આ રત્નમાળાની હસ્તપ્રતનો પણ સમાવેશ થતો હતો. વઢવાણના દેશજી ગઢવી પાસેથી આ હસ્તપ્રત મળી હતી. એ અધૂરી હતી, છતાં તે ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી હતી તેથી ફાર્બસે દલપતરામ પાસે તેનો ડીંગળમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવ્યો હતો. મૂળ પદ્યમાં લખાયેલી આ કૃતિનો દલપતરામે ગદ્યમાં અનુવાદ કર્યો હતો અને તેના પરથી

ફાર્બસે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો. પણ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બાબત એ છે કે ફાર્બસે અંગ્રેજી અનુવાદમાં પદ્યરચનાના બંધને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ કૃતિ મેળવવા પાછળ અને તેનો અનુવાદ કરવા પાછળ ફાર્બસનો હેતુ 'રાસમાળા'ના લેખનમાં મદદરૂપ થાય તેવી સામગ્રી તૈયાર કરવાનો હતો. અનુવાદ પ્રગટ કરવાનો તેમનો આશય નહિ હોય. આથી તેમણે અનુવાદ માટે પ્રસ્તાવના લખી નથી. આ કૃતિના જે આઠ રત્ન (ખંડ) બચ્યા છે તે મુખ્યત્વે સોલંકી વંશના રાજાઓને લગતા છે. આરંભ રાજા ભુવડની વાતથી થાય છે. પોતે આવાં 108 રત્નોની રચના કરવા માંગે છે, અને રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજ સુધીના વૃત્તાન્તને આવરી લેવા માંગે છે એમ તેના કર્તાએ કહ્યું છે. ચાવડા વંશ વિશે સંક્ષેપમાં વાત કર્યા પછી કર્તા રાજા ભુવડ અને ચાવડા વંશના રાજા જય શિખરી વચ્ચેની લડાઈનું વર્ણન કરે છે. ભુવડને હાથે રાજા જયશિખરી મરાય છે અને તેના પુત્ર વનરાજનો જન્મ થાય છે ત્યાં આઠમું (અને અત્યારે મળતું છેલ્લું) રત્ન પૂરું થાય છે. ફાર્બસના અવસાન પછી આ અનુવાદ જસ્ટિસ ન્યૂટને 1868ના ફેબ્રુઆરીની 13મી તારીખે એશિયાટિક સોસાયટીના સભ્યો સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને પછીથી સોસાયટીના જર્નલમાં તે પ્રગટ થયો હતો.

રત્નમાળા અને પ્રબંધચિંતામણીના અંગ્રેજી અનુવાદ

ફાર્બસના અનુવાદની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવે તે માટે તેના અનુવાદનો થોડો ભાગ જોઈએ :

Among cows, Kamadhenu is a jewel,
Among trees, the jewel is Mandar,
Among men, the learned man is a jewel,
Among women, the faithful wife is a jewel.

A tailor, an artificer, a wanio, a Bhat,
A barber, an outcast, a potter,
A physician, a man who knows the Veds,
A watchman, a land's lord, a josi,

The city in which these are not
Is not a city, but a jangal;
The whole of this flourish then only
When there are good poets.

The past, the future, the present
Many men and cities we hear of;
But they who obtain a poet,
Their name alone remains famous.
The poet's verses are pleasing,
Men and women delight to read them,
As a pearl in the world shines,
The drop of rain in the oyster's mouth
Therefore Raja Bhuvad, he
Poet's skill was examining;
Krore on Krore of money spending,
He kept them to his own city bringing them.

આ કૃતિ અંગે બીજી એક વાત પણ નોંધવી જોઈએ. ફાર્બસે કરેલો તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પહેલાં પ્રગટ થયો, મૂળ કૃતિ (જેટલી ઉપલબ્ધ હતી તેટલી) તો છેક 1903માં છપાઈ હતી. રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટે તે છપાવીને પ્રગટ કરી હતી. જોકે પુસ્તકના ટાઈટલ પેજ પર તેમણે આ કૃતિ દલપતરામે લખી હોવાનો ભ્રમ ઊભો થાય તે રીતે તેમનું નામ મૂક્યું છે : 'આ ગ્રંથ એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસસાહેબે મેળવેલો અને કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ લખેલો.' આપણે અગાઉ જોયું તેમ દલપતરામ રત્નમાળાના કર્તા નથી, અનુવાદક છે. છપાયેલા પુસ્તકમાં દલપતરામે એકઠી કરેલી બીજી કેટલીક સામગ્રી પણ રેવાશંકરે સમાવી લીધી છે.

આજ સુધી અજાણ્યા રહેલા બે અંગ્રેજી અનુવાદ

1856માં પ્રગટ થયેલ અંગ્રેજી ‘રાસમાળા’ની પ્રસ્તાવનામાં એક વાક્ય આવું જોવા મળે છે : “પ્રબંધ ચિંતામણિની એક નકલ મને ભેટ આપવા માટે અને તેના અનુવાદમાં અનિવાર્ય એવી મદદ કરવા માટે હું પીરચંદજી ભૂધરજીનો ખાસ આભારી છું. તેઓ મારવાડના વતની હતા અને જૈન હતા. તેઓ હતા તો વેપારી, અને વેપારીઓ મોટે ભાગે સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. પણ પીરચંદજી પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય બંનેના સારા જાણકાર હતા.”

આનો અર્થ એ થયો કે ફાર્બસે ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’નો અનુવાદ પણ કર્યો હતો. પણ પ્રસ્તાવનામાંના આ વાક્ય ઉપર આજ સુધી ભાગ્યે જ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું છે. તેનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે આભારદર્શનના ફકરામાંનાં આવાં વાક્યો ઘણાખરા વાચકો વાંચતી વખતે કુદાવી જતા હશે - એમાં તે શું વાંચવું, એમ વિચારીને. ‘રત્નમાળા’નો ફાર્બસે કરેલો અનુવાદ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં પ્રગટ થયો ત્યારે જસ્ટિસ ન્યૂટને સાથે એક નાની નોંધ ઉમેરી હતી. તેમાં તેમણે પણ ફાર્બસે કરેલા ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’ના અનુવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એટલું જ નહિ, ફાર્બસે પોતાના અનુવાદને અંતે મૂકેલી નોંધ પણ તેમણે શબ્દશઃ ટાંકી હતી : “જો આ પુસ્તક બીજા કોઈના હાથમાં આવે તો મારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે આ અનુવાદ સો ટકા સાચો છે એવો મારો દાવો નથી. મારા પોતાના ઉપયોગ માટે જ મેં આ અનુવાદ તૈયાર કર્યો છે.”

આનો અર્થ એ થયો કે ફાર્બસે કરેલો ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’નો અનુવાદ જસ્ટિસ ન્યૂટને જોયો હતો. નહિતર તેમણે ફાર્બસે લખેલી નોંધ અહીં શબ્દશઃ ટાંકી હોત નહિ. પણ ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’નો ફાર્બસે કરેલો અનુવાદ ક્યારેય પ્રગટ થયો હતો ખરો ? બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી, અમેરિકાની લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ, બીજાં કેટલાંક પુસ્તકાલયો અને ઇન્ટરનેટ પર તપાસ કર્યા છતાં ફાર્બસનો આ અનુવાદ પ્રગટ થયાની માહિતી ક્યાંયથી આ લખનારને મળી નહિ. પણ તો પછી જસ્ટિસ ન્યૂટને અનુવાદની જે હસ્તપ્રત જોઈ હતી તે ક્યાં ગઈ? ફાર્બસે પોતાના સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ આપ્યાં હતાં, પણ એ સોસાયટી પાસે એ હસ્તપ્રત નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા) પાસે નથી. ફાર્બસના અવસાન પછી હસ્તપ્રતો અને પુસ્તકોના તેમના સંગ્રહનો મોટો ભાગ મુંબઈની ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ ફાર્બસનાં પત્ની પાસેથી ખરીદી લીધો હતો. પછીથી મેળવેલી હસ્તપ્રતોની સાથે એ સંગ્રહ પણ આ સંસ્થાની લાઇબ્રેરીમાં પ્રમાણમાં સારી રીતે આજ સુધી જળવાયો છે. આ લખનારે એ સંગ્રહમાં ખાંખાંખોળાં કરવાનું શરૂ કર્યું. અને એક દિવસ આનંદનો પાર ન રહ્યો. સાચા ચામડામાં બાંધેલો એક ચોપડો. સારા, જાડા કાગળ. અને તેમાં ફાર્બસના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલો ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’નો અંગ્રેજી અનુવાદ! દોઢસો

વર્ષ કરતાંય જૂનો ચોપડો, ફાર્બસના પોતાના મરોડદાર રનિંગ હેન્ડ અક્ષરો ! એ પાનાંને અડતાં પણ રોમાંચ થાય ! ફાર્બસના અવસાન પછી થોડા વખતમાં જ આ બધી સામગ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ મેળવી હતી અને ત્યારથી આજ સુધી આ ચોપડો તેની પાસે જ રહ્યો છે, એટલે ફાર્બસના અવસાન પછી આ અનુવાદ કોઈએ છાપ્યો હોય એ સંભવિત નથી. પણ પછી એક સવાલ થયો : જસ્ટિસ ન્યૂટને જે હસ્તપ્રત જોઈ હતી તે આ જ હસ્તપ્રત ? હા ચોક્કસ. પણ ખાતરીથી કેમ કહી શકાય ? કારણ જસ્ટિસ ન્યૂટને ફાર્બસની જે નોંધ પોતાની પાદ-ટીપમાં ટાંકી છે તે અક્ષરશઃ આ અનુવાદને અંતે જોવા મળે છે.

અનુવાદના પહેલા પાને પોતે આ અનુવાદ કરવાનું કામ 1849ના મે મહિનાની 22મી તારીખે શરૂ કર્યું હોવાનું ફાર્બસે નોંધ્યું છે. એટલે કે ‘રાસમાળા’ પ્રગટ થઈ તેના કરતાં સાત વર્ષ પહેલાં તેમણે આ અનુવાદ કર્યો હતો. હસ્તપ્રતના છેલ્લા પાનાની નીચે ફાર્બસે તારીખ નાખી છે : 15 ઓગસ્ટ, 1849. એટલે કે ફાર્બસે આ અનુવાદ ત્રણ મહિના કરતાંય ઓછા સમયમાં કર્યો હતો. પ્રબંધ ચિંતામણિ જેવી કૃતિનો અનુવાદ આટલા ટૂંકા સમયગાળામાં કરવો એ સહેલી વાત નથી. ઈ. સ. 1304માં વર્ધમાનપુરમાં જૈન સાધુ મેરુતુંગાર્યે લખેલા આ પ્રબંધમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને કેટલીક સ્થાનિક બોલીઓનો ઉપયોગ થયો છે. આમ, એક કરતાં વધુ ભાષાને કારણે તેનો અનુવાદ કરવાનું કામ વધુ મુશ્કેલ બને છે. ગુજરાતના અને તેની આસપાસના પ્રદેશના રાજાઓ, તેમનાં જીવન, શાસન, યુદ્ધો, તેમાં મળેલા વિજયો કે પરાજયો વગેરેની વાત આ ગ્રંથમાં થઈ છે. જુદા જુદા રાજાઓને લગતા ઘણા રસપ્રદ કિસ્સાઓ પણ તેમાં વણી લેવાયા છે. રાજદરબારની રીતભાત, કવિઓ વચ્ચે યોજાતી સ્પર્ધાઓ વગેરેની વિગતો પણ તેમાં વણી લેવાઈ છે.

આ અનુવાદ કરવા પાછળનો ફાર્બસનો હેતુ ‘રાસમાળા’ના લેખનમાં ઉપયોગી થાય તેવી સામગ્રી એકઠી કરવાનો હતો. તેથી તેમણે સમગ્ર કૃતિનો અનુવાદ કર્યો નથી. તેના પાંચ પ્રકાશમાંથી પહેલા બેનો અનુવાદ ફાર્બસે કર્યો નથી. માત્ર ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં પ્રકાશનો અનુવાદ કર્યો છે. હિસાબ માટેના ચોપડા(લેજર)ના કદના દરેક પાનાને ફાર્બસે બે કોલમમાં વહેંચ્યું છે. ડાબી બાજુની કોલમ મોટે ભાગે કોરી રાખી છે. માત્ર કેટલીક નોંધ કે સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ ડાબી કોલમમાં નોંધ્યા છે. અનુવાદ જમણી કોલમમાં લખ્યો છે. આમ કેમ કર્યું હશે ? એક કારણ એ હોઈ શકે કે પછીથી મૂળ કૃતિનો પાઠ બીજા કોઈ પાસે ડાબી કોલમમાં લખાવી લેવાનું તેમણે વિચાર્યું હોય. પણ વધુ સંભવિત કારણ એ છે કે હાથે લખાતી હસ્તપ્રતમાં પાનાની નીચે પાદટીપ લખવાનું ફાવે નહિ. તેથી પાદટીપ જેવી નોંધો લખવા માટે તેમણે ડાબી કોલમ રાખી હોય.

આજથી 166 વર્ષ પહેલાં એક અંગ્રેજ અમલદાર પ્રબંધ ચિંતામણિ જેવી કૃતિનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરે અને તેની હસ્તપ્રત આજ સુધી સચવાઈ રહે, અને તે પણ પ્રમાણમાં સારી હાલતમાં, એ નાનીસૂની વાત નથી. હવે એ આખી હસ્તપ્રતને સ્કેન કરીને તેની ડિજિટલ કૉપી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેને આધારે આ અનુવાદ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય એવો પૂરો સંભવ છે.

(‘શબ્દસૃષ્ટિ’, જાન્યુઆરી, 2016)

9

હરિકૃપાથી, મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી

એનો જન્મ સૂરતમાં, 1833ના ઓગસ્ટની ચોવીસમી તારીખે. અવસાન મુંબઈમાં, 1886ના ફેબ્રુઆરીની છવીસમી તારીખે. નર્મદને આયુષ્ય મળ્યું માંડ ત્રેપન વર્ષનું. પણ કંઈ કેટલીયે જિંદગીમાં કરી શકાય એવાં ને એવડાં મોટાં કામ એણે એકલે હાથે આ ટૂંકી જિંદગીમાં કર્યાં. નર્મદે તેના એક કાવ્યમાં કહેલું : ‘ઝટ્ટ ડોળિ નાંખો રે, મનજળ થંભ થયેલું.’ તેણે જે સૌથી મોટું ને અતિ મહત્ત્વનું કામ કર્યું તે ભૂતકાળનાં, લીલ બાઝી ગયેલાં જળને ડહોળી નાખવાનું. પછી એ થંભી ગયેલાં જળ તે ગુજરાતી સાહિત્યનાં હોય, ભાષાનાં હોય, પત્રકારત્વનાં હોય, સંપાદન-સંશોધન-વિવેચનનાં હોય. ઇતિહાસ ને કોશનાં હોય, સમાજજીવન, ધર્મ, કેળવણી, સંસ્કાર જીવનનાં હોય, રાજ્ય-કારભારનાં હોય કે પછી પોતાના અંગત જીવનનાં કે પોતાની માન્યતાઓનાં પણ હોય. પણ નર્મદે જળને માત્ર ડહોળી નાખ્યાં જ નહોતાં, એને કઈ દિશામાં વહેવું તેનું સૂચન પણ કર્યું હતું. પોતાના જ જીવન અને લેખનથી.

ઓગણીસમી સદી એટલે આપણા દેશમાં, અને ખાસ કરીને તેના પશ્ચિમ ભાગમાં અર્વાચીનતાના અરુણોદયનાં શુભ શુકન થવાની વેળા. ‘દીપે અરુણું પરભાત’ એવું ગાતી વેળા નર્મદની નજર સામે કયું પરભાત હશે ? ઓગણીસમી સદીના આરંભથી ઊઘડી રહેલું અર્વાચીનતાનું પ્રભાત કદાચ હશે.

1812માં માત્ર ગુજરાતી છાપકામ કરતું પહેલવહેલું છાપખાનું ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ મુંબઈમાં શરૂ કર્યું અને તેમણે જ 1822ના જુલાઈની પહેલી તારીખે પહેલાવહેલા ગુજરાતી અખબાર ‘મુંબઈ સમાચાર’ની શરૂઆત કરી. નર્મદે આ મુદ્રણકલાનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો. જે કાંઈ લખ્યું તે બધું છપાવ્યું. એક કરતાં વધારે વાર, જુદાં જુદાં રૂપે છપાવ્યું. પુસ્તકોના પ્રકાશન ઉપરાંત પોતીકી ભાત ઉપસાવતું

‘ડાંડિયો’ જેવું સામયિક પણ કાઢ્યું અને અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ચલાવ્યું.

1815ના જાન્યુઆરીની 29મી તારીખે મુંબઈમાં ‘ધ બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી’ની સ્થાપના થઈ. આ સોસાયટીએ મુંબઈ ઉપરાંત 1826માં સૂરત, ભરૂચ, ખેડા અને અમદાવાદમાં સ્કૂલ શરૂ કરી. બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી આપણે ત્યાંની આ પહેલી સ્કૂલો. મુંબઈ અને સૂરતમાં ભણતા નર્મદને આ નવી નિશાળોના શિક્ષણનો લાભ મળ્યો. મુંબઈ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ તે પહેલાંની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના એ વખતે ભાયખલામાં આવેલા મકાનમાં ભણવા તો ગયો, પણ કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો ન કરી શક્યો. પણ નર્મદનાં જીવન, લેખન, વિચારણા અને અભિલાષાઓ પર બ્રિટિશપદ્ધતિના શિક્ષણની ઊંડી છાપ પડી.

નર્મદાશંકર દવે

નર્મદ પોતે ગુજરાતીમાં ગદ્યનો પ્રારંભ કરવાનું માન અંગ્રેજ અધિકારી કૅપ્ટન જર્વિસને આપે છે. તેણે લખેલાં શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોમાં ગદ્યના ઉઘાડનો અણસાર વર્તાય છે. નર્મદને આપણે કવિ તરીકે વધારે ઓળખીએ છીએ, પણ તેણે પદ્ય કરતાં ગદ્યનું લેખન ઘણાં વધારે વર્ષ કર્યું છે અને માત્ર સંખ્યામાં જ નહીં, ગુણવત્તામાં પણ પદ્યકૃતિઓ કરતાં તેની ગદ્યકૃતિઓ વધારે ચડિયાતી ઠરે તેવી છે. સાહિત્યના અને ઇતર વિષયોના પણ લેખન માટે ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં નર્મદનો ફાળો નાનોસૂનો નથી.

અર્વાચીનતાના આવિર્ભાવના એક મહત્ત્વના ઘટક સમાજસુધારાનો તો નર્મદ પોતે અગ્રણી સેનાની હતો, કહો કે વન મેન આર્મી હતો. માત્ર લેખન દ્વારા જ નહીં, આચરણ દ્વારા, દાખલો બેસાડવા પોતાના જીવનમાં કરેલાં કામ દ્વારા તેણે

સમાજસુધારાનો પુરસ્કાર કર્યો. એ વખતે જે પ્રગટ થતાં તે થોડાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોનો તથા તેના ‘અધિપતિઓ’નો સાથ-સહકાર મળ્યો તેટલો નર્મદે લીધો, તો સાથોસાથ પોતાનું સામયિક ‘ડાંડિયો’ પણ શરૂ કર્યું. અંગ્રેજી સાહિત્યનો તેનો અભ્યાસ, એ અભ્યાસનો પ્રભાવ તો નર્મદનાં ગદ્ય-પદ્ય લખાણોમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. હા, પરદેશનો પ્રવાસ તેણે પોતે કર્યો નહોતો, પણ તેવા પ્રવાસ કરવાનું સાહસ ખેડનાર મહીપતરામ રૂપરામ કે કરસનદાસ મૂળજી જેવાને પડખે એ ઊભો રહ્યો હતો. જોકે વિલાયતથી પાછા આવીને મહીપતરામે નાકલીટી તાણી, પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું અને ન્યાતમાં પાછા દાખલ થયા ત્યારે એ જ નર્મદ બેરહમીથી મહીપતરામ પર તૂટી પડ્યો હતો. અને પોતે પરદેશનો પ્રવાસ ન કર્યો હોવા છતાં નર્મદ અન્ય દેશોનાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, દંતકથા, જનજીવન, ધર્મ, સંસ્કૃતિથી સુપેરે પરિચિત હતો - અલબત્ત, અંગ્રેજી પુસ્તકોના વાચન દ્વારા - એ વાતની પ્રતીતિ તો એનાં ‘રાજ્યરંગ’માંનાં કે ‘ઇલિયડનો કથાસાર’ જેવાં લખાણો જોતાં થાય છે.

અર્વાચીનતાના અરુણ-રથના જે સાત અશ્વો હતા તેમની ખરીના ડાબલાનો અવાજ પશ્ચિમ ભારતમાં સૌ પહેલાં સંભળાયો મુંબઈમાં. અને પેલાં સાત પરિબળોની જેમ નર્મદનાં જીવન, લેખન, વિચાર અને પ્રવૃત્તિનું આઠમું પરિબળ બની રહ્યું મુંબઈ. નર્મદની જન્મભૂમિ સૂરત અને તે તેને સૌથી પ્યારી પણ ખરી. ભલે ઘાયલ તો ઘાયલ, પણ સૂરતને નર્મદ કહે છે : ‘મને ઘણું અભિમાન, ભાંચ તારી મેં ચૂમી.’ આવી મમતા તેને મુંબઈ માટે નથી. પણ તેના જીવનનાં ઘણાં મહત્ત્વનાં વર્ષોની કર્મભૂમિ મુંબઈ. ધારો કે નર્મદે મુંબઈ જોયું જ ન હોત તો ? તો તે નર્મદાશંકરમાંથી નર્મદ બની શક્યો હોત ખરો ? જવાબ આપવાનું સહેલું નથી. જેટલું અને જેવું લખ્યું તેવું અને તેટલું લખી શક્યો હોત ? જવાબ આપવાનું અઘરું છે.

મુંબઈ સાથેના ઘરોબાને કારણે નર્મદને એક લાભ એ થયો કે હિંદુ ગુજરાતીઓ ઉપરાંત તેને પારસીઓ અને મરાઠીભાષીઓનો સાથ અને ટેકો મળ્યો. દલપતરામને સતત મળ્યો તેવો અંગ્રેજ અમલદાર કે તેણે સ્થાપેલી સંસ્થાનો ટેકો નર્મદને ન મળ્યો. એ અંગે તેના મનમાં કચવાટ નહોતો એમ નહીં. ક્યારેક થોડોઘણો સરકારી ટેકો મળે તો મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા ધરાર આડા આવતા. પણ નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીના કે ડૉ. ભાઉ દાજીની જેવાનો ટેકો નર્મદને સતત મળતો રહ્યો. મહારાજ લાયબલ કેસમાં ‘સત્યપ્રકાશ’ના મુદ્રક તરીકે નાનાભાઈ આરોપી બનેલા તે પ્રલોભનો છતાં ડગ્યા નહીં. તો ડૉ. ભાઉ દાજીની જુબાનીએ અદાલતના ફેંસલામાં નિર્ણાય ભાગ ભજવેલો. અને આ બે કાંઈ અપવાદરૂપ નામો નહોતાં. મુંબઈમાં ગુજરાતીભાષી સિવાયનાઓના સંપર્ક, પરિચય, મૈત્રીને કારણે નર્મદ એના જમાનાના બીજા ઘણા અગ્રણીઓ કરતાં વધુ ઉદારમતવાદી-લિબરલ બન્યો. દલપતરામ માટે મુંબઈ એક નવી નવાઈ હતી, નર્મદ માટે નહીં. મુંબઈની

હવા તેનાં દિલોદિમાગમાં ભરેલી હતી. એટલે એમ પણ કહી શકાય કે નર્મદને જણ્યો ભલે સૂરતે, પણ જાણ્યો મુંબઈએ.

નર્મદે શું શું લખ્યું છે તેની યાદી કરવા કરતાં તેણે શું નથી લખ્યું એની ટીપ બનાવવાનું કામ સહેલું છે. નવલકથા બલ્કે ફિક્શન વિશે તેણે એક લેખ લખ્યો છે, પણ નવલકથા કે ટૂંકી વાર્તા લખી નથી. તે સિવાયના બધા સાહિત્ય-પ્રકારોમાં તે અગ્રગામી રહ્યો છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રે ભૌંચ ભાંગવાનું સહેલું નથી હોતું. પણ એવું અઘરું કામ નર્મદે કરી બતાવ્યું. નર્મદમાં ખામીઓ કે ઊણપો નહોતી એવું તો એ પોતે પણ ન માનતો. એને કારણે ચિરંજીવ રહે એવાં મૂલ્યોવાળું એને હાથે ઝાઝું ન લખાયું હોય એમ બને. કનૈયાલાલ મુનશીએ કહેલું તેમ ‘એનામાં દોષ હતા - ઘણા ને પ્રચંડ. પણ તેને ઈન્દ્રજાલથી આર્ચાદવામાં એણે ગૌરવ ગણ્યું નહીં.’ પોતાને વંદનાર કે નિંદનારને નર્મદે તો માત્ર એટલું જ કહેલું :

હા ભૈયા, હું તો ચાલ્યો, શંખનાદ હજુ થાએ હો,

નર્મદ કહે બીજા વીરો પણ, કેસરિયાં કરી જાયે હો.

નર્મદનું પહેલું પુસ્તક ‘અલંકારપ્રવેશ’ 1857માં પ્રગટ થયું. તેના અવસાનના વર્ષ 1886માં છપાયેલું પુસ્તક ‘ધર્મવિચાર’. કુલ પ્રકાશનોની સંખ્યા લગભગ સો જેટલી. આવા સંકલન માટે તેમાંથી પસંદગી કરવાનું સહેલું નહીં જ. પસંદગી કરતી વખતે કેટલીક વાત ધ્યાનમાં રાખેલી : પ્રકાર, ભાષા, અભિવ્યક્તિ, વિચારો વગેરેના તેના અપાર વૈવિધ્ય(અને ક્યારેક વૈચિત્ર્ય)નો અંદાજ આવે એ રીતે પસંદગી કરવી. આજના વાચકને વાંચતાં, સમજતાં મુશ્કેલી પડે તેવાં લખાણો બનતાં સુધી ટાળવાં. લાંબી કૃતિઓ આખેઆખી લેતાં પાનાંની મર્યાદા નડે તો તેમાંથી અમુક અંશો લેવા. આવા અંશોને ક્યારેક સંકલિત પણ કરવા પડ્યા છે. લેખક તરીકેના નર્મદના મિજાજનો પરિચય થાય એ હેતુથી કેટલીક સમકાલીન વ્યક્તિઓ કે ઘટનાઓ અંગેનાં લખાણોમાંથી પણ થોડું રજૂ કરવું. નર્મદનાં લખાણો વાંચતાં બે પરસ્પર વિરોધી વિચાર એકસાથે આવે છે : એક : નર્મદના જમાના કરતાં આજે કેટલું બધું બદલાઈ ગયું છે ! અને બીજો : નર્મદ આટઆટલું મથ્યો, તોય હજી આજેય તે આપણે ક્યાં કાંઈ બદલાયા છીએ ? શું બદલાયું છે તે જાણવું હોય તો ‘સૂરત’, ‘કબીરવડ’, ‘નર્મદટેકરી’ જેવાં કાવ્યો વાંચવાં. આપણે કેવા નથી બદલાયા એ જોવું હોય તો ‘ગ્રંથકારો’, ‘ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તક’, ‘પ્રેસિડેન્સી વર્નાક્યુલર લાઈબ્રેરી’ જેવાં ગદ્ય લખાણો વાંચવાં.

નર્મદનાં લખાણોની મૂળ ભાષા-જોડણી-લખાવટને જાળવી રાખવાનો બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી ક્યાંક ક્યાંક મુદ્રણ આંખને ખૂંચે એવું બને. તો બીજી બાજુ સરતચૂક કે ગફલતથી મૂળનાં ભાષા-જોડણી-લખાવટ ક્યાંક બદલાઈને

આજનાં બની ગયાં છે એ પણ સ્વીકારવું રહ્યું. આજ કરતાં ઘણા ઓછા, પણ નર્મદનાં પુસ્તકોમાં પણ મુદ્રણદોષ જોવા મળે છે. આ સંકલન પણ મુદ્રણદોષથી સર્વાંશે મુક્ત રહ્યું હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

સંશોધન, અધ્યયન, તુલના, સૂઝ અને સમજણપૂર્વક આદરણીય ડૉ. રમેશભાઈ શુક્લે નર્મદના સમગ્ર સાહિત્યને સંપાદિત સ્વરૂપે નવેસરથી રજૂ કર્યું છે. આવા સર્વાંગીણ સંપાદનનો લાભ આપણા ઓગણીસમી સદીના બીજા કોઈ લેખકનો ભાગ્યે જ મળ્યો છે. અહીં સમાવેલી તમામ કૃતિઓના પાઠ રમેશભાઈ સંપાદિત નર્મદશ્રેણીનાં પુસ્તકો પ્રમાણેના જ છે. હા, મૂળની પાદટીપો ઘણી જગ્યાએ કાઢી નાખી છે, કાં ઓછી કરી છે. કેટલીક કૃતિઓ(કે તેના અંશ)નાં મથાળાં પણ બદલ્યાં છે. રમેશભાઈનું ઋણ ચૂકવી શકાય તેમ નથી, એટલે એનો માત્ર સ્વીકાર કરવો રહ્યો.

નર્મદ અહંકારી કે અભિમાની નહોતો, પણ સ્વાભિમાની તો જરૂર હતો જ. આથી જ તો ‘અવસાન-સંદેશ’ બની રહેલા તેના અવિસ્મરણીય કાવ્યમાં તે કહે છે :

‘હરિકૃપાથી મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી.’

નર્મદ આજે પણ એના લેખચિત્રથી જીવતો છે જ, દમથી.

આ પુસ્તક એ તો નર્મદના લેખચિત્રના રેખાચિત્રનો, બલ્કે લઘુચિત્રનો એક પ્રયાસ છે. વાચકોને ગમશે એવી આશા છે.

(‘નર્મદની શબ્દસૃષ્ટિ’ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના)

ધગશવાળા અને પૂરેપૂરા પ્રામાણિક રાજકીય સુધારક

‘પરદેશીઓએ હિન્દુસ્તાન દેશ પચાવી પાડ્યો છે અને તેઓ તેને ચૂસી રહ્યા છે. દેશના લોકો નિસહાય બનીને આ જોઈ રહ્યા છે.’ ના જી. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી માટેની ચળવળ હાથમાં લીધી તે પછી લખાયેલા આ શબ્દો નથી. એ લખાયા છે છેક 1886માં, ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ તેને બીજે વર્ષે. અને એ લખ્યા છે દીનશાહ અરદેશર તાલિયારખાને. તેમની પહેલી ઓળખ તે ‘ગુજરાત મિત્ર’ના સ્થાપક તંત્રી તરીકેની, બીજી ઓળખાણ તે ‘દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી’ પુસ્તકના લેખક તરીકેની. હવે મેળવીએ થોડી વધુ ઓળખ. સૂરતના શેઠ અરદેશર સોરાબશાહ તાલિયારખાનના તેઓ બીજા દીકરા. 1841માં જન્મ. સૂરતની હાઈસ્કૂલમાં ભણ્યા પછી 1859માં સૂરતની ફારસી મદ્રેસાના સેક્રેટરી બન્યા. 1862ના મે મહિનાની 19મી તારીખે તેઓ સૂરત મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી નિમાયા. 1863ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે તેમણે એ હોદ્દો છોડ્યો અને તે જ દિવસે સૂરતથી ‘સેરે દિલહા’ નામનું એક માસિક શરૂ કર્યું. જોકે એકાદ વર્ષ પછી તે બંધ પડ્યું. 1863થી તેમણે જાહેર બાબતો વિશે લખવાનું અને તેમાં અંગ્રેજ સરકારની સખત ટીકા કરવાનું શરૂ કર્યું. માસિક શરૂ કર્યા પછી થોડા જ દિવસોમાં-1863ના સપ્ટેમ્બરની 13મીએ - તેમણે ‘સૂરત મિત્ર’ નામનું અઠવાડિક શરૂ કર્યું. તેમાં ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી એમ બંને ભાષામાં મજકૂર છપાતો. 1864ના સપ્ટેમ્બરની 11મી તારીખે તેનું નામ બદલીને ‘ગુજરાતમિત્ર’ રાખ્યું. છ વર્ષ સુધી તેમણે આ સામયિક ચલાવ્યું. આ છ વર્ષ દરમિયાન વડોદરાની ગાયકવાડ સરકારની અને કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોના કારભારની તેમણે બેઠકપણે આકરી ટીકા કરી હતી. તેને કારણે વડોદરા રાજ્ય અંગે તપાસ કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નીમવાની વાઈસરોય લૉર્ડ નોર્થબ્રુકને ફરજ પડી હતી. 1866માં બંગાળ અને ઓરિસાના દુકાળપીડિતો માટે એક ફંડ ઊભું કરવામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. કાઠિયાવાડના રાજાઓની

‘રાજ્યસ્થાની સત્તા’ નામની એક એસેમ્બલીની તેમણે સ્થાપના કરી હતી અને તેના સેક્રેટરી નિમાયા હતા. જે ગાયકવાડ સરકારની તેમણે આકરી ટીકા કરી હતી તે જ ગાયકવાડ સરકારે 1875ના ઓગસ્ટની 15મી તારીખે વડોદરાના મ્યુનિસિપલ કમિશનર તરીકે તેમને પૂરેપૂરી સત્તા સાથે નીમ્યા હતા.

દિનશાહ તાલિયારખાન

પૂરાં ચોવીસ વર્ષ સુધી તેઓ આ સ્થાને રહ્યા હતા, અને 1899ના મે મહિનામાં પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થયા હતા. વડોદરાના લોકોને ગેસ લાઈટ મળ્યાં, નળનું પાણી મળ્યું, ગટરની સગવડ મળી તે તેમના પ્રયત્નોને પરિણામે. વડોદરા રાજ્યમાં વેપાર-ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ગાયકવાડે જે કમિશન નીમ્યું હતું તેના દીનશાહજીને પ્રમુખ બનાવાયા હતા. તેમણે ગુજરાતીમાં ‘દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી’ સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક લખ્યું હોય તેવી માહિતી મળતી નથી. પણ અંગ્રેજીમાં તેમનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તક-પુસ્તિકા પ્રગટ થયાં હોવાની માહિતી મળે છે. તેમાંનાં કેટલાંક : ‘અ રિવ્યૂ ઓફ ધ પારસી સોશિયલ ક્વેશ્ચન ઓફ 1870’. અ રિવ્યૂ ઓફ ધ બોમ્બે ટેક્સેશન ડિસ્કશન ઓફ 1871. ‘અ રિવ્યૂ ઓફ ધ બરોડા અફેર્સ ઓફ 1871’. ‘ધ હિસ્ટરી એન્ડ ફિલોસોફી ઓફ ધ બોમ્બે રાયટ્સ’. ‘હાઉ ટુ ઇન્ટ્રોડ્યુસ નેશનલ ટેકનિકલ એજ્યુકેશન ઇન ઇન્ડિયા’. ‘સિલેક્શન ફોમ માય રીસંટ નોટ્સ ઓન ધ ઇન્ડિયન એમ્પાયર’. ‘નોટ્સ ઓન ધ પ્રોબેબલ ડિસ્કવરી ઓફ ધ સ્નેક-બાઈટ એન્ડ કોલેરા ક્યોર’. ‘ધ પીસ ક્વેશ્ચન બિટવીન ધ ટર્સ એન્ડ ધ ક્રિશ્ચિયન્સ’. ‘ધ સાયન્સ ઓફ ગોલ્ડ એન્ડ સિલ્વર કરન્સી. એક્ષોઝીશન્સ ઓફ ધ વેદિક એન્ડ ઘેર શાસ્ત્રિક ઓથોરિટીઝ ઓન ધ રિમૅરેજ ઓફ હિંદુ વિડોઝ’. ‘ધ જ્યૂબિલી ડોન ઇન નિઝામ હૈદરાબાદ’. આ પુસ્તક-પુસ્તિકાનાં નામ પરથી પણ ખ્યાલ આવે છે કે દીનશાહજીએ અનેક જુદા જુદા વિષયો પર લખ્યું છે. 1906ના ઓક્ટોબર મહિનાની નવમી તારીખે 65 વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું. ‘બોમ્બે રિવ્યૂ’એ લખ્યું : ‘તેઓ એક ધગશવાળા અને પૂરેપૂરા પ્રામાણિક એવા રાજકીય ધગશવાળા અને પૂરેપૂરા પ્રામાણિક રાજકીય સુધારક

સુધારક હતા. પત્રકાર તરીકે દેશી રજવાડાના કારભારમાંથી બૂરાઈઓ પ્રગટ કરીને તેમણે અસાધારણ સેવા કરી હતી, તો બીજી બાજુ સમાજના અમુક ચોક્કસ વર્ગમાં તેઓ અપ્રિય પણ થઈ પડ્યા હતા. તેઓ એકલે હાથે વિપરીત સંજોગો વચ્ચે આવી લડત આપી શક્યા તે વાત તેમનામાં રહેલા અસાધારણ નૈતિક બળનો પુરાવો છે.’

(‘ગુજરાતમિત્ર’, 9-12-2013)

ઓગણીસમી સદીની એક મહત્ત્વની ઘટના : બુદ્ધિવર્ધક સભા

નર્મદનું પહેલવહેલું ગદ્ય લખાણ ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ તેણે મૂળ તો લખ્યા પહેલાં ‘મોઢેથી’ ભાષણ રૂપે મુંબઈમાં રજૂ કર્યું હતું. ‘જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા’ની બેઠકમાં તેણે આ ભાષણ કર્યું હતું. બસ, આના કરતાં વધુ વિચાર આપણે આ સભા વિશે, તેના ઇતિહાસ વિશે, તેની કામગીરી વિશે ભાગ્યે જ કર્યો છે. પરિણામે, 19મી સદીમાં મુંબઈમાં સાહિત્ય, સમાજસુધારો અને શિક્ષણક્ષેત્રે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવનાર આ સંસ્થાની વિગતો આપણા સાહિત્યના, સમાજસુધારાના કે કેળવણીના ઇતિહાસના કે સંદર્ભના ગ્રંથોમાં પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. આત્મકથા ‘મારી હકીકત’માં નર્મદ લખે છે : “હમે કોલેજના બે ત્રણ સાથી અને બીજા બે ત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળી મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા. પછી થોડેક દહાડે હમે હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક નાનો સરખો પુસ્તકસંગ્રહ મારે ઘેર કર્યો હતો. પછી એવો વિચાર કર્યો હતો કે આપણે મહિનામાં ચાર વાર મળવું. તેમાં બે વાર આપણે નિબંધો લખી આપણામાં જ વાંચવા માંડોમાંડે લખતાં બોલતાં ને વાદ કરતાં શિખવું; અને બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકનો સુધારો કરવો. એ વિચાર પાર પાડવાને હમે હમારા મળવાને ‘જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા’ એવું નામ આપ્યું. તેમાં હું પ્રમુખ, મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી, કલ્યાણજી શિવલાલ તીજોરર અને નારણદાસ કલ્યાણદાસ તથા બીજા બે કારભારીઓ હતા. એ સભાની તરફથી જાહેર ભાષણો ભૂલેશ્વરના ચકલામાં હમારા દોસ્ત મેઘજી તથા ભવાની લક્ષ્મણના કોઈએક ઓળખીતાના ખાલી પડેલા ઘરમાં (હાટકેશ્વરની પાસેના) 100થી વધારે સાંભળનારાઓની આગળ થયાં હતાં.” (ભાષાજોડણી મૂળ પ્રમાણે) પણ હકીકતમાં આ સભાની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ ઘણો રસપ્રદ છે. પણ આ ઇતિહાસ તે વખતની બીજી બે અગ્રણી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલો છે, એટલે એ બે સંસ્થાઓ વિશે

જાણ્યા વગર આ સભાને અને તેની કામગીરીને સાચી રીતે સમજી શકાય નહીં અને એ બે સંસ્થાઓ વિશે પણ આપણી જાણકારી ન જેવી છે.

જ્ઞાનપ્રસારક સામાયિક

1857માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે સાથે પશ્ચિમ ભારતમાં ઉચ્ચશિક્ષણની શરૂઆત થઈ એમ મોટે ભાગે મનાતું આવ્યું છે. પણ હકીકતમાં આવી શરૂઆત તે પહેલાં, 1835માં મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની સ્થાપના થઈ તે સાથે થઈ હતી. એ વખતે આ કૉલેજમાં જે અંગ્રેજ અધ્યાપકો હતા તે માત્ર પાઠ્યક્રમ પ્રમાણે ભણાવવામાં ઇતિશ્રી માનનારા નહોતા. પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સમાજસુધારો, સાહિત્ય, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં સક્રિય કરવાની પણ પોતાની ફરજ સમજનારા હતા. આવા બે પ્રોફેસરો તે એ. એમ. પેટન અને આર. ટી. રીડ. મુંબઈ આવી આ કૉલેજમાં ભણાવવાની શરૂઆત કર્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેમણે પોતાની કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્ટુડન્ટ્સ લિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી’ની સ્થાપના કરવાની પ્રેરણા આપી. ‘પારસી પ્રકાશ’, દફતર 1, પાનું 506 ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે 1848ના જૂન મહિનાની 13મી તારીખે આ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી. પ્રો. પેટન તેના પહેલા પ્રમુખ બન્યા હતા. તેની પહેલવહેલી કમિટીમાં (એ જ પાના પર જણાવ્યા પ્રમાણે) નીચેના પારસીઓનો સમાવેશ થયો હતો : દાદાભાઈ નવરોજજી, અરદેસર ફરામજી મૂસ, ફરામજી એદલજી દાવર, બહમનજી પેશતનજી માસતર, કાવશજી એદલજી ખંભાતા, બરજોરજી રુસતમજી મોદી અને બેહરામજી ખરશેદજી ગાંધી. (નામોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે) શરૂઆતનાં કેટલાંક વર્ષોમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ જ તેના સભ્ય બની શકતા. 1848માં તેના કુલ 24 સભ્યોમાંથી 18 આ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ હતા અને બાકીના તેના અધ્યાપકો હતા. 1852માં સભ્યોની સંખ્યા વધીને 106 થઈ હતી, જેમાંના 26 વિદ્યાર્થીઓ હતા. 1852માં હર કોઈ સુશિક્ષિત પુરુષ માટે

તેનું સત્યપદ શક્ય બન્યું હતું. આ સોસાયટીની મુખ્ય કામગીરી હિન્દુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિશે લેખો લખવા, ભાષણો કરવાં અને તેના ઉપર ચર્ચાઓ કરવી તે હતી. શરૂઆતથી જ તેમાંથી રાજકારણ અને ધર્મને લગતી બાબતોને બાકાત રાખવામાં આવી હતી. પણ થોડા વખતમાં જ સમજાયું હતું કે સમાજમાં પરિવર્તન લાવવાનું કામ માત્ર લેખો લખવાથી કે ભાષણો કરવાથી નહીં થઈ શકે. એ વખતે આપણા સમાજમાં જે દૂષણો હતાં તેમાંનાં ઘણાંનાં મૂળ ધર્મમાં રહેલાં હતાં. પણ દૂરંદેશીભર્યાં અંગ્રેજ આગેવાનોએ ધર્મની ચર્ચામાં પડવા કરતાં કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવાનું વધુ યોગ્ય અને ડહાપણભર્યું માન્યું. એ પ્રમાણે 1849ના ઓક્ટોબરની 21મી તારીખથી છોકરીઓ માટેની બે મરાઠી અને ચાર ગુજરાતી નિશાળો મુંબઈના કોટ, ધોબીતળાવ, બહાર કોટ અને મઝગાંવના વિસ્તારોમાં ખોલવામાં આવી. આ નિશાળો માટે પગારદાર શિક્ષકો રોકવાનું સોસાયટીનું ગજું નહોતું. એટલે રોજ સવારે 7થી 10 વાગ્યા સુધી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વિના વેતને તેમાં ભણાવવા જતા. ('પારસી પ્રકાશ' દફતર 1, પા. 507)

આ સોસાયટીનો કારોબાર - તેમાં વંચાતા નિબંધો અને થતાં ભાષણો-અંગ્રેજીમાં જ થતો. તેથી બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમાં ભાગ લેવાનું શક્ય બનતું નહોતું. આ વાત ચકોર અંગ્રેજ અધ્યાપકોના ધ્યાનમાં તરત આવી ગઈ અને સ્થાનિક ભાષાઓ - મરાઠી અને ગુજરાતીમાં પણ લખવા બોલવાની સગવડ કરવી જોઈએ એમ તેમને સમજાયું. આથી 1848ના સપ્ટેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખથી તેમણે સોસાયટીની બે શાખાઓ શરૂ કરાવી મરાઠી અને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી. આપણા ઘણાખરા જાણકારો પણ આજે આ મંડળી વિશે ઓછામાં ઓછું જાણે છે. પારસીઓ જોડાક્ષર વગરની કેવી 'અશુદ્ધ' ગુજરાતી ભાષા વાપરતા તેના ઉપહાસભર્યાં નમૂના તરીકે તેના સામયિક 'ગનેઆન પરસારક'નું નામ ઉછાળવા સિવાય આ મંડળી અને તેની કામગીરી વિશે ભાગ્યે જ કોઈ લખે-બોલે છે. આ મંડળીની કામગીરીમાં પારસીઓ વધુ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા એ વાત ખરી, પણ તે કેવળ પારસીઓની મંડળી નહોતી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ યોગ્ય રીતે જ કહ્યું છે : 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી કંઈ માત્ર પારસીઓની સંસ્થા નથી, પરંતુ પારસી, હિંદુ, મુસ્લિમ - એ સઘળી કોમોના લાભ માટે સ્થપાયેલી છે. જે વખતે આ મંડળી સ્થપાઈ તે વખતે પારસીઓ અને હિન્દુઓ એકમેક સાથે મળીને અને બહુ જ મળતા વડાપણથી વર્તતા હતા. ખરી વાત છે કે તેના સ્થાપકોમાં દાદાભાઈ નવરોજી, પ્રોફેસર રીડ અને પ્રોફેસર પેટન હતા, પણ પારસીઓ જોડે હિંદુ ભાઈઓનો પણ તેમાં મોટો હાથ હતો.' ('દીવાન બહાદુર કૃ. મો. ઝવેરી લેખસંગ્રહ', ભાગ 2, પા. 177) તેની પહેલી કારોબારી સમિતિના કુલ સભ્યોમાંથી ત્રણ હિન્દુઓ હતા અને પાંચ પારસીઓ હતા. એટલું જ નહીં તેના પહેલા સરનશીન (પ્રમુખ) રણછોડદાસ

ગિરધરભાઈ ઝવેરી હતા. બીજા સભ્યો હતા : પ્રાણલાલ મથુરદાસ, દાદાભાઈ નવરોજી, મોહનલાલ રણછોડદાસ, બમનજી પેસ્તનજી, બરજોરજી ફરામજી, કાવસજી એદલજી અને અરદેશર ફરામજી મુસ (સેક્રેટરી). આ મંડળી તરફથી 1849ના જુલાઈ મહિનાથી ‘જ્ઞાન પ્રસારક’ નામનું માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું. તે શરૂ થયા પછી થોડા જ વખતમાં તેનું જોડાક્ષર વગરનું નામ બદલીને ‘શુદ્ધ’ કરવામાં આવેલું. પણ એ વાત આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈએ ધ્યાનમાં લીધી છે. 1867ના ડિસેમ્બર સુધી આ માસિક ચાલ્યું હતું. તેના અધિપતિ (તંત્રી) તરીકેની કામગીરી દાદાભાઈ નવરોજી, અરદેશર ફરામજી મુસ, એદલજી નસરવાનજી માસ્તર, કરસનદાસ મુલજી, જહાંગીરજી મહેરવાનજી પ્લીડર અને નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાએ બજાવી હતી. આ મંડળી તરફથી 1852માં અરદેશર ફરામજી મુસે ‘ખોલાસે જાદુ’ નામનું સામયિક શરૂ કરી બે વર્ષ સુધી ચલાવ્યું હતું. જાદુ, મંતર-જંતર, ભૂવા-ડાકણ વગેરેના ભેદનો ભાંડો ફોડી લોકોના મનમાંથી આ બધાં વિશેની અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવી એ તેનો હેતુ હતો. આ ઉપરાંત, આરંભથી જ માતૃસંસ્થાની જેમ આ મંડળીમાં પણ નિયમિત રીતે નિબંધવાચન અને ભાષણોની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી જે છેક 1956-1957 સુધી ચાલતી રહી હતી. 1949માં જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની શતાબ્દી ઊજવાઈ હતી અને તે વખતે એક પ્રદર્શનનું આયોજન થયું હતું જેમાં હસ્તપ્રતો, આરંભકાળનાં મુદ્રિત પુસ્તકો અને મુદ્રણની પ્રગતિ દર્શાવતી બીજી કેટલીક સામગ્રી મૂકવામાં આવી હતી. એ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં આપેલા પ્રવચનમાં કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કહ્યું હતું : ‘આ મંડળીએ આપણા દેશી ભાઈઓમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતી બોલનારી જુદી જુદી કોમોમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું અને અનેક જાતની ચડતી પડતી જોઈ એ પોતાની કાયનાત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરતી રહી અને છેવટ આજ શતાબ્દીનો આ મહોત્સવ ઉજવવા ભાગ્યશાળી થઈ છે.’ (‘દિવાન બહાદુર કુ. મો. ઝવેરી લેખસંગ્રહ’, ભાગ 2, પા. 59) 1959માં મંડળીને 110 વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે ખાસ સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે તેની કારોબારીમાં નીચેના સભ્યો હતા : પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ (પ્રમુખ), રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની (ઉપપ્રમુખ), હરસિદ્ધભાઈ દીવેટીઆ, અરદેશર સોરાબજી કાલાપેસી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, કાવાસ પીરોજશાહ દસ્તુર, દસ્તુર નૌરોઝ દીનશાહજી મીનોચેહરહોમજી અને જેહાંબક્ષ બહમનશાહ વાચ્છા.

છતાં એકંદરે, જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની પ્રવૃત્તિઓમાં પારસીઓ જ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા એ વાત પણ ખરી. આ મંડળીની પહેલી સમિતિના એક સભ્ય મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીએ પોતાના ‘આત્મકથન’માં લખ્યું છે : ‘મારા મિત્ર ગંગાદાસ કીશોરદાસે પ્રોફેસર પાટન સાથે મસહલત કરીને ઈ. સ. 1851ના

એપ્રિલ માસમાં બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા સ્થાપન કરી અને તેનું વાસ્તુ મમ્માદેવી પાસે સરકારી બ્રાંચ સ્કૂલ હતી તેમાં કરવામાં આવ્યું. તેના પ્રમુખ મરહુમ રા. બા. પ્રાણલાલ મથુરદાસ, હું પોતે સેક્રેટરી અને ગંગાદાસ પોતે ખજાનચી થયા. એના કારોબારી મંડળમાં મયારામ શંભુનાથ અને હરીવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ પ્રથમ હતા.' ('ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' ભાગ 4, પા. 38 જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખી છે.) આમ, સ્ટુડન્ટ્સ સાયન્ટિફિક એન્ડ લિટરરી સોસાયટી, જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી અને બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા, એ ત્રણે સંસ્થાઓ એલ્ફિન્સ્ટન્ટ કૉલેજ અને તેના અંગ્રેજ અધ્યાપકો સાથે સંકળાયેલી હતી; એટલું જ નહીં, તે ત્રણે એકબીજી સાથે પણ સંકળાયેલી હતી.

આત્મકથામાં નર્મદ કહે છે કે તેણે બીજા થોડા મિત્રો સાથે મળીને બુદ્ધિવર્ધક સભાની શરૂઆત કરેલી અને પોતે તેનો પ્રમુખ બનેલો, જ્યારે મોહનલાલ રણછોડદાસ તેમના આત્મકથનમાં કહે છે કે ગંગાદાસ કીશોરદાસે પ્રો. પેટન સાથે મસલત કરીને સભા સ્થાપેલી, અને પ્રાણલાલ મથુરદાસ તેના પ્રમુખ હતા. તો આ બંનેનાં કથન પરસ્પર વિરોધી નથી ? ના, કારણ એ બંને લગભગ એક જ સમયે સ્થપાયેલી, સરખાં નામવાળી બે જુદી જુદી સભાની વાત કરે છે. નર્મદે શરૂ કરેલી જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા ઝાઝો વખત ચાલી નહોતી. કૉલેજનો અભ્યાસ પડતો મૂકીને નર્મદને સૂરત જવું પડ્યું અને તેની દોરવણી વગર આ સભા ઝાઝો વખત ચાલી શકી નહીં. મોહનલાલ રણછોડદાસ વગેરેએ સ્થાપેલી સભામાં 1851ના માર્ચની 30મી તારીખે તે ભળી ગઈ. નર્મદ ચોક્કસ કઈ તારીખે મુંબઈ છોડી સૂરત ગયો તે જાણવા મળતું નથી. પણ કૉલેજ છોડતી વખતે તેણે જે સર્ટિફિકેટો મેળવેલાં તેમાં ઍક્ટિંગ પ્રિન્સિપાલ એચ. ગ્રીનનું સર્ટિફિકેટ 1851ના ફેબ્રુઆરીની 8મીએ લખાયેલું છે. પ્રો. આર. ટી. રીડનું ફેબ્રુઆરીની 14મીએ લખાયેલું છે, જ્યારે પ્રો. પેટનનું ફેબ્રુઆરીની 25મીએ લખાયેલું છે. તેમાંનાં પહેલાં બે સર્ટિફિકેટ નર્મદ પોતાની સાથે સૂરત લઈ ગયો હતો. પણ ત્રીજું, પ્રો. પેટનનું તેના સૂરત ગયા પછી પિતા લાલશંકરે લખાવીને સૂરત મોકલ્યું હતું. (રમેશ મ. શુક્લસંપાદિત 'મારી હકીકત', પા. 39 પરની નર્મદની પાદટીપ.) એટલે કે નર્મદે 1851ના ફેબ્રુઆરીની 14મી અને 25મી વચ્ચેના કોઈ દિવસે મુંબઈ છોડ્યું હોય. એટલે તેના ગયા પછી દોઢેક મહિનામાં જ તેણે શરૂ કરેલી સભા મોહનલાલવાળી સભામાં ભળી ગઈ હોય. અલબત્ત, 1854ના જાન્યુઆરીમાં મુંબઈ પાછો આવીને નર્મદ ફરી કૉલેજમાં દાખલ થયો અને એ જ વર્ષના ચોમાસામાં બુદ્ધિવર્ધક સભામાં પોતાનું નામ દાખલ કરાવ્યું. (એજન, પા. 44)

આ બંને સભાઓ એક થયા પછી 1856ના માર્ચ મહિનાથી 'બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ' નામના માસિકનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું અને તેના અંકોમાં સભા વિશેની વિગતો,

અહેવાલો વગેરે નિયમિત રીતે પ્રગટ થતાં, એટલે સભાની કામગીરી વિશેની ઘણી વિગતો મળી રહે છે. 1856ના વર્ષ માટેની તેની વહીવટ કરનારી મંડળીમાં નીચેના સભ્યો હતા : ગંગાદાસ કીશોરદાસ (પ્રમુખ), નર્મદાશંકર લાલશંકર (ઉપપ્રમુખ), ચીમનલાલ નંદલાલ (સભાના કિલીદાર), મુરલીધર ગિરધર (નિશાળ તથા ચોપાનીયા સંબંધીના કીલીદાર), કરસનદાસ મૂળજી, ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર, કરસનદાસ માધવદાસ, ત્રિભુવનદાસ દ્વારકાદાસ (વહીવટદારો) અને મહિપતરામ રૂપરામ (સેક્રેટરી). (જોડણી મૂળ પ્રમાણે)

‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’ના માર્ચ 1856ના પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનામાં લખવામાં આવ્યું હતું : ‘એ શુભ વાત છે કે સુખ સંપત્તિ વિવર્ધક એ નામનો વરરાજા સુજ્ઞા નામની કન્યાને પરણવાનો છે તેને માટે ઊંબરાઓ આગળ સાથીઆ પુરાયા છે ને મંડપ માંડવા બંધાવવા શીરૂ થયા છે; પણ લગ્ન ઢુંકડે આવવાને આરે છે. વર કન્યા પરાક્રમી અને યશસ્વી છે તેથી એઓને યોગ્ય સન્માન આપવું જરૂર છે. માટે એ સુલગ્નની તૈયારીમાં ઘણાં વાનાં કરવાનાં છે તેમાં ચોપાનીયાં, ગ્રંથો, નિબંધો, ભાષણો આવશ્યક છે ને એનાં દરશન હજી થોડે ઠેકાણે થયાં છે. માટે જાણીતાઓએ એ દારોએ વિદ્યા નીતિ અને કુટુંબ સુધારવટ એઓનો પ્રસાર કરવાની તાકીદ જાણવી. મુંબઈ રાજધાનીમાં વેપારીઓ, સરકારી હોદ્દદારો, વિદ્વાન તથા વિદ્યાર્થીઓ, ચાલાક હુન્નરીઓ વગેરેની ધૂમ મચી રહી છે. પણ આપણા સાથીઓને આપણી ભાષામાં લખાઈ છપાયલાં ઘણાં જ થોડાં પુસ્તકો છે ને જે છે તેમાં આ સમયના સુવિચારના ગ્રંથોનો ઉમેરો થાએ તો બહુ શોભા આવે... માટે આ પ્રતીનો ગ્રંથ બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા મહીને મહીને કહાડાં કરવાની આશા રાખે છે.’ (હવે પછીનાં બધાં અવતરણોમાં ભાષાજોડણી મૂળ પ્રમાણે) બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભાનો એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ સાથેનો સંબંધ પણ આ પહેલા અંકમાં છપાયેલી ‘જાહેર ખબર’ દ્વારા છતો થાય છે. તેની નકલો મેળવવા માટેના સરનામામાંનું એક સરનામું હતું : ‘એલ્ફિન્સ્ટન મદ્રેશામાં ત્યાંહાના વિદ્યારથી મોરલીધર ગીરધર પાશેથી.’ આ માસિકનું લવાજમ આ પ્રમાણે હતું : ચાર ચાર મહિનાનું આગોતરું લવાજમ ભરનારાઓ માટે મહિનાના બે આના, ચાર મહિનાને અંતે આપનારાઓ માટે મહિનાના ત્રણ આના, છૂટક નકલના ચાર આના, અલબત્ત, આ ઓછામાં ઓછું લવાજમ હતું. પરોપકારી ગૃહસ્થોને વધારે લવાજમ આપવાની છૂટ હતી ! શરૂઆતમાં દર મહિને આ માસિકની 550 નકલ છપાતી, જેમાંની 351 નકલ ખપતી હતી અને 150 નકલ મુંબઈ સરકાર બમણા ભાવે ખરીદતી હતી! જે 351 નકલ વેચાતી તેમાંની 180 મુંબઈમાં, 75 રાજકોટમાં, 52 અમદાવાદમાં, 13 ભુજમાં, 11 ભરૂચમાં, 7 કરાંચીમાં, 5 નડિયાદમાં, 3 જૂનાગઢમાં, 2 સૂરતમાં, 1 ઘોઘામાં, 1 કોટરામાં, 1 પનાવેલીમાં જતી હતી. માર્ચ 1857ના અંકમાં આ માહિતી

આપવાની સાથોસાથ લખ્યું હતું : ‘મુંબઈ તથા ગુજરાત મધ્યે હલકી કીમત છતા ત્રણ સો એકાવન નકલો ખપે એ અજબ જેવું છે ! આ ઉપરથી કોઈ પણ વિચારવંત પુરુષ એવું અનુમાન કરે, કે ગુજરાતી લોકો ભણેલા નથી અથવા પુસ્તકો વાંચવાનો તેમને શોખ નથી. આ જગાએ ગુજરાતી લોકને એટલી જ સૂચના છે કે હાલના વખતમાં ગુજરાતીઓ સઘળી બાબતમાં પાછલ પડી ગયા છે અને જો તેઓ ઉદ્યોગ કરી પોતાની નીતીમાં, જ્ઞાનમાં તથા વિદ્યા હુનરમાં સુધારો તથા વધારો નહી કરે તો આગલ જતા તેમણે ઘણું નુકશાન ખમવું પડશે. જમાંનો ઘણો બદલાતો જાય છે, હમણાનો જમાનો અનીતિ ભરેલા, જંગલી, વહેમોને તથા રિવાજોને ટેકો આપે એવો નથી. વાસ્તે જો ગુજરાતી લોક અત્યારથી સુધારવાને મહેનત નહી કરે તો આવતા પચીસ વર્ષમાં કોઈ તેમનો ભાવ પુછશે નહીં. માટે ગુજરાતીઓએ પોતાના દેશીઓને તથા જાત ભાઈઓને અજ્ઞાન રૂપી અંધકારથી કાઢાડવા સારૂ, વર્તમાન પત્રોનો તથા ચોપાનીયાનો પ્રસાર કરવો જોઈએ.’

નિબંધોનું વાચન અને ભાષણો એ સભાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. 1856ના વર્ષ દરમિયાન કુલ 18 ‘નીબંધવાચન/પ્રવચન’ થયાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક આ પ્રમાણે હતાં: ‘સ્વદેશાભિમાન’ વિશે નર્મદાશંકર લાલશંકર, ‘લગન સંબંધી વ્યાખ્યાન’ - મહિપતરામ રૂપરામ, ‘ગુજરાતી ભાષા વિશે થોડા વિચાર’ - ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર, ‘હિંદુ વૈદક શાસ્ત્રનું મૂળ તથા ઇતિહાસ’ વિશે ડૉક્ટર ધીરજરામ દલપતરામ, ‘નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતોના ધર્મ’ વિશે નર્મદાશંકર લાલશંકર, ‘રસાયણ શાસ્ત્રના ચમત્કાર’ વિશે મોરલીધર ગિરધર અને ‘સત્ય વિશે’ નર્મદના પિતા લાલશંકર દવે. વર્ષ દરમિયાન કરસનદાસ મૂળજીએ ત્રણ પ્રવચનો આપ્યાં હતાં - એક, ‘માણસ, તું આળસુ રહેવાને નથી જન્મ્યો’ એ વિશે, તથા બે પ્રવચનો ‘અંતઃકરણ શુદ્ધ, નિર્મળ રાખવા વિશે.’ દરેક બેઠક વખતે સરેરાશ 70 લોકોની હાજરી રહેતી હતી પણ તેમાં મુંબઈના સાઠ સભાસદોમાંથી માત્ર 12 નિયમિત રીતે હાજર રહેતા હતા. જો કે નર્મદે ‘નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતોના ધર્મ’ વિશે નિબંધ વાંચ્યો ત્યારે 250ની હાજરી હતી અને બમનજી પેસ્તનજીની સૂચનાથી તેની 2000 નકલ છપાવીને મુંબઈ તથા ગુજરાતમાં મફત વહેંચવામાં આવી હતી. ત્રણ ‘પરોપકારી પુરુષો’ની સહાયથી આ શક્ય બન્યું હતું. 1857ના વર્ષમાં નર્મદ મુંબઈમાં જ હતો, પણ તે વર્ષ માટેની ‘કારોબાર મંડળી’માં તેનું નામ જોવા મળતું નથી. 1856માં નર્મદ ઉપપ્રમુખ હતો તે સ્થાન 1857માં નાનાભાઈ હરિદાસે લીધું હતું. પણ 1857ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી કરસનદાસ માધવદાસે સેક્રેટરીના હોદ્દા પરથી રાજીનામું આપતાં તેમની જગ્યાએ નર્મદની નિમણૂક થઈ હોવાનું બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના એપ્રિલ, 1857ના અંકમાં જાહેર કર્યું છે અને ‘હવેથી સભા સંબંધી અથવા ચોપાનીઆ સંબંધી હરેક કાઈ કામ વિશે દવે નર્મદાશંકરને લખી

જણાવવું' એમ છાપ્યું છે. બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના લવાજમ અને તેને માટેનાં દાન અંગે અવારનવાર અપીલ છપાતી તે છતાં ફેબ્રુઆરી, 1857ના અંકમાં તેમાં પ્રગટ થતાં લખાણો માટે લેખકનો એક છાપેલા પાના દીઠ ચાર આના લેખે નાણું (પુરસ્કાર) આપવાની જાહેરાત જોવા મળે છે.

બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના પહેલા જ અંકમાં સ્ત્રીકેળવણી વિશે લેખ પ્રગટ થયો હતો. મૂળ આ લેખ અગાઉ ભાષણ રૂપે સભાની બેઠકમાં રજૂ થયો હતો. આ લેખ પ્રગટ થયા પછી સ્ત્રીકેળવણી વિશે સભાએ સક્રિય થવું જોઈએ એમ લાગવાથી મુંબઈમાં બહાર કોટના વિસ્તારમાં એક 'છોકરીઓની નિશાળ' શરૂ કરી. સભા પાસે પૂરતા પૈસા તો હતા નહીં, એટલે તેના યુવાન સભ્યો સવારસાંજ તેમાં મફત શીખવતા. આ નિશાળને સફળતા મળતાં કોટ વિસ્તારમાં છોકરીઓ માટેની બીજી નિશાળ શરૂ કરી. વખત જતાં આ નિશાળો માટે વાર્ષિક દાન મળવા લાગ્યાં : વરજીવનદાસ તથા નરોત્તમદાસ માધવદાસ (દર વર્ષે રૂ. 75), મંગળદાસ નથુભાઈ (રૂ. 75), કહાંનદાસ નારણદાસ (રૂ. 65), ભગવાનદાસ પરસોતમદાસ (રૂ. 51), કલ્યાણદાસ મોહનદાસ (રૂ. 25) અને જગન્નાથ હેમરાજ (રૂ. 12). કુલ વાર્ષિક રૂ. 303. પણ આટલી રકમમાં બે નિશાળો ચલાવવાનું મુશ્કેલ હતું એટલે કોટ વિસ્તારમાંની નિશાળ બંધ કરવાનું સભા વિચારતી હતી. એ જ વખતે 'એક પરોપકારી સખી દિલના શેઠે' નિશાળના ખર્ચ માટે દર મહિને રૂ. 50 આપવાની તૈયારી બતાવી તેથી એ સ્કૂલ ચાલુ રહી. એટલું જ નહીં, વિદ્યાર્થીઓની માસિક ફી અગાઉ આઠ આના હતી તે ઘટાડીને બે આના કરવામાં આવી. આમ છતાં, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો થયો નહીં. આ અંગે સભાના વાર્ષિક અહેવાલમાં કહ્યું છે : 'અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય છે કે ગુજરાતી હિન્દુઓ પોતાના છોકરાઓની ઉત્તમ નીતિની અને ઉપયોગી કેળવણી આપવામાં ઘણાં પાછળ છે.'

બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના ઓક્ટોબર 1858ના અંકમાં 1851થી 1857 સુધીના સભાના હિસાબ પરનો ઓડિટરનો રિપોર્ટ છપાયો છે તેમાંની કેટલીક વિગતો રસપ્રદ છે. સભાની પુંજ 325 રૂપિયા બે આના હતી. તેની સામે સભાના સભ્યપદના લવાજમના કુલ 155 રૂપિયા દસ આનાની ઉઘરાણી બાકી હતી. સભાની નિશાળો પાછળ 1856માં 1391 રૂપિયા, 4 આના અને 7 પાઈનો ખર્ચ થયો હતો, જ્યારે 1857માં ખર્ચ ઘટીને 863 રૂપિયા, 13 આના અને 5 પાઈનો થયો હતો. છતાં એ વર્ષે 133 રૂપિયા, 1 આનો અને 3 પાઈની ખોટ ખમવી પડી હતી, કારણ દાન માટે મળેલાં વચનોમાંથી 395 રૂપિયા, 1 આનો અને 10 પાઈની ઉઘરાણી બાકી હતી. તો બીજી બાજુ સભાએ છપાવેલાં પુસ્તકોના વેચાણથી કુલ 76 રૂપિયા, 11 આનાનો નફો થયો હતો. પણ બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના આરંભથી 1857ના અંત સુધીમાં 1514 રૂપિયા 3 આના અને 9 પાઈની આવક સામે 1583 રૂપિયા, 13 આના અને

9 પાઈનો ખર્ચ થતાં 39 રૂપિયા 5 આના અને 6 પાઈની ખોટ ગઈ હતી. જોકે તેની સામે બહારગામની આશરે 100 રૂપિયાની ઉઘરાણી બાકી હતી.

1858ના વર્ષ માટે મહિપતરામ રૂપરામ મુનશી (સેક્રેટરી) બન્યા હતા, પણ થોડા વખત પછી તેમની સરકારી નોકરીમાં મુંબઈ બહાર બદલી થતાં પહેલી ઓગસ્ટથી તેમને સ્થાને નર્મદ સેક્રેટરી બન્યો હતો, પણ તેણે પણ થોડા વખત પછી ‘ખાનગી કામોની અડચણોને લીધે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી આ સભાને શોકાતુર કરી.’ ત્યાર બાદ દલપતરામ જીવણરામ સેક્રેટરી બન્યા. 1858ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડની રાણીનું રાજ્ય સ્થપાયું તે પ્રસંગે ‘આ સભાએ આનંદના વરશાદ વરશાવ્યા.’ સભાની બહાર કોટની નિશાળને આંગણે સવારે મળેલી સભા પાસે સભાએ છપાવેલી ‘જાહેરખબરો’ નર્મદે ‘ઉલટ અને રસભેર વાંચી’ હતી. ત્યાર બાદ છોકરીઓને ઇનામ વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. રાતે નિશાળની ઇમારત પર રોશની કરવામાં આવી હતી. દીપમાળાથી એક આર્ક બનાવી તેના પર ‘દેશર્મે આનંદ ભયો, જે જે વિકટોરિયા’ એ શબ્દો લખવામાં આવ્યા હતા.

એ જ વર્ષથી બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ માસિકનું પ્રકાશન અનિયમિત બનવા લાગ્યું હતું અને તેથી તેના ગ્રાહકો ઓછા થવા લાગ્યા હતા. તો બીજી બાજુ સભાની બહારકોટની નિશાળનું કામ ‘ઘણું સારી રીતે’ ચાલતું હતું. પણ કોટની નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા વખતે ‘ઘણો જ ખરાબ’ દેખાવ કર્યો હતો. પૈસાની મુશ્કેલી તો બંને નિશાળો માટે ચાલુ જ હતી. આ અંગે અહેવાલમાં લખ્યું છે : ‘સભાની પાસે પૂરતા નાણા નહીં તેથી બંને નિશાળો ઉપર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકાતું નથી અને હાલ જેટલો ખર્ચ છે તે પ્રમાણે જો ચાલશે તો આ સભાની માતા જે સ્ટુડેન્ટ સોસાઈટી તેનાં ઘરડપણમાં પળીયાં પીખાયાં તેની તેમ થવાની ધાસ્તી લાગે છે પણ ઉમેદ છે કે આપણા દેસી શેઠીઆઓ એવી બાબતોનો લાભ સારી પેઠે જાણે છે તેથી બેશક મદત કરશે જ.’ 1860ના વર્ષ માટે ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર સભાના પ્રમુખ થયા હતા. એ વર્ષના જુલાઈ અંકમાં ‘બુદ્ધિવર્ધક રીશાયા !!’ નામનો લાંબો લેખ (લેખકના નામ વગર) છપાયો છે તે વાંચતાં જણાય છે કે એ વખતે સભામાં સારો એવો વિખવાદ ચાલતો હશે. આ વિખવાદનું એક કારણ હતું મહિપતરામ રૂપરામનો ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ. 1860ના માર્ચની 26મીએ મળેલી બેઠકમાં આ માટે તેમને માનપત્ર આપવાનું સર્વાનુમતે ઠરાવાયું અને તેમને મોકલવા માટે તે તૈયાર પણ થયું. પણ સભાના પ્રમુખ ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકરે અને નર્મદે તેના પર સહી કરવાની ના પાડી. તેથી તે બંનેની સહી વગર, બાકીના કારભારીઓની સહી સાથે તે મહિપતરામને મોકલાયું. તેના જવાબમાં લંડનથી 1860ના જૂનની ચોથી તારીખે લખેલા પત્રમાં મહિપતરામે લખ્યું : ‘આ વરસમાં સભાના પ્રમુખ ભાઈ ઝવેરીલાલ

ઉમીયાશંકર તથા ભાઈ નર્મદાશંકર લાલશંકર તમારી પેઠે કારભારી છે એવું છતાં એ મારા બંને મિત્રોની સહી એ પર નથી તેથી મને કેટલીક નાખુશી થઈ છે, પણ હું ધારું છું કે તેઓ નાતની બીકથી વેગળા નહીં રહ્યા હોય પણ તેમના પેટમાં કાંઈ બીજી સારી મતલબ હશે.’ 1860ના નવેમ્બર અંકમાં ‘બુદ્ધિવર્ધક સભા વિશે’ નામનો એક લાંબો લેખ પ્રગટ થયો છે. તેમાં લખ્યું છે : ‘1854-’55માં જેટલા કશાયલા અને જુના શુધારાના સેવકો હતા તેમના પગલાં મુંબઈથી ખસ્યા; તેમના સાથીઓ રહ્યા તે એમ જ સમજવા લાગ્યા કે આબરુ મેલવી છે તે હવે ક્યાહાં જવાની છે; આપણી ફરજ હતી તેટલું આપણે બજાવી ચુક્યા અને હવે બાકી કાંઈ રહ્યું નથી....પછી પેહલા જાંહાં એમ મતી હતી તેમાં સડો પેસીને તડો પડ્યાં; અને ઈર્ષા ભાવ ઉત્પન્ન થઈ નફકરાઈ વધી અને ઇતરાજીનું ચાલ્યાથી છેક મંદ કારભાર થઈ ગયો...1857-’58માં પણ સભા અરધી જાગતી અરધી ઊંઘતી હતી; પણ 1859માં નવ માસ તો છેક જ ઊંઘ આવી હતી અને જેમ કોઈ પુરુષ ઘણો મોડો ઊઠ્યો હોય અને તેને તેજ દહાડે પોતાનું ઘણું કામ કરવાનું હોય તે જેમ ઉતાવલો ઉતાવલો કરે છે તે પ્રમાણે પાછલા ત્રણ માસમાં ધામધૂમ મચી હતી..’ 1860ના વર્ષમાં જદુનાથજી મહારાજ અને નર્મદ વચ્ચે વિવાદ શરૂ થયો હતો. ધર્મ અને રાજકારણ વિશે સભાની બેઠકોમાં ભાષણ કે નિબંધવાચન ન થઈ શકે એવો નિયમ હતો છતાં આ બાબતને સાંસારિક ગણીને સભાની કારભારી મંડળીએ ઓકટોબરની છઠ્ઠી તારીખે મુંબઈના ટાઉનહોલમાં એ વિષય પર બોલવાની નર્મદને મંજૂરી આપી. ‘આ પ્રસંગે લોકો તો બહુ સાંભળવા એકત્ર થયા હતા, પણ વજનદાર, દ્રવ્યવાન શેઠીઆઓથી લોકોની ધાસ્તી લીધે ત્યાહાં મોહોડા દેખડાવાયાં નહીં.’

બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથને પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે 1861ના જાન્યુઆરીના અંકમાં ‘આ ગ્રંથ વિશે’ મથાળાથી લાંબો લેખ છપાયો હતો. આ માસિકના ઓછા ફેલાવા અંગે તેમાં લખ્યું હતું : ‘શું આપણા ગુજરાતીઓમાં હામદામ નથી ? તેથી તો તેઓ ભરપૂર છે પણ તેઓની મરજી નથી. તેઓ કંજૂસ છે ? ના. તેઓ પ્રસંગે હજારો રૂપિયા ઉડાવી દે છે. ત્યારે તેઓ આવા ચોપાનીયા તથા પત્રોમાં વર્ષે દહાડે પાંચ રૂપીઆ કાંચ ખરચતાં નથી ? તેનું કારણ ખુલ્લું જ છે કે તેઓની મરજી નથી. કોણ હાથમાં ચોપડી ધરીને વાંચવા બેશે ? એટલી તસ્દી શું કામ વેઠવી ? એથી આપનું શું વલવાનું ? આવા તેમના વિચાર છે.’ એ વર્ષે પણ પ્રકાશન અનિયમિત બનવાને કારણે ગ્રાહકો ઘટ્યા હતા.

1860ના વર્ષે માટે ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર પ્રમુખ બન્યા હતા પણ પછીથી મહિપતરામના માનપત્રને મુદ્દે તેમણે તથા બીજા કેટલાક સભ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં હતાં તેથી 30મી એપ્રિલને દિવસે નવી કારોબારી બની જેમાં કહાનદાસ મંછારામ પ્રમુખ બન્યા હતા. સભાના આરંભકાળથી સતત તેની સાથે જોડાયેલા

એક મોભી ગંગાદાસ કીશોરદાસ પણ આ જ વર્ષે છૂટા થયા હતા, પણ તેમને 'હોનરરી પ્રેસિડન્ટ' બનાવાયા હતા. આ વર્ષે બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના ચાર અંક પ્રગટ થયા નહીં, અને તેથી ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી મળેલા પત્રમાં જણાવાયું હતું કે હવે પછી દર મહિનાની 21મી તારીખ સુધીમાં અંક પ્રગટ નહીં થાય તો સરકાર દોઢી કિંમતે જે 150 નકલ ખરીદે છે તે બંધ કરવામાં આવશે. પરિણામે ચડી ગયેલા અંક જલ્દીથી પ્રગટ કરવા પડ્યા હતા. સાથોસાથ 550ને બદલે દર મહિને 450 નકલ છાપવાનું ઠરાવાયું હતું. જોકે સભાના સભ્યોની સંખ્યા 53થી વધીને 59ની થઈ હતી.

1860ના અહેવાલમાંથી સભાની નિશાળ વિશે પણ રસપરદ માહિતી મળી છે. એક નિશાળ મુંબઈના કાલબાદેવી રોડ પર રામવાડીની ચાલમાં આવી હતી. વર્ષની આખરે તેમાં 112 છોકરાઓ ભણતા હતા. તેમાં 45 વાણિયા, 16 બ્રાહ્મણ, 16 ભાટિયા અને 17 પારસી હતા. વાર્ષિક પરીક્ષામાં લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓનો દેખાવ નબળો રહ્યો હતો. સ્કૂલના રજિસ્ટર વગેરે રેકર્ડો પણ અધૂરાં હતાં. આ નિશાળ માટે નિયમિત રીતે મદદ કરવાનાં વચન છ શેઠિયાઓએ આપેલાં, પણ તેમાંથી માત્ર બે જ જણાએ-મંગળદાસ નથુભાઈ અને વરજીવનદાસ માધવદાસે તેનું પાલન કર્યું હતું. નિશાળ શરૂ થઈ ત્યારથી તે બંને દર વર્ષે 75 રૂપિયા આપતા હતા. વિદ્યાર્થીઓની ફીની વાર્ષિક આવક 410 રૂપિયા હતી. કુલ 560 રૂપિયાની આવકની સામે કુલ વાર્ષિક ખર્ચ 778 રૂપિયા, 9 આના અને 6 પાઈનો થયો હતો. સભાની પોતાની પૂંજ મામૂલી હતી (રૂપિયા 688) એટલે આવી ખોટ દર વર્ષે પોસાય નહીં. તેથી આ વર્ષ દરમિયાન સભાએ આ સ્કૂલ પોતાને હસ્તક લેવાની વિનંતી મુંબઈ સરકારને કરી હતી જે સ્વીકારાઈ હતી અને 1861ના એપ્રિલની 16મીથી સરકારે આ સ્કૂલ ચલાવવા માટે લઈ લીધી હતી.

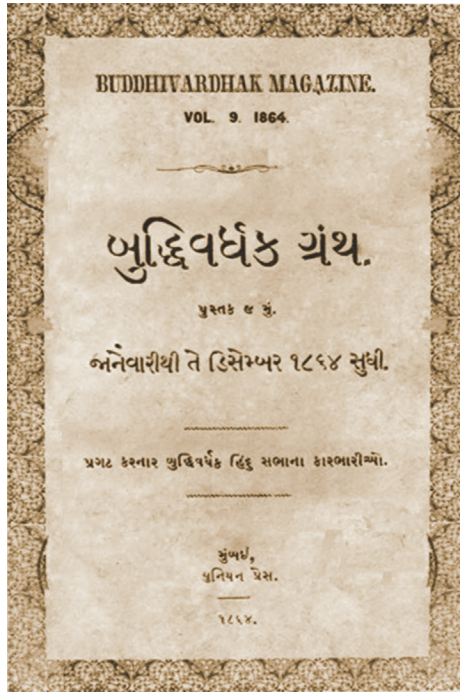
અગાઉ મહિપતરામને માનપત્ર આપેલું તેમ 1863ના માર્ચની 12મી તારીખે સભાએ ઈંગ્લેન્ડ જવા માટે કરસનદાસ મુલજીને પણ માનપત્ર આપ્યું હતું. એ જ વર્ષના એપ્રિલની 18મીએ લંડનથી આપેલા જવાબમાં કરસનદાસે લખ્યું હતું : 'આપણા હિંદુ મિત્રોમાં ચિન વિલાત જવા વીશે જે વેહેમ બેઠા છે તે દૂર થવા વીશે આપણી સભા આગળ આસરે દસ વરસ ઉપર મેં નિબંધ વાંચ્યો હતો અને તે પ્રમાણે ચાલવાને મને હાલ જોગવાઈ મળેથી હું ખુશી થયો છું અને આશા રાખું છું કે ઈંગ્લેન્ડ જેવા સોહામણા અને સુધરેલા દેશમાં જવા આવવાનો વેહેમ જલદીથી દુર થશે.' એ વખતે કરસનદાસ સભાના સેક્રેટરી હતા. એ વર્ષની કારોબારીના સભ્યો પસંદ કરવા માટે તેમની ત્રણ ત્રણ વખત સભા બોલાવેલી પણ એકે વખત પૂરતી સંખ્યામાં સભ્યો હાજર નહોતા રહ્યા એટલે 'નામની ટીપ છપાવી તેના ઉપર તેઓનાં અનુમત મંગાવીને પસંદ કીધા.' સભાની કામગીરીમાં સભ્યોનો

રસ ઓછો ને ઓછો થતો જતો હતો તેની આ નિશાની ગણાય. એ વર્ષે બેઠકો પણ બહુ ઓછી મળી હતી, જેમાંની એક બેઠકમાં નગીનદાસ તુલસીદાસે પોતાનું ‘ગુલાબ નાટક’ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. 1862ની કારોબારીની પસંદગી માટે પણ ફરી આગલા વર્ષનું જ પુનરાવર્તન થયું હતું, જોકે તે વર્ષે દસ બેઠકો યોજી શકાઈ હતી. તેમાંની એક બેઠકમાં નર્મદે ‘ગુજરાતમાંના દેખાવનું વર્ણન’, ‘સુધારા વિશે’, ‘પ્રવાસ વર્ણન’ વગેરે કાવ્યો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. અહેવાલમાં લખ્યું છે. ‘લોકોનું મન જેટલું કવિતામાં રચેલાં ભાષણો ઉપર લાગેલું અમારા જોવામાં આવ્યું તેટલું સાદી ભાષામાં રચેલા નિબંધો પર જોવામાં આવ્યું નહીં. કવિતામાં જે જે ભાષણો થયાં તે સંભળવાને લોકોની ઠઠ મળતી અને તેમને બેસવાને જગાની ઘણી અડચણ પડતી...સભામાં થોડામાં થોડા 100 અને ઘણામાં ઘણાં 300 માણસ હાજર રહેતાં પણ જણાવવાને ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય છે કે સભાના સભાસદોમાંથી ઘણાખરા ગેરહાજર રહે છે.’ વર્ષે વર્ષે બેઠકોની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી તે અંગે આ વર્ષના અહેવાલમાં કહ્યું છે : ‘સભાસદો ભાષણ કે નિબંધ વાંચવાનું કબૂલ જ કરતા નથી ને કરે તો પાછળથી વાંચતા નથી, એટલે સભા ભરવાના કામમાં મોટી અડચણ પડે છે.’ તો બીજી બાજુ બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ માસિકની અગાઉ સરકાર 150 નકલ દોઢી કિંમતે ખરીદતી હતી, તે આ વર્ષથી માત્ર 30 નકલ ખરીદતી થઈ હતી. અગાઉ ચીમકી આપવા છતાં આ માસિકનું પ્રકાશન નિયમિત નહીં થયું હોય તેમ આ ઉપરથી માની શકાય. આ વર્ષથી દર મહિને તેની 400 નકલો જ છાપવાનું શરૂ થયું હતું.

નર્મદનું ‘ડાંડિયો’ સામયિક 1864ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થયું. તે જ મહિનાના ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’માં આ પ્રમાણેની નોંધ જોવા મળે છે. ‘ડાંડીયો-એ નામનું મહીનામાં બે વખત છપાતું ચોપાનીયું તેના બનાવનારની તરફથી પોતું છે. એમાં જે વિષયો લખવાની ધપ છે તે સુધારાની આબરૂ સારું બદલાય તો વધારે સારું? અને તો જ એ દ્વીમાસિકની આવરદા વધશે નહિતર એ નામવાળા પુરુષોને આ દુનિયામાં જેવી પદવી હોય છે તેવી પદવીએ એ ચોપાનીયું પુગવાની ધાસ્તી લાગે છે.’ સભાના આરંભથી તેની સાથેનો નર્મદનો નિકટનો સંબંધ જોતાં, નર્મદ અને સભા બંને, સુધારાના સેનાની હોવા છતાં, માત્ર પહેલો અંક જોઈને ‘ડાંડિયો’ વિશે આવો અભિપ્રાય છપાય તે જોઈ થોડી નવાઈ લાગે.

1865માં તો બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના બાર અંકને બદલે આખા વર્ષના બધા અંક ભેગા ગણીને એક જ અંક પ્રગટ થયો ! અને તેમાં પણ માત્ર એક જ લાંબો લેખ છપાયો હતો : દલપતરામનો ‘ગુજરાતી હિન્દુઓની સ્થિતિ અને તેને સુધારવાના તરતના ઉપાયો.’ આ લેખ અંગેની કેટલીક રસપ્રદ વાત પણ છપાયેલી જોવા મળે છે : ઈસવી સન 1864ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં બુદ્ધિવર્ધક સભાની કારોબારીએ

બે સદ્ગૃહસ્થોના આશ્રયથી 'ગુજરાતી હિન્દુઓની સ્થિતિ અને તેને સુધારવાના તરતના ઉપાયો' વિશે સરસ નિબંધ લખીને મજકુર સાલના આગસ્ત માસની તા. 1લી સુધી મોકલનારને રૂ. 300નું ઇનામ આપવાની જાહેરખબર છાપી હતી. પરંતુ તે વખતમાં ઘણાખરા લોકોનું લક્ષ રૂ તથા શેરના સટ્ટા તરફ ઘણું લાગેલું તેથી માત્ર એક જ નિબંધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ તરફથી આવ્યો. સભાના સર્વે કારોબારીએ તપાસી જોતાં એ નિબંધમાં ફેરફાર થયેથી ઇનામ લાયક થાય એવો ઠરાવ કીધો. તે ઉપરથી લખનારનું નામ જોઈ સેક્રેટરીએ તેમના ઉપર એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જે જે વિષયો ઉમેરવાના હતા તે તથા કાહાડી નાખવા જેવા હતા તે વિશે લંબાણથી સૂચના કરીને તેને પાછો મોકલ્યો. ત્યાર પછી લાંબી મુદતે સુધરાઈને આવ્યો તે જોકે કેવળ સૂચના પ્રમાણે ન થયો તો પણ સરવે તરફથી નજર કરતાં સારો થયો. હવે બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ લગભગ એક વર્ષ બીજા માસિકોની પેઠે પાછળ પડી ગયો હતો અને તે પુરો કરતાં ઘણું કઠણ પડત માટે અધિપતિને જેટલી રકમ વર્ષમાં અપાય છે તેટલી જ નજદીક ઇનામ સાડ ખરચીને ત્યાર કરાવેલો એવો જે આ સુંદર નિબંધ અને તેને એ સાલના આખા વરસનું પુસ્તક કરવાનો ઠરાવ કીધો અને તે પ્રમાણે છપાવીને બહાર પાડ્યો છે.'

બુદ્ધિવર્ધક સામાયિક

‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’નું પ્રકાશન શરૂ થયું ત્યારથી તેમાંની મોટા ભાગની સામગ્રી એક જ કલમ વડે લખાતી. તેને પરિણામે એક તો તેમાં એકવિધતા આવી જતી, અને બીજું, લખવાની જવાબદારી જેને માથે હોય તે લખવામાં ઢીલ કરે તો પ્રકાશન મોડું થતું. ઓગસ્ટ, 1866ના અંકથી આ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો : ‘અધિપતિના કામની ગોઠવણ કેવળ જુદી જ રીતની કરી છે અને હવેથી એ ગ્રંથ લખવાનું કામ ઓછામાં ઓછા 5-7 ગૃહસ્થોને સોંપવામાં આવ્યું છે. તેઓમાંના ઘણાખરા બહુ અનુભવી, કસાયેલા, લોકપ્રસિદ્ધ અને વિવેકશીલ છે.’ ઓક્ટોબર, 1867ના અંકમાં તે વખતે નવી શરૂ થયેલી સંસ્થા ‘જ્ઞાનેચ્છુ હિંદુ સભા’ને આવકાર આપવા સાથે તેના પહેલા પ્રકાશન ‘સવિતા કૃત કવિતા’ની નોંધ પણ લીધી છે.

લખવાની જવાબદારી 5-7 ગૃહસ્થો વચ્ચે વહેંચવા છતાં પ્રકાશન મોડું થવાનું ચાલુ રહ્યું, એક અંકને બે મહિનાના સંયુક્ત અંક તરીકે બહાર પાડવા પડ્યા. આ લખનારને 1870ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર અંક પછીના કોઈ અંકની માહિતી મળી નથી. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીના કહેવા પ્રમાણે ‘1870-’71 સુધી રગડદગડ ચાલી ‘બુદ્ધિવર્ધક’ જૂનથી બંધ પડ્યું જણાય છે.’ (‘બુદ્ધિવર્ધક સભા અને તેનાં કાર્યની રૂપરેખા,’ પા. 16) પણ હકીકતમાં માત્ર આ માસિક જ બંધ પડ્યું નહોતું, એ જ અરસામાં ‘સભા’ પણ નિષ્ક્રિય બની ગઈ હતી.

ત્યારબાદ 1894માં ફરી તેને સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન થયો. 24મી જૂને ચીનાબાગ-(પછીથી ત્યાં ‘સિક્કાનગર’નાં મકાનો બન્યાં)માં મનસુખરામ ત્રિપાઠીને ઘરે નવ ગૃહસ્થોએ મળીને ‘સભા’ને ફરી ચાલુ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. તે જ વખતે તેના નામમાંથી ‘હિંદુ’ શબ્દ કાઢી નાખવામાં આવ્યો. આ સભાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ જાહેર ભાષણો ગોઠવવાની હતી. સ્વામી નિત્યાનંદ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મંછુભાઈ નરસિંહદાસ, રતિરામ દુર્ગારામ દવેનાં જાહેર ભાષણો થયાં, જેમાંનાં ઘણાંખરાં પછીથી ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકમાં છપાયાં હતાં. પણ 1895ની અધવચ્ચે પહોંચતામાં તો ફરી સભા સુષુપ્તિમાં સરી પડી. પછી છેક 1932માં ‘સભા’ની મૂડી અને તેનો કાર્યભાર ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને સોંપવાની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ અંગે સંમતિ મેળવવા ‘સભા’ના હયાત સભ્યોને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો, તેમ જ છાપાં અને સામયિકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. નવ સભ્યોની સંમતિ મળ્યા પછી બોમ્બે હાઈકોર્ટમાં જરૂરી અરજી કરવામાં આવી. 1933ના ઓક્ટોબરની 13મી તારીખે આ અંગેનો હુકમ હાઈકોર્ટ તરફથી મળી ગયો. 12,819 રૂપિયા, 11 આના, 6 પાઈની કુલ મૂડી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને સોંપવામાં આવી. બદલામાં દર વર્ષે ‘બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા’નું આયોજન કરવાની જવાબદારી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ ઉપાડી લીધી. આ અંગેનો એક સમારંભ 1934ના જુલાઈની 29મી તારીખે લેમિંગ્ટન રોડ પર આવેલા ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના મકાનમાં સાંજે

પોણા છ વાગે યોજવામાં આવ્યો. આ માટે મોકલાયેલા આમંત્રણમાં છેવટે લખ્યું છે : ‘સન્નારીઓ માટે અલગ બેઠક રાખેલી છે.’ આરંભમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના તે વખતના પ્રમુખ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ નિવેદન કર્યું હતું. ઇચ્છારામ દેસાઈના વારસોએ ‘ગુજરાતી પ્રેસ’નાં પુસ્તકોનાં કબાટ તથા ઇચ્છારામની છબી ભેટ આપ્યાં હતાં. તે પછી નવી શરૂ થયેલી ‘શ્રી બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા’નું પહેલું વ્યાખ્યાન રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાનીએ ‘ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા સિક્કાઓ’ વિશે આપ્યું. 1934ના ઓગસ્ટની 26મી તારીખે બીજું વ્યાખ્યાન ‘ડાર્વિન મત અને તેનું હાલનું સ્વરૂપ’ વિશે આપ્યું. ‘વ્યાખ્યાનની સચોટ સમજ માટે બંને વ્યાખ્યાનોના પ્રસંગે મેજીક લેન્ટર્નની મદદથી કેટલીક સંખ્યાબંધ તખ્તીઓ બતાવવાની ગોઠવણ પણ કરવામાં આવી હતી.’ બંને વ્યાખ્યાનો 1934માં પુસ્તક-રૂપે પ્રગટ થયાં હતાં. 1936માં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક શરૂ થયું તે પછી આ વ્યાખ્યાનો - કે તેના વિસ્તૃત અહેવાલો તેમાં છપાવા લાગ્યાં. કાંતિલાલ પંડ્યાએ આપેલાં ‘આપણો ખોરાક’ વિશેનાં પ્રવચનનો અહેવાલ ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક’ના પહેલા વર્ષના બીજા અંક (જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર)માં છપાયો હતો. પંડ્યાનું આખું વ્યાખ્યાન 1937ના જાન્યુઆરી-માર્ચના અંક સાથે અલગ પુસ્તિકા તરીકે વધારા રૂપે અપાયું હતું. જોકે વખત જતાં ધીમે ધીમે આ વ્યાખ્યાનો યોજવાની પ્રવૃત્તિ મંદ થતી ગઈ અને છેવટે અટકી ગઈ. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનું પુસ્તકાલય આજે પણ ઔપચારિક રીતે ‘બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય’ તરીકે ઓળખાય છે અને તેટલા પૂરતું 19મી સદીની એક મહત્ત્વની સંસ્થાનું નામ હજી જીવતું રહ્યું છે. પણ આપણા સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સમાજ-જીવનના અભ્યાસીઓ પણ આજે ‘બુદ્ધિવર્ધક સભા’નાં નામ અને કામથી લગભગ અજાણ્યા છે.

(અપ્રગટ)

‘પંચ’લાઈન : લંડનથી ઠાણે વાયા દિલ્હી

માત્ર 25 પાઉન્ડની મૂડીથી એ મેંગેઝિનની શરૂઆત થયેલી. પણ પૂરાં 161 વર્ષ સુધી એ પ્રગટ થતું રહ્યું. એટલું જ નહીં, એનું નામ બ્રિટન બહાર, યુરોપ બહાર, આખી દુનિયામાં જાણીતું થયું. દુનિયાના કેટલાય દેશોમાં, કેટલીય ભાષાઓમાં એના અનુકરણરૂપ કે એનામાંથી ‘પ્રેરણા’ લઈને સામયિકો શરૂ થયાં. વિક્ટોરિયન યુગના બ્રિટનમાં કઠપૂતળીના ખેલ લોકપ્રિય હતા. એ ખેલોમાંના એક જાણીતા પાત્રના નામ પરથી આ મેંગેઝિનનું નામ રખાયું ‘પંચ’. પંચના પીણામાં જેમ જુદાં જુદાં પીણાનું મિશ્રણ હોય છે તેમ અહીં મુખ્ય મિશ્રણ હતું : રાજકારણ, હાસ્યકટાક્ષ અને કાર્ટૂનનું. સામયિકનાં પૂંઠા પર કઠપૂતળીના પંચના પાત્રનું ચિત્ર પણ દાવકાઓ સુધી મુકાતું રહ્યું. થેકરે અને પી.જી. વૂડહાઉસ જેવા પ્રસિદ્ધ હાસ્યકારોનાં લખાણો પણ ‘પંચ’માં પ્રગટ થતાં. પણ ‘પંચ’ને ખ્યાતિ મળી તે તો તેનાં કાર્ટૂનને લીધે. વર્ષો સુધી ‘પંચ’ અને કાર્ટૂન એકબીજાનાં પર્યાય બનીને રહ્યાં. એબનેઝર લેન્ડેલ્સ અને હેન્ડ્રી મેલ્હુ તેના સ્થાપકો. લેન્ડેલ્સ હતો વૂડ એનગ્રેવર. ચિત્રો-ફોટા છાપવા માટે બ્લોકની શોધ થઈ તે પહેલાં એનગ્રેવિંગ પદ્ધતિથી તે છપાતાં, આવાં એનગ્રેવિંગ લાકડા પર કોતરવામાં આવતાં. મેલ્હુ હતો લેખક. બન્નેને આવું સામયિક શરૂ કરવાનો વિચાર આવ્યો એક ફ્રેન્ચ મેંગેઝિન જોઈને. એનું નામ હતું ‘ચારીવારી’ (ફ્રેન્ચ ઉચ્ચારની ભૂલચૂક લેવીદેવી) એટલે પહેલા અંકના પૂંઠા પર ‘પંચ’ નામની નીચે તેમણે છાપ્યું હતું : ‘ધ લંડન ચારીવારી.’ માર્ક લેમ પંચનો પહેલો તંત્રી બન્યો. લેમન વગર પંચનું પીણું બને નહીં, તો પંચ સામયિકનો પણ લેમન મળી ગયો. પહેલો અંક 1841ના જુલાઈની 17મીએ પ્રગટ થયો.

શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો વેચાણ મામૂલી ગણાય એટલું. બંધ કરવું પડશે કે શું એવી વિમાસણ થતી. ત્યાં લેમનને એક તુક્કો સૂઝ્યો. તેણે જાડો, દળદાર વાર્ષિક અંક પ્રગટ કર્યો જેને નામ આપ્યું ‘આલ્મનેક’. અને જોતજોતામાં એ અંકની 90 હજાર નકલો વેચાઈ ગઈ ! પણ થોડા વખત પછી એ રામ એના એ. છેવટે કંટાળીને

મૂળ માલિકોએ બ્રેડબરી એન્ડ ઈવાન્સ નામની જાણીતી મુદ્રણ કંપનીને ‘પંચ’ વેચી નાખ્યું. ત્યારથી ‘પંચ’નો સુવર્ણયુગ શરૂ થયો. માત્ર બ્રિટનમાં નહીં, આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તેની બોલબોલા થઈ. શરૂઆતમાં પંચની વિચારસરણી ઉદામ અને સરકાર વિરોધી રહી. પણ પછી સમય જતાં તે મવાળ બન્યું. રાજકારણ ઉપરાંત સમાજ અંગે હાસ્ય-કટાક્ષને પણ સ્થાન મળ્યું. 1860 પછી તેનો મવાળ ચહેરો કાયમી બન્યો. લીચ, કીન, દ મોરિયર, ટેનિયલ જેવા પ્રથમ પંક્તિના કાર્ટૂનિસ્ટોનો તેને સાથ મળ્યો. વખત જતાં ‘પંચ’ બ્રિટનની એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થા જેવું બની રહ્યું. એક જમાનામાં આપણા દેશમાં પણ ઉપલા વર્ગના લોકોમાં ‘પંચ’ ખૂબ જાણીતું અને વંચાતું થયું હતું.

‘પંચ’ અસલ અને અનુકૃત

19મી સદીમાં આપણા દેશમાં ઘણી વસ્તુઓ બ્રિટનના અનુકરણ રૂપે થતી. પહેલું દેશી ‘પંચ’ 1859ના જૂનની 13મીએ શરૂ થયું. દિલ્હીથી પ્રગટ થતા આ સામયિકનું નામ હતું ‘ધ ઇન્ડિયન પંચ’. એ પ્રગટ થયું અંગ્રેજીમાં. તેનું લખાણ ટાઇપ વાપરીને અને ચિત્રો શિલાછાપથી એમ બે પદ્ધતિ ભેગી કરીને ‘ઇન્ડિયન પંચ પ્રેસ’માં તે છપાતું. ‘ઇન્ડિયન પંચ’ પછી ઉર્દૂમાં લખનૌથી ‘અવધપંચ’ સામયિક શરૂ થયું. 1856માં જન્મેલા મુનશી મહમદ સજ્જાર હુસેને એ શરૂ કરેલું. તેનો પહેલો અંક 1877ના જાન્યુઆરીની 16મીએ પ્રગટ થયો. ‘શૌક’ અને વઝિરઅલી નામના બે ચિત્રકારો તેને માટે કાર્ટૂન તૈયાર કરતા. ‘શૌક’ના ઉપનામથી ચિત્રો કરનાર હકીકતમાં ગંગાસહાય નામનો એક હિંદુ ચિત્રકાર હતો. અવધપંચના અનુકરણમાં લાહોરથી ‘દિલ્લી પંચ’ અને ‘પંજાબ પંચ’ નામનાં બે સામયિક શરૂ થયાં. 1878માં ઇન્દ્રનાથ બેનજી નામના એક જાણીતા વકીલે વ્યંગચિત્રોનું એક સામયિક ‘પંચાનંદ’ ચિન્સુરાથી શરૂ કરેલું. વચમાં થોડો વખત બંધ રહ્યા પછી 1880થી તે પખવાડક તરીકે કલકત્તાથી પ્રગટ થવા લાગ્યું. પછી તે માસિક બન્યું અને છેવટે 1882માં તે બંધ પડ્યું.

પશ્ચિમ ભારતમાં ‘પારસી પંચ’ શરૂ થયું. નસરવાનજી દોરાબજી

આપઅખત્યારે એ શરૂ કર્યું. તે પહેલાં 1853માં તેમણે ‘પંચ અને શમશેહર રમૂજ’ નામનું નાના કદનું સાપ્તાહિક કાઢેલું. પણ તે માત્ર 14 મહિના ચાલ્યું. એ પછી 1854ના સપ્ટેમ્બરની છઠ્ઠીથી તેમણે ‘આપઅખતી આર’ નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. નસરવાનજીની મૂળ અટક તો ‘દાવર’ હતી. પણ આ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યા પછી તેઓ ‘નસરવાનજી આપઅખત્યાર’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તે 1865 સુધી ચલાવી 1866ની પહેલી જાન્યુઆરીથી ‘પારસી પંચ’ સાથે જોડી દીધું. દાદાભાઈ સોહેરીએ 1858ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે આ ‘પારસી પંચ’ શરૂ કરેલું. એમાં આવતા ‘હલકારૂ’ નામના લેખકના લેખો પારસી વાચકોમાં સારા વંચાતા. પણ આવા સામયિકની અપીલ મર્યાદિત છે એમ જણાતાં 1888માં તેનું નામ બદલીને ‘હિંદી પંચ’ કરવામાં આવ્યું. 1878થી છેક 1931 સુધી બરજોરજી આપઅખત્યારે તે ચલાવ્યું. એમાં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષામાં મજકૂર પ્રગટ થતો. વ્યંગચિત્રોની બાબતમાં તેની કામગીરી અપૂર્વ રહી. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવેલી રંગભેદ વિરોધી ચળવળને વ્યંગચિત્રો દ્વારા તેણે સબળ ટેકો આપેલો. તેમાં દર અઠવાડિયે કોઈ ને કોઈ રાજકીય નેતાનું કાર્ટૂન પ્રગટ થતું. દાદાભાઈ નવરોજી, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, બદરુદ્દિન તૈયબજી, ફિરોજશાહ મહેતા નારાયણ, ગણેશ ચંદાવરકર વગેરે નેતાઓનાં કાર્ટૂન તેમાં પ્રગટ થયેલાં. તેમાંનાં કાર્ટૂનો તરફ બ્રિટન અને યુરોપના લોકોનું પણ ધ્યાન ગયેલું. વિલ્યમ ટી. સ્ટીડે તેમનાં રિવ્યૂ ઓફ રિવ્યૂઝમાં ‘હિંદી પંચ’માંનાં ઘણાં કાર્ટૂન પુનર્મુદ્રિત કરેલાં. એની નકલો ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ વેચાતી. નોંધપાત્ર વાત એ છે કે ‘હિંદી પંચ’નો મુખ્ય ચિત્રકાર પારસી કે હિંદુ ગુજરાતી નહોતો, પણ મરાઠીભાષી હતો. બાજીરાવ રાઘોબા ઝાઝું ભણ્યો નહોતો કે નહોતી તેણે ચિત્રકલાની તાલીમ લીધી. પહેલાં તે હસ્તપ્રતોમાં ચિત્રો દોરતો. પણ તેનાં કાર્ટૂન એવાં તો અફલાતૂન હતાં કે લંડનના પંચના કાર્ટૂનિસ્ટ ટેનિયલે એ જોયા પછી કહ્યું હતું કે ‘આ માણસ તો મુંબઈનો ટેનિયલ છે.’ બાજીરાવ પછી તેના જ કુટુંબી કૃષ્ણજી બળવંત યાદવ ‘હિંદી પંચ’માં કાર્ટૂનિસ્ટ તરીકે જોડાયા અને 1931માં તે બંધ પડ્યું ત્યાં સુધી કામ કરતા રહ્યા. લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા પાડ્યા ત્યારે ‘હિંદી પંચ’માં જે કાર્ટૂન પ્રગટ થયેલું તેણે ઇંગલેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ ચકચાર જગાડેલી.

ગુજરાતી-અંગ્રેજી ‘હિંદી પંચ’માંથી પ્રેરણા લઈને મરાઠીમાં ‘હિંદુ પંચ’ ઠાણેથી શરૂ થયું. ગોપાળ ગોવિંદ દાબકે પહેલાં ઠાણેનાં ‘અરુણોદય’ની હરીફાઈમાં ‘સૂર્યોદય’ કાઢ્યું. ત્યાર બાદ 1872ના માર્ચની 21મીએ દાબકે ‘હિંદુ પંચ’ શરૂ કર્યું. એ પણ સૂર્યોદય છાપખાનામાં છપાતું અને તેનું લવાજમ ત્રણ રૂપિયા દસ આના હતું. વામન બાળકૃષ્ણ રાનડે દાબકેના સહાયક હતા. ઘડપણને કારણે 1829માં દાબકે ‘હિંદુ પંચ’ ગણેશ કૃષ્ણ શહાણે અને આપાજી ગોપાળ ગુપ્તેને વેચી દીધું

અને પોતે પોતાના વતન પેણમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. 1904 સુધી શહાણે અને ગુપ્તેએ એ ચલાવ્યા પછી પોતાના હરીફ ‘અરુણોદય’ના માલિક ફડકેને વેચી દીધું ! કૃષ્ણાજી કાશીનાથ ફડકે હવે ‘હિંદુ પંચ’ના તંત્રી થયા. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ ખટલો માંડ્યા પછી 1909માં ‘હિંદુ પંચ’ બંધ થયું. ફડકેના હાથમાં આવ્યા પછી ‘હિંદુ પંચ’ ટીકા અને ઠહામાં બેફામ બનતું ગયું. 1908માં લોકમાન્ય ટિળકને છ વર્ષની જેલની સજા થઈ ત્યારે આ ખટલા અને સજા માટે ગોખલે જવાબદાર છે એવી ટીકા કાર્ટૂન સાથે ‘હિંદુ પંચે’ છાપી. ગોખલેએ તે અંગે બદનક્ષીનો કેસ માંડ્યો. હાઈકોર્ટે ફડકેને પાંચ રૂપિયાનો દંડ કર્યો અને ગોખલેને થયેલો ખટલાનો ખર્ચ પણ આપવા ફરમાવ્યું. સરકારે હિંદુ પંચનું છાપખાનું જપ્ત કર્યું. ‘અરુણોદય’ સામેના બીજા એક ખટલામાં પણ ફડકેને શિક્ષા થઈ અને ‘અરુણોદય’ તથા ‘હિંદુ પંચ’ બંધ પડ્યાં. પણ પછી આ દશા જોઈ ગોખલેને પારાવાર દુઃખ થયું અને ફડકેને બોલાવી તેમણે તેને આર્થિક મદદ કરી ! 1920માં ફડકેનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધી અવારનવાર ગોખલે તેમને મદદ કરતા રહ્યા.

લંડનનું મૂળ ‘પંચ’ 1969માં યુનાઈટેડ ન્યૂઝ પેપર્સે ખરીદી લીધું. પણ 1980ના દાયકામાં ‘પંચ’નો ફેલાવો સતત ઘટવા લાગ્યો. 1992માં તે બંધ પડ્યું. પણ હેરોડ્સના માલિક મોહમ્મદ અલ ફ્યાદે તે ખરીદીને 1996ના સાપ્ટેમ્બરમાં ફરી શરૂ કર્યું. પણ સરકારનો અને બીજી જાણીતી વ્યક્તિઓનો સતત વિરોધ કરવાને કારણે તે બદનામ થતું ગયું. વળી વાચકોની બદલાયેલી રુચિ સાથે તે કદમ મિલાવી ન શક્યું. છેવટે 2002માં ‘પંચ’ હંમેશ માટે સમેટાઈ ગયું.

(‘મુંબઈ સમાચાર’, 11-5-2006)

કવિતા અને કહેવતના પ્રેમી જમશેદજી

હજાર કરતાં વધારે પાનાંનું કહેવતો વિશેનું પુસ્તક આપનાર જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત(પુસ્તક પર એમનું નામ એ જ રીતે છાપ્યું છે)ની ઉંમર કેટલી હશે ? શું ધારો છો? માત્ર બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો તેઓ આ જ્ઞાની દુનિયા છોડીને ચાલી નીકળ્યા હતા. 1856ના જાન્યુઆરીની 24મી તારીખે એમનો જન્મ. 1888ના માર્ચ મહિનાની 18/19મીની રાતે લગભગ દોઢ વાગે તેમનું અવસાન થયું. જમશેદજીનાં મમ્મા દીનબાઈ હતાં મેહરવાનજી જીજીભાઈ મુગાનાં બેટી. મુંબઈના કોટ વિસ્તારમાં બોરા બજાર સ્ટ્રીટમાં આવેલા મુગા ખાનદાનના મકાનમાં જમશેદજીનો જન્મ. નશરવાનજી પીતીતને માત્ર બે જ સંતાન. એક જમશેદજી અને બીજાં આવાંબાઈ. એક તો દોલતમંદ ખાનદાન. તેમાં વળી એકનો એક નબીરો. એટલે ચાંદીના નહીં પણ સોનાના ઘૂઘરે રમેલો. જમશેદજી પહેલાં મુંબઈની ફોર્ટ હાઈસ્કૂલમાં અને પછી બોમ્બે પ્રોપ્રાયટરી સ્કૂલમાં ભણ્યા. ભણતા ત્યારથી જ પરગજુ અને ખેરાતી સ્વભાવ. પોતાની સાથે ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પૈસા, પુસ્તકો, સ્ટેશનરી વગેરેની અવારનવાર મદદ કરતા. અંગ્રેજી સાહિત્યની લગની પણ ત્યારથી જ લાગેલી. ઘરમાં પોતીકું નાનકડું પણ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય વસાવેલું. તેમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો ખાસ ઇંગ્લેન્ડથી મંગાવેલાં. વળી શેક્સપિયરનું કોઈ પણ નાટક ભજવાય ત્યારે તે જોવા જમશેદજી પહેલી રોમાં બેઠા જ હોય. તેમની સાથે ભણતા બીજા કેટલાક છોકરા ગુજરાતી વાંચવા બોલવામાં નાનપ માનતા, પણ જમશેદજી તો અંગ્રેજીની સાથોસાથ ગુજરાતી પુસ્તકો, સામયિકો, વર્તમાનપત્રો નિયમિત વાંચતા.

1875માં મેટ્રિક પછી જમશેદજી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણવા દાખલ થયા. પણ સેકન્ડ લેંગ્વેજ અંગે કશીક મુશ્કેલી ઊભી થતાં બીજા પારસી વિદ્યાર્થીઓ સાથે સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગયા. જોકે મુશ્કેલી દૂર થયા પછી તેઓ ફરી એલ્ફિન્સ્ટનમાં પાછા ફર્યા. પણ પછી પોતાની અપેક્ષાઓ સંતોષાશે નહીં એમ

લાગતાં કોલેજનો અભ્યાસ છોડ્યો. એથી નશરવાનજી બાવા તો રાજના રેડ ! ઘરનો ધીકતો ધંધો હતો. વળી હમણાં જ ધ ઓરિયેન્ટલ સ્પિનિંગ એન્ડ વિવિંગ કંપનીની એજન્સી મળી હતી. આપણે ક્યાં કારકુની કરવી છે કે કોલેજમાં જઈ ચોપડાં ફાડવાં પડે, એમ નશરવાનજી માનતા. એટલે તેમણે પોરિયાને ધંધામાં લગાડી દીધો. જમશેદજી જેવા ભણવામાં હોશિયાર તેવા જ ધંધામાં પણ પાવરધા નીકળ્યા. જોતજોતાંમાં સાતેક કંપનીમાં ડિરેક્ટર બની ગયા. જેમાંની એક પેલી ઓરિયેન્ટલ કંપની પણ ખરી ! અને છતાં વાંચવાનો શોખ તો પહેલાં જેવો જ અડીખમ હતો. એટલે તેઓ કેટલાંક જાહેર પુસ્તકાલયોના વહીવટ સાથે પણ સંકળાયા. તેમાં ફોર્ટ રીડિંગ રૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરી, દીનશાહ પીતીત લાઇબ્રેરી, કાવસજી દીનશાહ રીડિંગ રૂમ અને નવસારીના મેહેરજી રાણા કિતાબખાનાનો સમાવેશ થાય છે. તો બીજી બાજુ પારસી ધર્મગ્રંથની ઝંઢ ભાષાને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળે તે માટે તેમણે પ્રયત્નો કર્યા અને તે માટે પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન પણ આપ્યું.

જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત

સ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારથી જમશેદજીએ ગુજરાતીમાં કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. 18 ભાગમાં વહેંચાયેલી સુદૃઢ કાવ્યકૃતિ ‘માહરી મજેહ’નો ઘણોખરો ભાગ 1873 સુધીમાં, એટલે કે મેટ્રિક થયા તે પહેલાં, લખાઈ ગયો હતો અને એ જ અરસામાં ‘જ્ઞાનવર્ધક’ નામના ચોપાનિયામાં હપ્તાવાર પ્રગટ પણ થયો હતો. તે ઉપરાંત ‘વિદ્યામિત્ર’, ‘ગુલ અફશાન’, ‘ફુરસદ’, ‘પખવાડિયાની મજાહ’ જેવાં સામયિકોમાં પણ તેમનાં કાવ્યો છપાતાં. તેવી જ રીતે સ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારથી જમશેદજીને કહેવતો એકઠી કરવાનો શોખ લાગ્યો હતો : અને કહેવતો

માત્ર ગુજરાતી ભાષાની નહીં, દેશ અને દુનિયાની અનેક ભાષાની ! એમણે એકઠી કરેલી દસ હજાર કહેવતો વિદ્યામિત્ર સામયિકમાં ‘કહેવત-માળા’ એવા મથાળાથી હપતાવાર પ્રગટ થઈ હતી. બધી કહેવતોને તેમણે અકારાદિ ક્રમે ગોઠવેલી. 1888માં અવસાન થયું ત્યાં સુધીમાં ‘ફ’ અક્ષર સુધીની કહેવતો આ રીતે છપાયેલી.

જમશેદજીનાં લગ્ન સર દીનશાહજી માણેકજી પીતીત બેરોનેટનાં બેટી બાઈ હીરાંબાઈ સાથે થયાં હતાં. તેમને સંતાન થયું નહોતું. 1887થી જમશેદજીની તબિયત લથડવા માંડી અને 1888માં તો તેમણે જીવનલીલા સંકેલી લીધી. નશરવાનજીને માથે તો આભ તૂટી પડ્યું. થોડી કળ વળી ત્યારે વિચાર્યું કે દીકરાની યાદગીરી કાયમ રહે તે માટે શું કરવું ? ત્યારે દીકરાનો પુસ્તકપ્રેમ પહેલો વસ્યો એમની નજરમાં. એ જમાનામાં અત્યંત માતબર ગણાય એવું રૂપિયા પચીસ હજારનું દાન તેમણે જમશેદજીની વહાલી ફોર્ટ રીડિંગ રૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરીને આપ્યું. ત્યારથી તે જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત ફોર્ટ રીડિંગરૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરી તરીકે ઓળખાતી થઈ. આ ઉપરાંત મુંબઈની બીજી ત્રણ અને અંકલેશ્વરની એક લાઇબ્રેરી સાથે પણ જમશેદજીનું નામ જોડવા દાન આપ્યાં. કેળવણી, તાલીમ અને સમાજસેવા માટેની ઘણી સંસ્થાઓને પણ દાન આપ્યાં. તેમાંની એક મુખ્ય સંસ્થા તે ધી જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત પારસી ઓફીસ.

માત્ર બત્રીસ વર્ષની ટૂંકી જિંદગીમાં જમશેદજીએ ઢગલાબંધ કવિતા લખી, ઢગલાબંધ કહેવતો એકઠી કરી. આ બધું પુસ્તક રૂપે લોકો સામે મુકાય એવી ખ્વાહિશ હતી જ. પણ તેમની હયાતીમાં તેમનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ થઈ શક્યું નહીં. કવિતા અને કહેવતોનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં પણ તે એમના અવસાન પછી.

(‘મુંબઈ સમાચાર’, 25-8-2011)

વિધવાવિવાહ અને નવલકથા

જેમ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં 1857ની સાલ સીમાચિહ્નરૂપ છે. તેમ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ 1857ની સાલ સીમાચિહ્નરૂપ છે. કારણ, ભારતીય સાહિત્યની પહેલી નવલકથા 1857માં પ્રગટ થઈ હતી. આ નવલકથા તે બાબા પદમનજીની મરાઠી નવલકથા ‘યમુનાપર્યટણ.’ આ નવલકથા પ્રગટ થઈ તે જ અરસામાં દેશના સામા કાંટે ટેકચંદ ઠાકુર ઉર્ફે પિયારીચંદ મિત્રા બંગાળી ભાષાની પહેલી નવલકથા ‘આલા ઘરેર દુલાલ’ માસિક પત્રિકા નામના પોતાના સામયિકમાં ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ કરી રહ્યા હતા. પણ તે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ 1858માં. 1866માં પ્રગટ થયેલી નંદશંકર મહેતાની ‘કરણઘેલો’ એ ભારતીય ભાષાની ત્રીજી નવલકથા. 1857ના વર્ષમાં આપણા દેશમાં જે ત્રણ યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ તેમાંની બે મુંબઈ અને કોલકત્તા ખાતે શરૂ થઈ હતી. પહેલી ત્રણ નવલકથા આપણને મરાઠી, બંગાળી અને ગુજરાતી પાસેથી મળે છે તે સાવ અકસ્માત નથી. આ યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ તે પહેલાં ચાળીસેક વર્ષે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી અને કલકત્તા પ્રેસિડેન્સીમાં બ્રિટિશપદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી નિશાળો શરૂ થઈ ચૂકી હતી અને તેમાં ભણતા છોકરાઓ (એ વખતે છોકરીઓ ભાગ્યે જ નિશાળોમાં ભણવા જતી.) અંગ્રેજી સાહિત્યની કૃતિઓના સંપર્કમાં આવી ચૂક્યા હતા. આ પરિચયને પ્રતાપે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી કૃતિઓ જેવી કૃતિઓ પોતાની ભાષામાં લખવાના કોડ તેમના મનમાં જાગ્યા. મુંબઈને કારણે મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અને કોલકત્તાને કારણે બંગાળીમાં આ અંગે પહેલ થાય તે સ્વાભાવિક હતું.

આપણા દેશની ઘણીખરી ભાષાઓ પાસે કવિતા કે પદ્યની તો ઠીક ઠીક લાંબી અને સમૃદ્ધ પરંપરા હતી. પણ વિવિધ ગદ્ય-પ્રકારોનું ખેડાણ કરવા માટેની પ્રેરણા તો અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી મળી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં ગદ્યકથાનું સ્વરૂપ ખેડાયેલું જોવા મળે છે. પણ જેને આપણે મરાઠીમાં કાદમ્બરી તરીકે અને ગુજરાતીમાં નવલકથા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ગદ્ય-પ્રકાર તો આપણે

અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી અપનાવ્યો છે. પહેલી મરાઠી નવલકથા ‘યમુનાપર્યટણ’ના લેખક બાબા પદમનજીનો જન્મ 1831ના મે મહિનામાં, એ વખતે મુંબઈ ઇલાકામાં આવેલા બેળગાંવના એક રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં થયેલો. વ્રત-ઉપવાસ, કથાકીર્તન, પૂજા-યાત્રામાં તેમની માને દૃઢ વિશ્વાસ. બેળગાંવની સરકારી નિશાળમાં કન્નડ ભાષા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધા પછી 1843માં ત્યાંની જ મિશન હાઈસ્કૂલમાં તેઓ દાખલ થયા. 1849માં તેઓ મુંબઈ ગયા. ફી ચર્ચ હાઈસ્કૂલમાં અને પછી એજ્યુકેશન સોસાયટીની એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં ભણ્યા. અહીં તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રસ પડવા માંડ્યો. તેઓ જ્ઞાતિપ્રથા અને મૂર્તિપૂજાના વિરોધી અને વિધવાવિવાહના હિમાયતી હતા. પોતાના આ વિચારોનું સમર્થન તેમને પરમહંસ સભાની વિચારણામાં દેખાવું અને તેઓ તેમાં જોડાયા. પણ પછી બીજા કેટલાક સભ્યો સાથે મતભેદ થતાં તેમણે તે છોડી અને 1854ના સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વેચ્છાએ અંગીકાર કર્યો. બાબા પદમનજીએ લખેલાં સો જેટલાં પુસ્તકોમાં ‘યમુનાપર્યટણ’ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

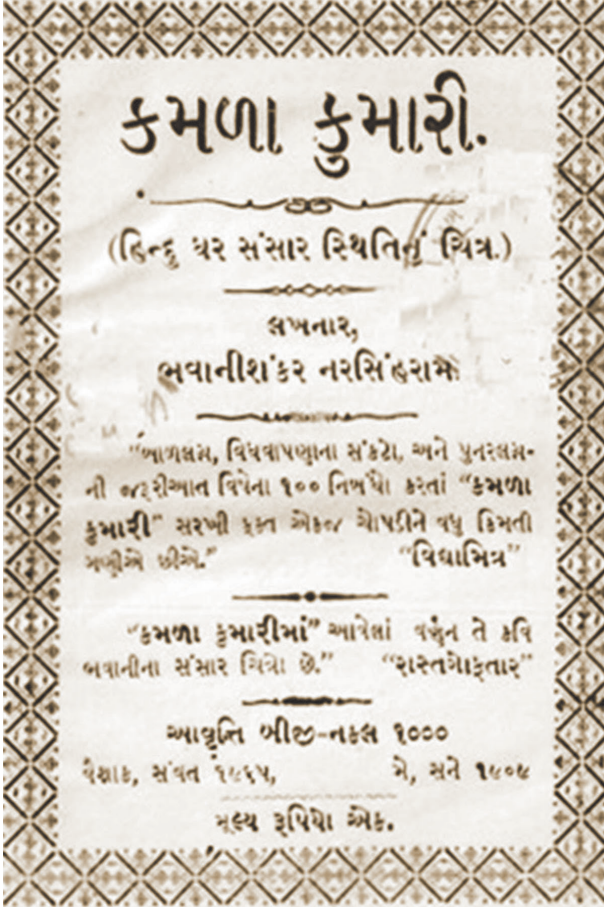

બાબા પદમનજી

આપણે જેને સુધારક યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સમયના, એટલે કે ઓગણીસમી સદીના ઘણા સુધારકો અને લેખકો માટે તત્કાલીન હિંદુ સમાજમાંની સ્ત્રીની દુર્દશા એ એક ક્રૂટ સમસ્યા હતી અને સ્ત્રીઓની દશા સુધારવા માટે જુદા જુદા રસ્તાઓએ તેમનું સવિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મરાઠીની પહેલી નવલકથા ‘યમુનાપર્યટણ’ અને ગુજરાતીની પહેલી સામાજિક નવલકથા મહીપતરામ નીલકંઠની ‘સાસુ વહુની લડાઈ’ (1866) એ બંને નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં હિંદુ

સમાજમાંની સ્ત્રીની દુર્દશા રહેલી છે. ‘યમુનાપર્યટણ’નું ઉપશીર્ષક છે : ‘અથવા હિંદુ વિધવાંચ્ચા સ્થિતીચેં નિરુપણ.’ બાબા પદમનજીની નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર યમુના પોતે જ નહીં, પણ તેના સંપર્કમાં આવતાં બીજાં સ્ત્રી પાત્રો હિંદુ સમાજના એક યા બીજા કુરિવાજનો ભોગ બનેલાં છે. જ્યારે મહીપતરામની નવલકથાની નાયિકા સુંદર પોતે જ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહીને સાસુના ત્રાસનો ભોગ બને છે. બાબા પદમનજીની યમુના ખ્રિસ્તી મિશનરી સ્કૂલમાં ચાર ચોપડી ભણેલી છે અને તેને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણ અભ્યાસકાળથી જ છે. તેનો પતિ વિનાયકરાવ પણ સમજુ, શાણો અને સુશિક્ષિત છે. પડોશમાં રહેતી વિધવા થયેલી ગોદુ મુંડન વિધિમાંથી બચવા માટે ઘરેથી ભાગી તો નીકળે છે, પણ બીજો કોઈ રસ્તો ન દેખાતાં કૂવામાં પડી આપઘાત કરે છે તે જોઈ યમુના અને વિનાયકનું હૃદય દ્રવે છે. થોડી આશાવેશ મેળવવા બંને પર્યટને (મુસાફરીએ) નીકળી પડે છે. સાતારામાં બહુ ચુસ્તતાપૂર્વક વિધવાજીવનના નિયમો પાળતી વેણુના સંપર્કમાં આવે છે. પછી નાગપુરમાં વિનાયકના એક મિત્રને ત્યાં પહોંચે છે. એ મિત્રની યુવાન વિધવા બહેન તેને ધર્મોપદેશ આપવા માટે કુટુંબે રોકેલા ભૂદેવ સાથે જ ભાગી ગઈ છે. તો સાતારાની બીજી એક ખાધેપીધે સુખી કુટુંબની દીકરીનાં લગ્ન ગ્વાલિયરના એક યુવાન સાથે થયા પછી થોડા કલાકોમાં જ તે વિધવા બને છે. પણ આ યુવતી વિધવા કરતાં વેશ્યા તરીકે જીવવાનું વધુ પસંદ કરે છે. પંઢરપુરની એક વિધવા શરીરની ભૂખ શમાવવા રાતે વેશ બદલી ઘરની બહાર જતી રહે છે. આ બધાં જ પાત્રોની દુર્દશાનાં સાક્ષી બનનાર યમુના અને વિનાયકના જીવનમાં હવે અણધાર્યો વળાંક આવે છે. મુસાફરી દરમિયાન વિનાયકનો જીવલેણ અકસ્માત થાય છે. મૃત્યુ પહેલાં યમુનાને હાથે તે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે છે. તેના મૃત્યુ પછી યમુના પંઢરપુર પાછી આવે છે. કેટલાંક સગાંઓ તેના કેશવપનની તૈયારી કરે છે પણ યમુના તે માટે મક્કમતાથી ના પાડી દે છે અને તેના સસરા પણ તેને ટેકો આપે છે. બાકીનું જીવન વિધવા તરીકે વિતાવવાને બદલે તે સ્વેચ્છાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે છે અને એક ખ્રિસ્તી યુવક સાથે ફરી લગ્ન કરે છે. કૃતિના નામમાં જે ‘પર્યટણ’ છે તે ભૌગોલિક પ્રવાસનો નિર્દેશ તો કરે જ છે, પણ તેના કરતાં વધુ તો યમુનાના આંતરિક પ્રવાસનો નિર્દેશ કરે છે. આની સરખામણીમાં મહીપતરામની નવલકથાની નાયિકા સુંદર કથાને અંતે મૃત્યુ પામે છે એટલું જ નહીં, એક આદર્શ હિંદુ નારીની જેમ મરતાં પહેલાં એવું નિવેદન કરે છે કે મારા મૃત્યુ માટે મારા પતિ કે સાસરિયાં જવાબદાર નથી. યમુના ફરી લગ્ન કરી શકે છે કારણ તે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે છે. ‘યમુનાપર્યટણ’ લખવા પાછળ બાબાના બે મુખ્ય હેતુ હતા. પહેલો, હિંદુ સમાજમાં વિધવાની જે દુર્દશા થાય છે તે તરફ સમાજનું ધ્યાન દોરવું અને બીજો, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવો. આખી કૃતિમાં જુદી જુદી વિધવાઓની વિટમ્બણાઓ આલેખીને તેમણે પહેલો

હેતુ પાર પાડ્યો, તો કથાને અંતે યમુનાને ખ્રિસ્તી થતી બતાવીને બીજો હેતુ પાર પાડ્યો. મરાઠી ભાષાની પહેલી જ નવલકથાના લેખક વિધવાવિવાહ કરાવવાની હિંમત બતાવી શક્યા. જ્યારે ગુજરાતી નવલકથામાં છેક 1880માં પહેલી વાર વિધવાવિવાહ જોવા મળે છે.

વિધવાવિવાહનો પુરસ્કાર કરતી પહેલી ગુજરાતી નવલકથા

કમલાકુમારી નામની કૃતિમાં લીમડી જેવા નાના ગામમાં રહેતા ભવાનીશંકર નરસિંહરામ કવિએ બાળવિધવા રાજકુંવરી કમલા કુમારીનાં પુનર્લગ્ન જુગલકિશોર નામના વિધુર યુવક સાથે કરાવ્યાં છે, એટલું જ નહીં, અલકાપુર નામના દેશી રાજ્યના લોકો પણ તેને ટેકો આપે છે એમ બતાવ્યું છે. આ નવલકથાની 1909માં પ્રગટ થયેલી બીજી આવૃત્તિમાં રમણભાઈ નીલકંઠે અંગ્રેજીમાં સોળ પાનાંની પ્રસ્તાવના લખી છે. તેમાં તેઓ લખે છે : 'The author Mr. Bhavanishankar

Narsinhram of Limdi has rendered a service to the cause of social reform. He has depicted faithfully the condition of Hindu society and his story makes the necessity of reform self-evident.' સામાજિક સમસ્યાઓ સાથે નિકટનો નાતો ધરાવતી નવલકથાની પરંપરા બાબા પદ્મનજી પછી હરી નારાયણ આપટે, વામન મલ્હાર જોશી, સાને ગુરુજી, વિભાવરી શિરુરકર, ભાઉ પાધ્યે, અનંત કદમ, દીનાનાથ મનોહર જેવા લેખકોએ મરાઠીમાં ચાલુ રાખી છે.

(‘ગુજરાતમિત્ર’, 30-3-2014)

15

દોઢ સો વર્ષ પહેલાંનું ઇંગ્લેન્ડ - જેવું જોયું બે ગુજરાતીએ

એક જમાનામાં આપણે ત્યાં એક લોકગીત ગવાતું : ‘ગામ લીંબડીના બજારે
વ્હાલો મારો ઝૂમે છે.’ પણ આજની ગુજરાતણ તો ગાય છે : ‘ગામ લંડનના
બજારે ડાર્લિંગ મારો ઝૂમે છે.’ ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસની, બલ્કે દુનિયાની કોઈ પણ
જગ્યાના પ્રવાસની ગુજરાતીને મન આજે નવાઈ રહી નથી. પણ 19મી સદીમાં
એવું નહોતું. સમુદ્ર ઓળંગીને પરદેશ જવું એને મોટું પાપ માનવામાં આવતું. ન્યાત
બહાર મુકાવાની બીકે ‘કરણઘેલો’ નવલકથાના લેખક નંદશંકર મહેતાની જેમ
ઘણા પરદેશ જવાની આવેલી તક જવા દેતા. પણ પારસીઓને આવો કોઈ બાધ
નહોતો. અને કેટલાક સાચા હિંદુ સમાજસુધારકો પણ ન્યાતની પરવા કર્યા વગર
પરદેશ ગયેલા. એ વખતે ગુજરાતના લોકો માટે ‘પરદેશ’ એટલે ઘણુખરું ગ્રેટ
બ્રિટન. 19મી સદીમાં આવી મુસાફરી કરનાર એક પારસી ગૃહસ્થ હતા ડોસાભાઈ
ફરામજી કરાકા. અને બીજા હતા સમાજ સુધારક, લેખક, પત્રકાર કરસનદાસ
મૂળજી. બંનેએ ગ્રેટ બ્રિટનનો પ્રવાસ કરેલો; એટલું જ નહિ, એ વિશેનાં પુસ્તકો પણ
લખેલાં અને એ પણ પાછાં ખાસ્સાં દળદાર અને ચિત્રોથી સુશોભિત. એ વખતે
હિન્દુસ્તાનથી ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ દરિયાઈ સફર દ્વારા જ થઈ શકતો અને એટલે
વયમાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં રોકાવું પડતું. ડોસાભાઈ અને કરસનદાસ બંને આ
રીતે રસ્તામાં પૅરિસ રોકાયા હતા. બંનેએ પૅરિસનું વર્ણન કર્યું છે. પણ આ બેમાંથી
એકે લેખકે પૅરિસના ઓફિલ ટાવર વિશે એક હરફ સુધ્યાં લખ્યો નથી. એમ કેમ
હશે ? જવાબ માટે તમારે આ લેખના અંત સુધી રાહ જોવી પડશે.

ડોસાભાઈ કરાકાનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું 1861માં. એનું નામ ‘ગ્રેટ બરીટન
ખાતેની મુસાફરી.’ અને આ કોઈ નાનુંસૂનું પુસ્તક નથી. 9x11 ઈંચના કદનાં 314
પાનાંનું છે આ પુસ્તક. છપાયું છે મુંબઈના દફતર આશકારા પ્રેસમાં. લીલા રંગના
પાકા પૂંઘ પર સોનેરી શાહી વડે ‘ધ ક્રિસ્ટલ પેલેસ’નું એન્ગ્રેવિંગ છાપ્યું છે. ખાસ

ઈંગ્લેન્ડમાં છપાવીને ત્રીસ જેટલાં ચિત્રો પણ લેખકે આ પુસ્તકમાં મૂક્યાં હતાં.

ડોસાભાઈ કરાકા અને તેમનું પુસ્તક

તે વખતનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકોની જેમ ડોસાભાઈના પુસ્તકમાં પણ બે ટાઇટલ પેજ છે, એક અંગ્રેજીમાં અને બીજું ગુજરાતીમાં. એટલું જ નહિ, લેખકની પ્રસ્તાવના પણ બંને ભાષામાં છે. (આ ચાલ છેક ગોવર્ધનરામના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ સુધી તો ચાલુ રહ્યો જ છે.) ‘દિબાચો’ નામે લખેલી ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં ડોસાભાઈ કહે છે : ‘જે મુલકના રાજા હેઠળ આપણા વતનનું દેશ છે, તે મુલકથી સારી પેઠે વાકેફ થવાની તથા તાહાં જે જોવામાં આવે તેનું આ દેશના લોકોને સમજ પડે અને ઉપયોગી થાએ, તેવી રીતનું વરણન તેઓની આગળ રજૂ કરવાની મતલબથી ઈસવી સને 1858ના વરસની શરૂઆતમાં આ ટાપુ(મુંબઈ)નો કિનારો છોડીઓ હતો.’ આટલું વાંચતાં પણ તરત ખ્યાલ આવશે કે તે વખતના બીજા ઘણા પારસી લેખકોની જેમ આ લેખક પણ જોડાક્ષરો ઓછામાં ઓછા અને ન છૂટકે જ વાપરે છે.

પુસ્તકને લેખકે 27 પ્રકરણમાં વહેંચ્યું છે. પહેલાં ત્રણ પ્રકરણ મુંબઈથી એડન, સુએઝ, કેરો, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, માલ્ટાથી ફ્રાંસ સુધીની દરિયાઈ મુસાફરીના વર્ણન પાછળ રોકાયાં છે. તે પછી પૂરાં છ પ્રકરણ લેખકે પેરિસ શહેરના વર્ણનને ફાળવ્યાં છે. દસમા પ્રકરણમાં પેરિસથી લંડન સુધીની દરિયાઈ મુસાફરીનું વર્ણન છે અને 11મા પ્રકરણમાં આપણે લેખકની સાથે લંડન પહોંચી જઈએ છીએ. એ વખતે લંડનની કુલ વસ્તી 23 લાખ, 62 હજાર અને 236ની હતી એમ લેખક નોંધે છે. લંડનમાં મકાનોનાં બારી-બારણાં હંમેશાં બંધ જ રહે છે તે જોઈને આ હિન્દુસ્તાની મુસાફરને પહેલાં તો નવાઈ લાગે છે. પણ પછી સમજાય છે કે ઠંડી અને ઘર ઘરની ચીમનીમાંથી નીકળતા ધુમાડાથી બચવા આમ કરવું જરૂરી છે. ડોસાભાઈએ જોયેલું તે લંડનમાં વીજળીના દીવા નહોતા. પણ ગેસના દીવા હતા-રસ્તાઓ પર દોઢ સો વર્ષ પહેલાંનું ઈન્ગ્લન્ડ - જેવું જોયું બે ગુજરાતીએ

અને ઘરોમાં પણ. લંડનમાં ઠેર ઠેર કૂવાઓ નથી, પણ પાઇપ વાટે લોકોનાં ઘરોમાં પાણી પહોંચાડાય છે એ વાત ડોસાભાઈ અચરજપૂર્વક નોંધે છે. એ વખતે લંડનના રસ્તાઓ પર ઘોડાગાડીઓ દોડતી હતી અને આ ગાડીઓને ઊભી રાખવા માટે આખા શહેરમાં 300 સ્ટેન્ડ હતાં. આ ઉપરાંત બસ પણ હતી, જેને ત્રણ ઘોડા ખેંચતા! એક બસમાં 26 મુસાફરો બેસી શકતા. આખા લંડનમાં મુસાફરી કરવા માટેની ટિકિટનો એક જ દર હતો - છ પેન્સ. આવી એક ટિકિટ લીધા પછી તમે આખા લંડનમાં ક્યાંય પણ જઈ શકો. બારમા પ્રકરણમાં લેખકે બર્કિંગહામ પેલેસ અને બીજા રાજમહેલોની વાત કરી છે. તે પછીનાં પ્રકરણોમાં પાર્લમેન્ટ હાઉસ, લંડનનો કિલ્લો, ટંકશાળ, બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, સેન્ટ પોલ્સ કેથીડ્રલ, બાગબગીચા, સંગ્રહસ્થાનો, આર્ટ ગેલરીઓ વગેરે પોતે જોયેલાં સ્થળોની વાત લખી છે. 18મા પ્રકરણથી લેખક લંડનના જાહેર જીવન તરફ વળે છે. કેળવણીની વ્યવસ્થા, સખાવતી સંસ્થાઓ, ‘રમત અને મોજનાં કારખાનાં’ (સ્પોર્ટ્સ અને રિક્રિયેશન ક્લબો), વગેરેની વાત કર્યા પછી ક્રિસ્ટલ પેલેસના વર્ણનમાં 21મું પ્રકરણ રોકે છે. (1851ના મોટા પ્રદર્શન માટે બાંધવામાં આવેલો આ કાર્યનો મહેલ એ વખતે એક અજાયબી ગણાતો હતો. 1936ના નવેમ્બરની 30મી તારીખે લાગેલી ભયંકર આગમાં તે ભસ્મીભૂત થઈ ગયો હતો.) 22મા પ્રકરણથી લેખક લંડન છોડીને આસપાસમાં ફરવા નીકળે છે. માન્ચેસ્ટરની કાપડ મિલો જુએ છે, એડિનબરામાં લટારો મારે છે, બીજાં કેટલાંક સ્થળોની મુલાકાત લે છે. 24મા અને પચીસમા પ્રકરણમાં સરકારની શાસનપદ્ધતિની વાત કરે છે, લશ્કર, આવક-જાવક, વેપારવણજ વગેરેની ચર્ચા કર્યા પછી છેલ્લા પ્રકરણમાં ડોસાભાઈ એ મુલકની ‘સંસારી હાલત’ વિશે વાત કરે છે. અહીં લેખક નથી તો ખોટી વાહ વાહ કરતા, કે નથી તો નિરર્થક ટીકા-નિંદા કરતા. કહે છે : ‘જે દેશમાં વધારે સુધરાઈ તાહાં વધારે ઠગાઈ બી હોવી જોઈએ. ઠગો બી અકલના બલથી બને છે, પણ સઘળાં જ આદમીઓ ઠગ છે એમ કહેવાશે નહિ. ઇંગ્લેન્ડમાં સૌથી સરસ ઇમાનદારી ધરાવનારા લોકો છે, તેમ સૌથી સરસ ઠગો પણ છે.’ ડોસાભાઈ 1857ના બળવા પછી લગભગ તરત ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. ત્યારે તેમને ત્યાં ગોરાઓનો કેવોક અનુભવ થયેલો? પુસ્તકને અંતે તેઓ લખે છે : ‘અમો અમારી અજમાયેશ ઉપરથી કહેવાને આંચકો ખાતા નથી કે અંગ્રેજ લોકો પારકા લોકોને સારું માન આપે છે તથા તેઓની બરદાસ્ત લે છે અને પોતાનાથી બને તેટલું તેઓને વાસ્તે કરે છે. માટે જો અંગ્રેજ લોકોની ખરી ખૂબી જોવી હોય તો ઇંગ્લેન્ડ ગયાથી દેખાય છે.’

તો કરસનદાસ મૂલજીના પુસ્તકનું નામ છે ‘ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસ’. ડિમાઈ કદનાં લગભગ 460 પાનાં. તેમાં દોઢ સો જેટલાં ચિત્રો, ઘણાં તો બહુરંગી. 1866માં એ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ. બીજે જ વર્ષે, 1867માં તેની બીજી

આવત્તિ પ્રગટ થઈ. એ વખતે અંગ્રેજી અખબારો અને મેંગેઝિનોમાં ગુજરાતી પુસ્તકોનાં અવલોકનો પણ પ્રગટ થતાં. 1866ના જુલાઈની 16મી તારીખે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં અને ચોથી ઓગસ્ટના ‘બોમ્બે સેટર ડે રિવ્યૂ’ના અંકમાં એ પુસ્તકનું અવલોકન પ્રગટ થયેલું. ‘બોમ્બે સેટર ડે રિવ્યૂ’એ લખેલું કે છાપકામની દૃષ્ટિએ આના કરતાં વધુ સુંદર હોય તેવું બીજું કોઈ પુસ્તક મુંબઈના કોઈ પણ છાપખાનામાં આજ સુધીમાં છપાયું નથી. આ પુસ્તકનો મરાઠી અનુવાદ પણ પ્રગટ થયેલો, 1866માં જ.

1832ના માર્ચની 25મી તારીખે મુંબઈમાં કરસનદાસનો જન્મ. ફક્ત 39 વર્ષની ઉંમરે 1871ના ઓગસ્ટની 28મી તારીખે લીમડી ગામમાં અવસાન. કરસનદાસ એટલે 19મી સદીના આપણા અગ્રગણ્ય સમાજસુધારક, ત્રણ ત્રણ સામયિકોના તંત્રી. મહારાજ લાયબલ કેસને કારણે તેમનું નામ દેશમાં અને દેશની બહાર પણ ગાજેલું. બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે, પણ તેમની લેખક તરીકેની સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ મુખ્યત્વે આ પુસ્તકને પ્રતાપે. સ્વદેશ આવ્યા પછી ન્યાત બહાર મુકાયેલા. મહીપતરામ નીલકંઠને પણ તેમણે કરેલા ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસને કારણે ન્યાત બહાર મૂકેલા. પણ તેમણે નાકલીટી તાણી, દંડ ભરી, પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું અને ન્યાતમાં પાછા દાખલ થયેલા. જ્યારે કરસનદાસ મરતાં સુધી અડીખમ રહેલા. પોતાને માથે આફત આવશે એની કરસનદાસને પહેલેથી ખબર હતી. એટલે આ પુસ્તકને અંતે તેઓ લખે છે : ‘વિલાયત જનારા પહેલા થોડાએક ગૃહસ્થો ઉપર દુઃખ પડ્યાથી વિલાયતનો રસ્તો બંધ પડશે એમ તમે કદી માનશો ના. ભાઈ મહીપતરામ ઉપર આ બાબતમાં દુઃખ પડ્યું તે જોઈને જેમ હું અટક્યો નહિ, તેમ મને જોઈને બીજાઓ અટકશે નહિ તેમ હું માનું છું.’

કરસનદાસ મુલજીનું પુસ્તક

કરસનદાસનું પુસ્તક જોતાં જણાય છે કે તેમણે અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે, આયોજનપૂર્વક આખું પુસ્તક લખ્યું છે. પુસ્તક બાર પ્રકરણમાં વહેંચાયેલું છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણમાં બાર-બાર ‘બાબત’ વિશે લખ્યું છે. પહેલા પ્રકરણમાં વિલાયતની સમગ્ર છાપ, તેની મુસાફરીથી થતા લાભ, પ્રાચીન સમયના હિંદુઓમાં વિદેશપ્રવાસનો ચાલ અને પછીથી એ ચાલ બંધ પડવાનાં કારણો વગેરેની લેખકે ચર્ચા કરી છે. 1863ના માર્ચની 13મી તારીખે સવારે કરસનદાસે મુંબઈનું બારું છોડ્યું ત્યારે તેમની આગબોટ પર ત્રણ દક્ષિણી (મહારાષ્ટ્રી) હિંદુ અને તેમના ત્રણ નોકરો, ચાર પારસીઓ અને તેમના ત્રણ પારસી નોકરો, પોતે અને પોતાનો નોકર, એમ કુલ 15 હિંદીઓ હતા એમ તેમણે નોંધ્યું છે. (મુસાફરી દરમિયાન રસોઈ કરવા માટે સાથે નોકર લઈ જવાનો એ વખતે ચાલ હતો, જેથી ‘ધરમ’ સચવાય !) આગબોટનું નામ હતું જેદો. બીજા પ્રકરણમાં લેખકે દરિયાઈ મુસાફરી અને રસ્તામાં આવેલાં એડન, કેરો, માલતા, માર્સેલ્સ, પૅરિસ વગેરે વિશે ટૂંકમાં લખ્યું છે. નવમી એપ્રિલે સાંજે પાંચ વાગે કરસનદાસે લંડનની ભૂમિ પર પહેલી વાર પગ મૂક્યો. ડોવરથી લંડન-બ્રિજ રેલવેસ્ટેશન સુધીની મુસાફરી તેમણે ‘આગની ગાડી’માં કરેલી. એ સ્ટેશન પર ઊતરતાંવેત કરસનદાસની નજરે સૌથી પહેલું શું પડે છે? બહુ જ મોટા અક્ષરે લખેલું પાટિયું : ‘બીવેર ઓફ પિકપોકેટ્સ.’ ચોર-લૂંટારા તો ફક્ત હિન્દુસ્તાનમાં જ હોય એવું નથી, અહીં પણ છે - કરસનદાસ વિચારે છે. જોકે પોતે ઇંગલેન્ડમાં છ મહિના રહ્યા તે દરમિયાન પોતાને ચોરી-ચપાટીનો એક પણ અનુભવ થયો નહિ એમ તેઓ ઉમેરે છે.

કેવું હતું એ વખતનું લંડન? ઘરો ઉપર ધુમાડિયાં(ચીમની)નાં લાલ ભૂંગળાં છાપરાંની બહાર ડોકાતાં ચોતરફ દેખાય છે. તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો આખા શહેરમાં પ્રસારે છે. આથી ઘણાંખરાં ઘરોનો રંગ બહારથી કાળો પડી ગયો છે. શહેરમાં એટલો ધુમાડો હોય છે કે આખો દિવસ બહાર ફરીને સાંજે ઘરે પાછા આવીએ ત્યારે હાથ-પગ-મોં કાળાં થઈ ગયાં હોય ! તો ત્રીજા પ્રકરણમાં લેખકે શહેરનાં વસ્તી, વિસ્તાર, રસ્તા, ચોક, ગાડી અને ઘોડા, દુકાનો અને બજાર, અખબારો અને જાહેરખબરો, બગીચા, પૂતળાં, ફુવારા, નદી, પુલો અને રાતે આખા શહેરને ઝગમગાવતા ગેસના દીવા આ બધાં વિશે લખ્યું છે. તો પછીના એક પ્રકરણમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, પોલિટેક્નિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, ઝુઓલોજિકલ ગાર્ડન, લંડન ટાઇમ્સનાં ઓફિસ અને છાપખાનું, થેમ્સ ટનલ અને ટાવર ઓફ લંડન, વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબી, હાઉસ ઓફ પાર્લમેન્ટ વગેરે વિશે પણ વિગતે લખ્યું છે. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં લંડનની નાટકશાળાઓ, માદામ તુસેનું વેક્સ મ્યુઝિયમ, નેશનલ ગેલેરી વગેરે વિશે વાત કર્યા પછી સાતમા પ્રકરણમાં લંડનના લોકો, તેમની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ, તેમના રીતરિવાજો, અને જીવનશૈલીની ચર્ચા કરી છે. એટીકેટ,

ગુણો વગેરેની વાત કર્યા પછી ઇંગલેન્ડની મોટાઈનાં બાર કારણો તેમણે આપ્યાં છે : વિદ્યા, હુન્નર, કોલસો, લોહું, કારખાનાં, રેલવે, એક ભાષા, વેપાર, દયાળુ સરકાર. લંડન ઉપરાંત માન્યેસ્ટર, લિવરપૂલ, એડીનબરા, ગ્લાસગો વગેરેની મુલાકાત પણ લેખકે લીધેલી તેની વાતો પણ અહીં સમાવી છે.

ચિત્રો એ આ પુસ્તકનું એક આગવું અંગ છે. પહેલી આવૃત્તિ મુંબઈમાં નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાના યુનિયન પ્રેસમાં છપાવેલી અને તેમાં પણ ચિત્રો મૂક્યાં હતાં. પણ 1867ની બીજી આવૃત્તિમાં તેમણે ઘણાં ચિત્રો ઉમેર્યાં હતાં, લખાણમાં સુધારા-વધારા કર્યાં હતા. આ આવૃત્તિ મુંબઈના દફતર આશકારા પ્રેસમાં છાપી હતી. એ જમાનામાં તેની કિંમત બાર રૂપિયા હતી ! તેની 700 જેટલી નકલો તે વખતની મુંબઈ સરકારે આગોતરી ખરીદી હતી. પુસ્તકમાં જેટલાં ચિત્રો મૂક્યાં છે તેની અત્યંત વ્યવસ્થિત સૂચિ પુસ્તકને આરંભે ‘ચિત્રની ટીપ’ એવા મથાળા હેઠળ મૂકી છે. તેમાં ખાસ વાત એ છે કે આ સૂચિ ચિત્રો છાપવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે વહેંચીને આપી છે. ‘સ્ટીલ પ્લેટ તથા લીથોગ્રાફ’ મથાળા હેઠળ નોંધાયેલાં 36 ચિત્રો બહુરંગી છે અને તે ઇંગલેન્ડમાં છપાવેલાં છે. આપણને થાય કે તેમણે તૈયાર ચિત્રો -સ્ટોક ઇલસ્ટ્રેશન્સ-ખરીદીને પુસ્તકમાં આમેજ કરી દીધાં હશે. (એ વખતે એમ કરવું અસામાન્ય નહોતું.) પણ આ બધાં જ ચિત્રો તેમણે ખાસ પોતાના પુસ્તક માટે જ છપાવ્યાં હતાં. લંડનના ‘મેક-ડોનાલ્ડ એન્ડ મેકગ્રેગોન લીમીટેડ’માં આ ચિત્રો છપાયાં છે અને દરેક ચિત્ર નીચે સાવ ઝીણા અક્ષરે છાપ્યું છે : ‘સ્પેશિયલી પ્રીપેર્ડ ફોર કરસનદાસીઝ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇંગ્લન્ડ.’ આ ઉપરાંત ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટ પદ્ધતિથી 19 ચિત્રો છાપ્યાં છે. ત્રીજો પ્રકાર છે વૂડ કટ અને નાની ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટનો. આવાં બધાં જ ચિત્રો લખાણની સાથે, વચમાં કે એક બાજુએ છાપ્યાં છે. તે મુંબઈના પ્રેસમાં જ છપાયાં હોય. આજે તો આપણી ભાષામાં પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકોની નવાઈ રહી નથી, પણ આજથી લગભગ 150 વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થયેલાં આ બે પુસ્તકોની તોલે આવે એવાં બહુ ઓછાં પુસ્તક આજે પણ આપણી પાસે છે.

અને છેલ્લે પેલી એફિલ ટાવરવાળી વાત. ડોસાભાઈએ અને કરસનદાસે પેરિસની મુલાકાત તો લીધેલી છતાં તેમણે પોતાના પુસ્તકમાં એફિલ ટાવર વિશે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી, કારણ ત્યારે એ ટાવરનું અસ્તિત્વ જ નહોતું ! આ ટાવર બાંધવાની શરૂઆત 1887ના જાન્યુઆરીની 28મીએ થયેલી. તેનું કામ 1889ના માર્ચની 15મી તારીખે પૂરું થયેલું. અને તેનું ઉદ્ઘાટન થયેલું એ જ મહિનાની 31મી તારીખે. જ્યારે આપણા ડોસાભાઈ અને કરસનદાસ તો પેરિસ પહોંચ્યા હતા તેનાથી ઘણા વહેલા. બંને પુસ્તકો વાંચ્યા પછી એક વિચાર આવે છે : ડોસાભાઈ અને કરસનદાસ આજે ઇંગલેન્ડની મુસાફરીએ જાય તો ? પોતે જે લંડન જોયેલું તે જ આ લંડન એમ માની શકે ? અને એમણે જે લંડનનું વર્ણન કર્યું

છે એવું લંડન ક્યારેક હતું એમ આપણે આજે માની શકીએ ?
(‘ગુજરાત સમાચાર’ અને ‘એશિયન વોઈસ’, દીપોત્સવી અંક, 2014)

આપણી ભાષાનું પહેલું મુદ્રિત નાટક : ગુલાબ

‘ગુજરાતીમાં હજુ સુધી આવું નાટક લખાઉં નથી ને આ પેલું છે. માટે એમાંની ખોડોને વાસ્તે માફ માગવાનો મને વધારે હક છે એવો મારો વિચાર છે.’ આ શબ્દો લખાયા છે 1862ના ઓગસ્ટની પાંચમી તારીખે. લખનાર છે નગીનદાસ તુલસીદાસ, ઉંમર વર્ષ બાવીસ, વ્યવસાય ? મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ. એ ઉંમરે પણ પોતાની કૃતિને વિવેચકની દૃષ્ટિથી જોઈ શકે એટલા પરિપક્વ હતા નગીનદાસ. પ્રસ્તાવનામાં લખે છે : ‘આ નાટકના પહેલા બે અંકો અને છેલ્લા ત્રણ અંકોમાં કંઈ જ સંબંધ નથી એવું કેટલાકને લાગશે, પણ ઊંડી નજરે જોતાં માલમ પડશે કે તેઓમાં સંબંધ છે.’ એ જમાનામાં આ નાટક દ્વારા લેખકે પુખ્તવયે થતા પ્રેમલગ્નનો પુરસ્કાર કર્યો છે. અલબત્ત એ વખતે જ્ઞાતિપ્રથાની પકડ એટલી મજબૂત હતી કે નાટકનાં નાયક-નાયિકા ભોગીલાલ અને ગુલાબ બંને એક જ જ્ઞાતિનાં છે એવું લેખકે જણાવવું પડ્યું છે. પ્રસ્તાવનામાં નગીનદાસ કહે છે : ‘આપણા લોકો નાતોમાં જ છોકરાં પરણાવવા ને નહાનપણે પરણાવવા, સારું છે એમ ગણે છે તે ખોટું છે અને તેને બદલે કઈ રીતે લગ્ન કરવા તે હું તેમને આ વાંચીને પોતાની મેળે વિચારવાને રહેવા દઉં છું.’ સુધારાનો પુરસ્કાર કરવાની ધગશ ખરી, પણ તે માટેનો હઠાગ્રહ નથી અહીં.

ગુલાબ નાટક આપણા બે ભ્રમ ભાંગી શકે તેમ છે. પહેલો ભ્રમ એ કે સરકારી કામકાજમાં લાંચરુશવત, ભ્રષ્ટાચાર, એ આઝાદી પછીની આપણી સરકારોએ આપણને આપેલી ભેટ છે. આ નાટક વાંચતાં સમજાય કે કાગડા બધે જ કાળા હોય છે. એટલું જ નહિ, આજે છે તેવા જ કાળા ઓગણીસમી સદીમાં પણ હતા. બંદરના સરકારકુન જીજીભાઈ અને એક આડતિયા નરિયા વચ્ચેનો આ સંવાદ જુઓ :

જીજી : બોલ નરીઆ, તેં ઘી મોકલાવ્યું તું કે નહિ? તેં તો નહિ જ મોકલાવ્યું હોય બચ્ચા તારું તો કોઈ દહારો ઠેબરું જ અટકાવસ તારે તુ થેકાને આવસે. દોર

સવારે લઈને આવજે.

નગીનદાસ તુલસીદાસ અને 'ગુલાબ'

નરીઓ : અરે મુરબ્બી સાહેબ, જરા ઘરમાં ખબર તો કાઢાડો, પછી ઘુસ્સે થાઓ. એમ ગરીબ વાનીઆ પર સું ઘુસ્સે થાઓ છો. બપોરનું મોકલાવું છું.

જીજી : હું માનું નહિ. પૂછી જોવા દે, - મોબેત.

મોબેત : જી.

જીજી : આ મારફતીઓ ઘી મન 1 આપી ગયોય ?

મોબેત : હા જી.

જીજી. જાઓ - લાવ નરીઆ, તને સહી તારે કરી આપસ.

અને હા, આ વાતચીત ખાનગીમાં નથી થતી, બીજા આડતિયાઓની હાજરીમાં જ થાય છે, અને બધા પાસેથી જીજીભાઈ કંઈ ને કંઈ આ રીતે ઉઘરાવે છે. ફરક હોય તો એટલો કે પૈસાની નહિ, ચીજવસ્તુઓની લાંચ લે છે. અલબત્ત, અમદાવાદની 'મહાપાઠશાળા'માં અંગ્રેજીપદ્ધતિનું શિક્ષણ પામેલો ભોગીલાલ માત્ર પ્રેમલગ્ન કરવામાં જ રોકાયેલો નથી રહેતો. લાંચરુશવતની સામે મોરચો પણ માંડે છે. અદાલતમાં જીજીભાઈ સામે કેસ માંડે છે અને જીતે છે. એટલું જ નહિ, અદાલતના ચુકાદાને કારણે જેમને આર્થિક રીતે સહન કરવું પડ્યું છે, તેમને એ જ ભોગીલાલ આર્થિક મદદ તો કરે જ છે, પણ તેમની નોકરી પણ બચાવે છે. અને એ રીતે 'તું પાપ સાથે નવ પાપી મારતો'નો આદર્શ પાળી બતાવે છે.

આપણા સાહિત્યના વિવેચન અને ઇતિહાસમાં એક ભ્રમ એવો ફેલાયો છે કે આપણા સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક કે વર્ગવિશેષની બોલીનો ઉપયોગ તો

ગાંધી યુગથી જ શરૂ થયો, પણ આ નાટકના પહેલા બે અંકમાં લેખકે એ જમાનામાં બોલાતી વિવિધ બોલીઓનો ભરપટ્ટે ઉપયોગ કર્યો છે. સૂરતી વેપારીની બોલી, ખલાસીઓ અને બંદર પરના મજૂરોની બોલી, પારસી તથા નાગર અમલદારોની બોલી, અરે, બ્રિટિશ જજની અંગ્રેજી મિશ્રિત ગુજરાતી બોલી, અહીં પાત્ર અને પ્રસંગને અનુરૂપ થાય એવી રીતે પ્રયોજાઈ છે. અદાલતના સીનમાં તો બોલીઓનો ભરપટ્ટે ઉપયોગ કરવાની તક લેખકનો મળી ગઈ છે. અંગ્રેજ જજ, અદાલતનો નાગર અધિકારી મધુવછરામ, અને જુદી જુદી કોમના સાક્ષીઓ. દાયકાઓ પછી ચંદ્રવદન મહેતાએ લખેલા નાટક ‘આગગાડી’ના પ્લેટફોર્મ સીનનો પુરોગામી બની રહે તેવો આ કોર્ટ સીન છે. અંગ્રેજ જજ, મધુવછરામ અને ટંડેલ સાક્ષી વચ્ચેનો આ સંવાદ જુઓ :

જજ : તમે સોગન ખાઓ ને કોહો કે તમારું નામ જોગી બીજા ચે.

જોગી (ઘભરાઈને ધ્રુજતો ધ્રુજતો) : અરે છાએબ, મને કોલીડાને તે તમે છું ‘તમે’ કોહો !

બળવછ : એમાં તું નાહાના માબાપનો થઈ ગયો કે લોંકા ? સીધો સાહેબને જવાબ દે, સાહેબ કેહે છે કે તારું નામ જોગી બીજા ?

જજ : બેલવેચરેમ, તમે ગરીબ આદમીને ગભારાવો નહિ. ગરીબ લોકો શું કોર્ટની વાત જાને ? બોલ, તુને કેમ મેં હઈ બોલાવ્યો ચે ?

જોગી : છાબ! મને છારું બોલતા નથી આવડતું. જેવું બોલાછે તેવું બોલું છું. મને મારા છોઈની તરફથી છાએથી પુરાવા બોલાવ્યો છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એક બીજી વાત કરી છે જે પૂરેપૂરી સાચી લાગતી નથી. તેઓ કહે છે : ‘મને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી નથી માટે તેમાં નાટકો કઈ પ્રકારે લખાય છે તે વાતની મને ખબર નથી. મેં આ નાટકનું બંધારણ અંગ્રેજી નાટકો પરથી બાંધેલું છે.’ ‘ગુલાબ’ નાટકના પહેલા બે અંકોમાં તો સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય હોય તે જરૂરી પણ નથી. પણ પછીના ત્રણ અંકો જોતાં લાગે છે કે કંઈ નહિ તો કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ નાટકથી તો લેખક પરિચિત હોવા જ જોઈએ. તેમણે એ નાટક સંસ્કૃતમાં ન વાંચ્યું હોય તો તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ વાંચ્યો હોવો જોઈએ. એ નાટકના પહેલા બે ગુજરાતી અનુવાદ (એક ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો અને બીજો દલપતરામ ખખ્ખરનો) તો 1867માં, ગુલાબ છપાયા પછી પ્રગટ થયા એટલે ગુજરાતી અનુવાદ વાંચ્યો હોય એ શક્ય નથી. પણ નાયક ભોગીલાલ અને નાયિકા ગુલાબ વચ્ચેના પ્રેમસંબંધનો જે રીતે પ્રારંભ થાય છે અને પછી તેનો વિકાસ થાય છે તેના પર શાકુન્તલની સ્પષ્ટ અસર છે, વળી આખા નાટકમાં પહેલા બે અંકમાં પણ નગીનદાસે વચમાં વચમાં શ્લોક ગોઠવ્યા છે. સંસ્કૃત નાટકના

પરિચય વગર એ શક્ય બને ?

પણ આ નગીનદાસ હતા કોણ ? ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’ના અગિયાર ભાગમાં તેમનું નામનિશાન મળતું નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રગટ કરેલા ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ના બીજા ભાગમાં તેમને વિશે ‘અધિકરણ’ છે. પણ અમદાવાદી વિવેચકોની ટૂંકી દષ્ટિના પુરાવા જેવું છે. તેમાં આ ગુલાબને નહિ, પણ દલપતરામના ‘લક્ષ્મીનાટક’ અને ‘સ્રીસંભાષણ’ને આપણી ભાષાનાં પહેલાં નાટકો ગણાવ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું મૌલિક નથી, એરિસ્તોફેનિસના નાટકનું રૂપાંતર છે, અને બીજું તો નાટક જ નથી. તેના ટાઈટલ પેજ પર છાપ્યું છે તેમ એ છે ‘ગુજરાતી બાયડીઓની વાતચીતનું વર્ણન’. પણ ગુજરાતી સાહિત્યની વાત આવે ત્યારે દરેક ક્ષેત્રમાં પહેલ કરનાર તો કોઈ ને કોઈ અમદાવાદી જ હોવો જોઈએ એમ ઘણા વિવેચકો માને છે. ખેર, ચંદ્રવદન મહેતાએ ભારે મહેનત કરી નગીનદાસનું પગેરું શોધ્યું. તે પ્રમાણે નગીનદાસનો જન્મ સૂરતમાં, 1840માં. વેપારી કુટુંબ. આડતિયાનું કામ એટલે અટક પડી મારફતિયા. પ્રાથમિક શિક્ષણ સૂરતમાં. પછી આગળ ભણવા મુંબઈ ગયા. 1862માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પહેલી વાર બી.એ.ની પરીક્ષા લીધી. તેમાં માત્ર ચાર છોકરાઓ પાસ થયેલા, ચારે મરાઠીભાષી, બીજે વર્ષે, 1863માં લેવાયેલી પરીક્ષામાં પાસ થઈ નગીનદાસ પહેલવહેલા ગુજરાતી ગ્રંથયુએટ બન્યા. પોતે ભણેલા તે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં, જુનિયર દક્ષિણા ફેલો તરીકે કામ કર્યું. પછી વકીલ થયા, વકીલાત કરી. કૉલેજમાં ભણતા ત્યારથી કવિ નર્મદ સાથે દોસ્તી. આ ‘ગુલાબ’ નાટક નગીનદાસે નર્મદને જ અર્પણ કર્યું છે. નર્મદના સાપ્તાહિકનું ‘ડાંડિયો’ નામ પાડનાર પણ આ નગીનદાસ જ. તેમાં અવારનવાર લખતા પણ ખરા. ‘ગુલાબ’ ઉપરાંત બીજું એક નાટક ‘માણેક’ પણ લખેલું જે ત્રિમાસિક ‘બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ’માં પ્રગટ થયેલું. પણ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયું હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી. મુંબઈ યુનિવર્સિટી વિશે લખેલું પુસ્તક 1869માં પ્રગટ થયેલું. આ યુનિવર્સિટી વિશે કોઈ પણ ભાષામાં લખાયેલું આ પહેલું જ પુસ્તક. નગીનદાસ આમ તો રોજ હવેલીમાં દર્શને જતા, ત્યાં બેસી ભજનો ગાતા. પણ મહારાજ લાયબલ કેસમાં સુધારાવાદીઓની સાથે રહેલા. નર્મદનાં પુનર્લગ્નને પણ તેમણે ટેકો આપેલો અને નર્મદના અવસાન પછી પણ તેની પત્નીઓ ડાહીગૌરી, સવિતાગૌરી અને પુત્ર સાથે સંબંધ ચાલુ રાખેલો. 1902માં બાસઠ વર્ષની વયે નગીનદાસનું અવસાન થયું.

(‘ગુજરાતમિત્ર’, 23-3-2014)

પુસ્તકોની સૂચિને પરિણામે અણધારી આફત

એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ અને જેમ્સ પીલ એ બે અંગ્રેજોએ બનાવેલી ગ્રંથ સૂચિઓને કારણે આપણને મોટો ફાયદો એ થયો કે 1867 સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો તો સચવાયાં હોય કે નયે સચવાયાં હોય, પણ તેમને વિશેની માહિતી તો સચવાઈ ગઈ. આજે 19મી સદીના સાહિત્ય અંગે સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન કરનારાઓને આ સૂચિઓ ઘણી ઉપયોગી થાય તેમ છે - એનો ઉપયોગ કોઈ ભાગ્યે જ કરે છે એ જુદી વાત. પણ હવે આ સૂચિને પ્રતાપે જે મોટો ગેરફાયદો થયો તેની વાત. 1957માં યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તેના અભ્યાસક્રમોમાં ગુજરાતી, મરાઠી, કન્નડ વગેરે 'દેશી' ભાષાઓના શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં આવેલું. તે વખતે જે પુસ્તકો સુલભ હતાં તેમાંથી પસંદ કરેલાં પુસ્તકોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન અપાતું. પરીક્ષાઓ લેવાતી, પ્રશ્નપત્રો નીકળતા (મોટે ભાગે ગુજરાતી જાણનારા અંગ્રેજો એ કાઢતા) અને તેથી આ ભાષાઓને મહત્ત્વ અને પ્રોત્સાહન મળતું. પણ ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરીકે જેમણે પહેલી સૂચિ બનાવેલી તે સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ પછીથી યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર બન્યા. અને તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ક્લાસમાં ભણાવી શકાય એવાં પુસ્તકો 'દેશી' ભાષાઓમાં હજી છે જ નહિ. હા, આ ભાષાઓ પાસે સંત સાહિત્ય છે, પણ એ ક્લાસમાં ભણાવવાની વસ્તુઓ નથી, ઘરે બેસીને વાંચવાની વસ્તુ છે. એમ તો આપણી (અંગ્રેજોની) પાસે શેક્સપિયર છે, પણ એ કાંઈ ક્લાસમાં થોડો જ ભણાવાય? અને પછી આદેશ આપ્યો: ડિગ્રી લેવલે 'દેશી' ભાષાઓ ભણાવવાનું બંધ કરો. ડૉ. જોન વિલ્સન જેવા અંગ્રેજોએ વિરોધ કર્યો, કેટલાક દેશીઓએ વિરોધ કર્યો. પણ તેમની વાત યુનિવર્સિટીએ માની નહિ અને 1867થી 'દેશી' ભાષાઓ ડિગ્રી લેવલે ભણાવવાનું બંધ થયું. એ પછી છોક 1881માં આ ભાષાઓ ફરી દાખલ કરવા માટેની ચળવળ શરૂ થઈ. યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં આ ભાષાઓ ભણાવવાનું ફરી ચાલુ કરવા અંગેની દરખાસ્તો રજૂ થઈ, પણ તે પસાર થઈ નહિ.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પહેલવહેલા ગ્રેજ્યુએટ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ 1894માં આ વાત પોતાના હાથમાં લીધી. વિદ્યાર્થી તરીકે તેઓ પોતે મરાઠી ભણ્યા હતા, આ જ યુનિવર્સિટીમાં. પણ કોઈ તંત્ર ફેરફાર કરવા માટે રાતોરાત તૈયાર ન થાય એ હકીકત તેઓ જાણતા હતા. એટલે તેમણે માગણી કરી કે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી જેવી ક્લાસિકલ ભાષાઓ તો ભણાવાય છે જ, તો તેમની સાથે સાથે ‘દેશી’ ભાષાનું પણ એક એક પુસ્તક અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવું.

સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ અને મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

પણ તેમની આટલી અમથી માગણી પણ સ્વીકારાઈ નહિ. 1898માં તેમણે આ માગણી ફરી રજૂ કરી. પણ રસ્તો જરા જુદો લીધો. રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ‘જર્નલ’માં અને ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં લેખો લખીને તેમણે મરાઠી ભાષાનું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ છે તે બતાવ્યું. અને પછી ફરી દરખાસ્ત રજૂ કરી. હવે યુનિવર્સિટીએ આ અંગે ‘અભ્યાસ’ કરવા માટે ત્રણ સભ્યોની એક સમિતિ બનાવી જેના એક સભ્ય રાનડે પોતે હતા. એ સમિતિની ભલામણને આધારે છેવટે યુનિવર્સિટીએ ‘દેશી’ ભાષાઓ શીખવવાનું નક્કી કર્યું. પણ એ નિર્ણયના સમાચાર જાણવા માટે રાનડે પોતે હયાત નહોતા. કારણ કે એ અંગેનો ઠરાવ પસાર થયો તે પહેલાં જ 1901ના જાન્યુઆરીની 16મી તારીખે તેમનું અવસાન થયું હતું. ગુજરાતી, મરાઠી વગેરેને માનભર્યું સ્થાન અપાવવાની આ ચળવળમાં એક ગુજરાતીએ રાનડેને સાથ આપ્યો હતો. એ હતા સર ચીમનલાલ સેતલવાડ.

(‘ગુજરાતમિત્ર’, 25-9-2014)

18

પારસી તવારીખનો અમૂલ્ય આકરગ્રંથ : “પારસી પ્રકાશ”

‘હોરમજદની મદદથી આ પુસ્તકનું એક દફતર અતરે ખતમ થયું છે. એ દફતર 10 વર્ષે છપાઈ તથા 17 વર્ષે રચાઈ તૈયાર થયું છે, અને એ પર મેં મારી જિંદગીનો મોટો તથા જવાનીનો બધો વખત રોક્યો છે. એ રોકેલો વખત તથા લીધેલી મહેનત મારી કોમને ઉપ્યોગી થઈ પડી છે એમ જો મારા વાચનારાઓ ધારે તો મારા દીલમાંની મોરાદ અને મહેનતનો બદલો પામી ચુકો છું, એવો હું સંતોષ લઈશ.’ 1888ના સપ્ટેમ્બરની 17મી તારીખે આ શબ્દો લખાયા હતા. લખનાર હતા બહમનજી બેહરામજી પટેલ. એ વળી કોણ ? તમે પૂછશો. કારણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ, વિવેચન કે સંદર્ભનું કોઈ પણ પુસ્તક જોઈ જાવ. આ બહમનજીનું નામનિશાન ક્યાંય જોવા નહિ મળે. જો એક વાક્યમાં ઓળખ આપવી હોય તો ‘પારસી પ્રકાશ’ નામના દળદાર ગ્રંથના બનાવનાર. જેને અંતે આ શબ્દો છપાયા છે તે પહેલું દફતર (એટલે કે પહેલો ખંડ) 1068 પાનાંનું છે, અને તેય મોટા કદનાં, બે કોલમમાં છાપેલાં પાનાં. એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે (નર્મકોશ અને નર્મ કવિતા જેવાં નર્મદનાં પુસ્તકો પણ આ રીતે પ્રગટ થયેલાં.) પહેલાં 1878થી 1888 સુધીમાં ‘પારસી પ્રકાશ’ના 11 ભાગ અલગ અલગ પ્રગટ થયેલા અને પછી 1888માં એ બધા ભાગ એક પુસ્તકમાં પહેલા દફતર તરીકે પ્રગટ થયેલા. તેવી જ રીતે બીજું દફતર પણ પહેલા આઠ ભાગમાં છપાયું અને પછી 1910માં એક પુસ્તક રૂપે સુલભ થયું. 1860થી 1880ના વીસ વર્ષના ગાળાને સમાવતા આ બીજા દફતરનું પ્રકાશન બહમનજીનાં બહેન દીનબાઈ બહેરામજી પટેલે કર્યું હતું. કારણ 1908ના સપ્ટેમ્બરની નવમી તારીખે બહમનજી બેહસ્તનશીન થયા હતા. જોકે આ બીજા દફતરની પ્રસ્તાવના છેક જૂન 1891માં બહમનજીએ લખી રાખી હતી તે પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવી છે. તેમાં તેઓ લખે છે : ‘આ જગોએ હું ફરીથી જણાઉં છું કે આ પુસ્તક રચવામાં મેં એક જ ધોરણે કામ લીધું છે, અને એક ખરેખરી

બીનાઓનો સંગ્રહ કરનાર તરીકે જે ખાતરી થઈ શકે એવું મલ્યું તે એકદું કીધું છે.’ ત્રીજા દફતરની ઘણી સામગ્રી પણ બહમનજીએ તૈયાર તો કરી રાખી હતી, પણ તેને વ્યવસ્થિત પુસ્તકનું રૂપ આપવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહોતું. એ કામ કર્યું બહમનજીના મિત્ર, બોમ્બે હાઈકોર્ટના વકીલ, રૂસ્તમ બરજોરજી પેમાસ્તરે. આ દફતર પણ 1920માં ગ્રંથ રૂપે છપાતાં પહેલાં 11 ભાગમાં પ્રગટ થયું હતું. તેમાં 1881થી 1900 સુધીની તવારીખ આપી છે. પ્રસ્તાવનામાં પેમાસ્તર જણાવે છે કે આ દફતર માટેની કેટલીક નોંધો પણ બહમનજી તૈયાર કરી ગયા હતા તેમાં સુધારાવધારા કરીને પોતે અહીં રજૂ કરી છે. અલબત્ત, પોતાને યોગ્ય લાગ્યા તેવા કેટલાક ફેરફાર પણ તેમણે સામગ્રીની પસંદગી અને રજૂઆતમાં કર્યા છે. ‘પારસી પ્રકાશ’નાં કુલ દસ દફતર પ્રગટ થયાં હોવાની માહિતી આ લખનારને મળી છે. દસમું દફતર 1961-’62ના વર્ષે આગળ આવીને અટકે છે. પણ ત્રીજા દફતર પછીના ભાગો એક પછી એક આછા અને ઉપરછલ્લા થતા ગયા. સંદર્ભ માટેનાં સાધનો તો વીસમી સદીમાં વધતાં ચાલ્યાં હતાં, પણ તેનો સૂઝ અને સમજપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે તેવા, બહમનજી જેવા સંપાદકો પછીથી મળ્યા નહિ.

પારસી પ્રકાશ અને તેના કર્તા બહમનજી પટેલ

ઓગણીસમી સદીનો મુંબઈ ઇલાકો, તેમાં વસતા પારસીઓ, તેમનાં ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, છાપાં અને સામયિકો, નાટકો અને રંગભૂમિ, તેમનાં છાપખાનાં, તેમનાં પુસ્તકાલયો આ બધાં સાથે સંકળાયેલી અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ - આ અને આવા બીજા અનેક વિષયો અંગે ખરેખરી લગન અને જહેમતથી સંશોધન, અભ્યાસ, વિવેચન, સંદર્ભ વગેરે કરનાર માટે ‘પારસી પ્રકાશ’નાં પહેલાં ત્રણ દફતર સોનાની ખાણ જેવાં છે. પણ કમનસીબે આજ સુધી તેમાંના કોઈએ ‘પારસી પ્રકાશ’નું એકાદું કિરણ પણ ઝીલ્યું નથી. હકીકતમાં, ‘પારસી પ્રકાશ’ની સહાય વગર લખાયેલું 19મી સદીનાં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, નાટક,

રંગભૂમિ વગેરે વિશેનું કોઈ પણ પુસ્તક અધૂરું જ ગણાય, પણ આપણને આવી તો ઘણી અધૂરપો કોઠે પડી ગઈ છે.

પણ આ પુસ્તકમાં એવું તે શું છે ? પહેલા દફતરના ટાઈટલ પેજ પર છાપ્યું છે : ‘પારસીઓ ઈરાનથી હિન્દુસ્તાન આવ્યા ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં તેઓના સંબંધમાં બનેલા અગત્યના બનાવોની વર્ષોને અનુક્રમે નોંધ.’ ‘અત્યાર સુધી’ એટલે 1860 સુધી. એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે શરૂઆતનાં પાનાં ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં છે. પ્રસ્તાવના પણ આ બંને ભાષામાં છે. પારસીઓના આગમન અંગેની થોડી વિગતો શરૂઆતમાં આપી છે. તે પછી પુસ્તકમાં સૌથી પહેલી તારીખ-વાર સાથેની એન્ટ્રી ઈ. સ. 999ના ડિસેમ્બરની બીજી તારીખની છે. મુંબઈ પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાઓ જોવા એ દિવસે 17 પારસીઓ આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનાં નામ ત્યાં આગળ એક તખ્તી પર કોતર્યાં હતાં. પુસ્તકમાં પાદટીપમાં આ 17 નામ પણ આપ્યાં છે. અને આ પહેલી એન્ટ્રીથી જ પુસ્તકની કેટલીક ખાસિયત છતી થાય છે. બધાં દફતરોમાંની બધી જ માહિતી કાલાનુક્રમે (ક્રોનોલોજિકલ ઓર્ડર)માં રજૂ થઈ છે. જે બાબતો અંગે તારીખ-વારની ખાતરી ન થઈ શકી હોય, પણ વર્ષ નક્કી થઈ શક્યું હોય તેની માહિતી જે-તે વર્ષને અંતે મૂકી છે. મોટા ભાગની એન્ટ્રીઓની બાબતમાં મૂળ એન્ટ્રી એક-બે લીટીની હોય, પણ તેની સાથેની પાદ ટીપ લાંબી લયક અને વધુ ઉપયોગી હોય તેવું બન્યું છે. ઘણી વાર તો પાદટીપ એક-બે પાનાં પણ રોકે છે. પાદટીપ વગરની તો આ પુસ્તકમાં ભાગ્યે જ કોઈ એન્ટ્રી જોવા મળે છે. એટલે પુસ્તકનો ઘણો મોટો ભાગ પાદટીપો રોકે છે. એક નમૂનો જોઈએ એટલે વધુ ખ્યાલ આવશે. ભાષા તથા જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખ્યાં છે.

1848. તા. 6થી સપ્ટેમ્બર.

આજ દીને ‘સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયેન્ટીફિક શોશાઈટી’ની તરફથી ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષામાં આપણા દેશીઓમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાને બે શાખા મંડલીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી, અને તેમનાં નામ ગુજરાતી તથા મરાઠી ‘જ્ઞાન પ્રસારક મંડલી’ એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડલીમાં મોટો ભાગ પારસી વિદ્યાર્થીઓએ લીધો હતો.

મૂળ એન્ટ્રી તો આટલી જ છે, પણ તેની સાથેની પાદટીપ લગભગ દોઢ પાનું રોકે છે. તેમાં જે માહિતી આપી છે તે આ પ્રમાણે છે :

1. પહેલી કમિટીના પાંચ પારસી સભ્યોનાં નામ, ત્યાર બાદ એ મંડળીનું કામકાજ જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધીની તેની કમિટીના પારસી સભ્યોનાં નામ.

2. એ મંડળી તરફથી ‘જ્ઞાન પ્રસારક’ નામનું ચોપાનિયું ઈ. સ. 1849ના જુલાઈથી 1867ના ડિસેમ્બર માસ સુધી પ્રગટ થયું હતું તેની માહિતી અને

વખતોવખત તેના 'અધિપતિ'ના સ્થાને રહેલા પારસીઓનાં નામ.

3. તેને આર્થિક મદદ કરનારાઓનાં નામ અને રકમ.

4. મંડળી તરફથી યોજાયેલી ઇનામી નિબંધ સ્પર્ધાઓની તથા નિબંધોના પ્રકાશન અંગેની વિગતો.

5. 1848ના ઓક્ટોબરથી 1858ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં પારસી ગૃહસ્થોએ વાંચેલા નિબંધો અને આપેલાં ભાષણોની વિગતો. (પારસી પ્રકાશન દફતર 1, પા. 512-513)

બીજું એક ઉદાહરણ :

1873. 10મી ઓગસ્ટ.

શેઠ બહમનજી ડોશાભાઈ મુનશીએ ઇંગ્લેજ, ગુજરાતી, હિંદુસ્થાની અને ફારસી ભાષાઓની વાક્યાવળીની એક મોટી ચોપડી રચી પ્રગટ કીધી હતી. એ ચોપડીની શરૂઆતમાં એવણે પોતાના બાવા મરહુમ શેઠ ડોશાભાઈ શોહસાબજી મુનશીની જીન્દગીનો થોડોક હેવાલ આપ્યો હતો.

આ એન્ટ્રી સાથેની પાદ ટીપમાં એ પુસ્તકના અંગ્રેજી મુખપૃષ્ઠ પરનું બધું લખાણ આપ્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

A new self-instructing work entitled Idiomatic Sentences, in the English, Gujarati, Hindustani and Persian languages. The whole in oriental and Roman characters; in seven parts, with notes explanatory and illustrative : to which are added copious vocabularies in military, political, naval, mercantile, fiscal and medical words and expressions. By Bahmanji Dosabhai, Munshi, with a memoir of the late Mr. Dosabhai Sohrabji, Munshi. Bombay : printed at the reporters Press by Merwanji Nowrojee Daboo, 1873.

આ વાંચતાં એ પુસ્તકનાં સ્વરૂપ અને સામગ્રી અંગેની ઘણી વધુ માહિતી મળી રહે છે.

એ વખતે સરકારી દફતરોમાં, લાઇબ્રેરીઓમાં, અંગત સંગ્રહોમાં જે જે હસ્તપ્રતો, પુસ્તકો, સામયિકો, છાપાં, અહેવાલો, દસ્તાવેજો વગેરે મળ્યાં તેમનો આધાર લેખકે આ પાદટીપોમાં આપ્યો છે. એટલે 'નામૂલમ્ લિખ્યતે કિંચિત્'નું આ પુસ્તક એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ પાદટીપો બીજા એક કારણસર પણ ખૂબ મહત્ત્વની બની રહે છે. લેખકે જે વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, દસ્તાવેજો વગેરેને અહીં ટાંક્યાં છે તેમાંનાં ઘણાં આજે નાશ પામ્યાં છે અથવા અત્યંત દુર્લભ બની ગયાં છે.

કેવી છે આ ‘પારસી પ્રકાશ’માંની સામગ્રી ?

* રતનજી ફરામજી વાઘાના પુસ્તક ‘મુંબઈનો બહાર’(આજે અત્યંત દુર્લભ બનેલું પુસ્તક)ને આધારે લેખક જણાવે છે કે ઈ. સ. 1640માં પહેલવહેલો પારસી, નામે દોરાબજી નાનાભાઈ, સૂરત પાસેના સુમારી ગામમાંથી પોતાના કુટુંબ સાથે મુંબઈ આવી વસ્યો હતો.

* ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું સામયિક ‘વિદ્યાસાગર’ નવરોજી ફરદુનજીએ 1840ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે શરૂ કર્યું હતું. આ માસિકના અંકની કિંમત દોઢ રૂપિયો હતી. 1846ના જૂન સુધી નવરોજીએ આ માસિક ચલાવ્યું હતું. તે દરમિયાન તેઓ જામે જમશેદના તંત્રી પણ હતા. પછી કુંવરજી મોદીએ એ ચલાવવા લીધું, પણ તે જ વર્ષના ડિસેમ્બરના અંક પછી તેમણે તે બંધ કર્યું.

* મુંબઈમાં પહેલવહેલું ગુજરાતી નાટક 1853ના ઓક્ટોબરની 29મી તારીખે સાંજે ગ્રાન્ટ રોડ પરના થિયેટરમાં ભજવાયું હતું. તેનું નામ રૂસ્તમ અને સોરાબ. સાથે ધનજી ગરક નામનું ફારસ પણ ભજવેલું. તેમાં જે પારસીઓએ ભાગ લીધો હતો તેમનાં નામ પણ આપ્યાં છે. તેમાં નર્મદ અને કરસનદાસ મૂલજીના મિત્ર અને યુનિયન પ્રેસના માલિક નાનાભાઈ રાણીનાનું નામ પણ જોવા મળે છે. ‘ટૅલિગ્રાફ એન્ડ કુરિયર’ નામના અંગ્રેજી છાપાનો હવાલો આપીને લેખક કહે છે કે ‘પારસીઓમાં નાટકનું કામ આ પહેલવહેલું હોવાથી નાટકશાળા તમાસગીરોથી ઉભાઈ ગઈ હતી.’

* આપણી ભાષાનું સ્ત્રીઓ માટેનું પહેલું માસિક ‘સ્ત્રીબોધ’ 1957ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી શરૂ થયું હતું. તેનો હેતુ ‘દેશી સ્ત્રીઓને ફૂરસદને વખતે નીરદોશ રમૂજ અને ઉપ્યોગી જ્ઞાન’ આપવાનો હતો. તેના સંચાલકો માત્ર પારસીઓ જ નહોતા. નાનાભાઈ હરિદાસ જેવા બિનપારસી પણ તેમાં હતા. શરૂઆતમાં ‘સ્ત્રીબોધ’નું વાર્ષિક લવાજમ માત્ર એક રૂપિયો હતું એટલે ખોટ જતી હતી. એ ખોટ સરભર કરવા માટે ડોસાભાઈ ફરામજી કામોંએ બે વર્ષ સુધી 1200 રૂપિયાની મદદ કરી હતી. પણ પછી વધુ ખોટ ખમી શકાય તેમ ન હોવાથી 1859થી દફતર આશકારા છાપખાનાના માલિકો બેહરામજી ફરદુનજીની કંપનીને ‘સ્ત્રીબોધ’ સોંપવામાં આવ્યું. (આ બેહરામજી તે મુંબઈ સમાચારના સ્થાપક ફરદુનજી મર્ઝબાનજીના દીકરા.) ‘સ્ત્રીબોધ’ના પહેલા અધિપતિ(એ વખતે તંત્રી માટે વપરાતો શબ્દ) હતા બેહરામજી ખરશેદજી ગાંધી. તે પછી અનુક્રમે સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, જાંગીરજી બરજોરજી વાઘા, નાનાભાઈ હરિદાસ, સોરાબજી જાંગીરજી તાલેયારખાં, કરસનદાસ મૂલજી, નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના, નાનાભાઈ નશરવાનજી માસ્તર વગેરે ‘સ્ત્રીબોધ’ના અધિપતિ બન્યા હતા. 1870થી કેખશરૂ નવરોજજી કાબરાજી તેના તંત્રી બન્યા હતા.

* ‘અમેરિકાની મુસાફરી’ નામનું એક પુસ્તક 1864માં પ્રગટ થયું હતું પણ તેમાં ક્યાંય તેના લેખકનું નામ છાપ્યું નથી. પણ ‘પારસી પ્રકાશ’ના બીજા દફતરમાં શેઠ પીરોજશાહ પેસ્તનજી મેહરહોમજી તેના લેખક હતા અને લીવરપૂલથી ન્યૂયોર્ક સુધીની દરિયાઈ મુસાફરી દોસ્ત ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજી સાથે કરી હતી એમ જણાવ્યું છે. આ પુસ્તક 1864ના જાન્યુઆરીની 21મી તારીખે મુંબઈમાં પ્રગટ થયું હતું. પણ આ પીરોજશાહ હતા કોણ ? તેનો જવાબ પણ ‘પારસી પ્રકાશ’માંથી મળે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં રહેતા જરથોસ્તીઓની સંખ્યા વધવાથી ત્યાં એક ધર્મનું ફંડ કરવાની જરૂર જણાઈ અને એટલે 1861ના ઓક્ટોબરની 31મી તારીખે લંડનમાં એક સભામાં ‘યુરોપના જરથોસ્તીઓનું ધર્મનું ફંડ’ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. તેની પહેલી કારોબારીના પીરોજશાહ એક સભ્ય હતા. વળી આ જ પીરોજશાહે 1877ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે મુંબઈમાં માટીના ‘ઈનેમલ’ કરેલાં વાસણો તથા બીજા શણગાર માટેની વસ્તુઓ બનાવવાનું કારખાનું ‘પીરોજશાહ પોટરી વર્ક્સ’ નામથી શરૂ કર્યું હતું. એટલે કે આ પીરોજશાહ રહેતા હતા ઇંગ્લેન્ડ, પણ મુંબઈ સાથે તેમના વ્યાપારી સંબંધો હતા.

* 1860 સુધીમાં પારસીઓએ કુલ 26 વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક ઓછાં જાણીતાં. અખબારે સોદાગર, ચીતર ગનેઆન દરપણ, પારસી મીતર, પુણા આબ્જરવર, બાગે નશીહત, બેલગામ મેસેન્જર, મુંબઈ દૂરબીન, સૂરતના શમાચાર, સૂરીઅ પરકાશ.

* 1860 સુધીમાં પારસીઓએ 17 ‘ચોપાનિયાં’ (સામયિકો) શરૂ કર્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક ઓછાં જાણીતાં : ખોલાસે જાદુ, જગત પરેમી, જગત મીતર, જગત વરણન, વીદેઆ સાગર, શશતી વીદેઆ, સૂરતના પરહેજગાર.

* 1860 સુધીમાં પારસીઓનાં બનાવેલાં 177 પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક : અફીમના વેપારની તવારીખ, ઇન્ગ્રેજના રાજનું સુખ, દરએક માણસનો વૈદ, દેશીઓની કેલવણી તથા તેના પરીણામ, બચાંઓની સંભાલ વીશે પુસ્તક, બાલક દીકરીની હત્યા બાબત ગ્રંથ, રમુજે શેતરંજ, રાગશયાન પોથી, શરીર શાનતી, હિંદુસ્થાનના બળવાનો ગરબો, જ્ઞાન ગરબી.

‘પારસી પ્રકાશ’ની એક મુશ્કેલી છે તેમાંની ઢગલાબંધ વિગતો. છાપાંઓ, ચોપાનિયાં વગેરેમાંથી જે માહિતી મળી તેમાંથી શું લેવું અને શું જતું કરવું તેનો ઝાઝો વિચાર બહમનજીએ અને પેમાસ્તરે કર્યો નથી. પરિણામે જેનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય નહીંવત્ હોય તેવું ઘણું અહીં છે અને તેમાંથી જરૂરી અને ઉપયોગી સામગ્રી તારવવાનું કામ મહેનત માગી લે તેવું છે. ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’એ આ અંગે ટકોર કરતાં લખ્યું હતું :

Practically the chronicle is confined to the nineteenth century which occupies all its spacious pages with the exception of hardly a hundred devoted to the preceding eight or ten centuries since their arrival in India. The early centuries are dismissed in barely ten pages for paucity of materials available to the compiler, whilst the nineteenth century is treated in such superfluous detail to the extent of some fifteen hundred pages for its first eighty years, because there was plenty of material in the shape of newspapers, and Mr. Patel actually recelled in old files, paying little heed to the intrinsic value of the extracts he printed and their bearing on the growth of the community in his zeal for gleaning information about his people.

તો બીજી બાજુ માહિતીની બહુલતાને ‘સાંજ વર્તમાન’ના અવલોકનકારે આ પુસ્તકની આગવી વિશિષ્ટતા ગણાવી હતી અને કહ્યું હતું :

‘ટુંકમાં મુંબઈ તથા દેશાવરના પારસીઓને લગતી દરેક ધાર્મિક, સાંસ્કારિક, અભ્યાસ, કેળવણી, સાહિત્ય, સખાવત વગેરે અનેક બાબતો, માનઅકરામ, ઓધાઓ, સુધાં જે જે બાબદોથી આપણી કોમના નબીરાઓએ કીર્તી મેળવી હોય યા કોમના પ્રકાશમાં વધારો થયો હોય તે અત્રે વીસતારવામાં આવી છે. એ રીતે કોમની તવારીખ જાહેરમાં લખવાને બની શકે તેને માટે પુરતાં સાધનો અત્રે તૈયાર કરેલાં છે જેનો ઉપયોગ હજી સુધી કોઈ લાયક નરે કીધો નથી તે જોઈ અજાયબી ઉપજે છે.’

તો જામે જમશેદના અવલોકનકારે આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ સ્વીકારવાની સાથોસાથ તેમાં પારસીઓની માત્ર ઊંજળી બાજુ જ બતાવી છે, સાથોસાથ કાળી બાજુ પણ બતાવવી જોઈતી હતી એવી ટકોર કરતાં કહ્યું છે :

‘પારસી પ્રકાશ એ પારસી કીરતીનો સંગ્રહ છે, તેમાં કોમને લગતી થોડીક કાળી બાજુ પણ દેખાડી હોય તો તે પણ આગળ જતાં કોમને, લેખકોને, વરતમાનપત્રોવાળાઓ અને વક્તાઓને ઘણી કામની થઈ પડશે. કોમના મહત્ત્વના સવાલની તપાસ કરવા માટે કોમની statistics એ જ મુખ્ય આધાર છે અને તે નોંધનારું એકલું પુસ્તક પારસી પ્રકાશ છે.’

તો રાસ્ત ગોફતારે કૈંક વિચિત્ર શૈલીમાં બહમનજીની મહેનતને બિરદાવી હતી. લખ્યું હતું :

‘આ કામ એટલું કંટાળાનું, પુષ્કળ વાંચન અને મેહનતનું છે, કે ખા. બા. બહમનજી પટેલ જેવા જ ઠંડા સ્વભાવના અને ગધ્યાઈ મેહનતને મેહનત નહિ પણ

રમત ગણનારા શોકીન ગૃહસ્થો જ તે ઉપાડી શકે.’

પણ ‘પારસી પ્રકાશ’નાં પહેલાં ત્રણ દફતરમાં માહિતીનો જે ભંડાર ભર્યો છે તેમાંથી જોઈતી માહિતી શોધવી કઈ રીતે ? જે વખતે ‘રિડર ફ્રેન્ડલી’ જેવો શબ્દપ્રયોગ પ્રચારમાં આવ્યો નહોતો તે વખતે વાચક, અભ્યાસી, સંશોધકનો અત્યંત ઉપયોગી થાય એવી સૂચિ ત્રણે દફતરને અંતે મૂકી છે. દરેક સૂચિને પહેલા બે ભાગમાં વહેંચી છે. એક, વ્યક્તિ નામ સૂચિ, જેને ‘આ પુસ્તકમાં આવેલા પારસી નામોનું સાંકળિયું’ તરીકે ઓળખાવી છે. તેમાં જે-તે વ્યક્તિના મૃત્યુ અંગેની માહિતી જે પાના પર આવતી હોય તે પાનાનો આંકડો બોલ્ડ ટાઇપમાં છાપ્યો છે. બીજું સાંકળિયું છે ‘આ પુસ્તકમાં આવેલી બાબદોનું’ એટલે કે આજની પરિભાષામાં વિષયસૂચિ. વળી તેમાં વિષયોનું ગ્રૂપિંગ કર્યું છે, જેમ કે, પુસ્તકો પારસીઓનાં, ચોપાનિયાં પારસીઓનાં, વ્યવસાયો પારસીઓના વગેરે. આથી વાચક શોધતો હોય તે માહિતી ઉપરાંત તેની આસપાસની બીજી માહિતી પણ તેને સાથોસાથ મળી રહે તેમ છે. પહેલા દફતરમાં વ્યક્તિ નામોની સૂચિ 88 પાનાં રોકે છે તો વિષય-સૂચિ 43 પાનાં. બીજા દફતરમાં વ્યક્તિ નામ સૂચિ 99 પાનાંની છે, તો વિષયસૂચિ 72 પાનાંની, ત્રીજા દફતરમાં બંને સૂચિ કુલ 220 પાનાં રોકે છે. આ બધી જ સૂચિઓ બે કોલમમાં છપાઈ છે.

પણ ‘પારસી પ્રકાશ’ના આ ગ્રંથો જોવા ક્યાં મળે ? આજે બહુ ઓછાં પુસ્તકાલયોમાં તેની નકલો સચવાઈ છે અને જ્યાં સચવાઈ છે ત્યાં પણ તે જીર્ણ હાલતમાં છે. મુંબઈમાં કે. આર. કામા ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને જે. એન. પિટિટ લાઇબ્રેરીમાં નકલ જોઈ શકાય. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા પાસે બે દફતરની જીર્ણ થઈ ગયેલી નકલ છે. નવસારીની મહેરજી રાણા લાઇબ્રેરીમાં પણ પહેલાં સાત દફતરની નકલ સચવાઈ હોવાની માહિતી મળે છે. પણ 19મી સદીના અભ્યાસી માટે તો આ ગ્રંથનાં પહેલાં ત્રણ દફતર જ મહત્ત્વનાં છે. તેની ડિજિટલ નકલ સીડી/ડીવીડી પર ઉપલબ્ધ છે. અમેરિકાની હ્યુમેનિટીઝ કમ્પ્યૂટિંગ લેબોરેટરી પાસેથી તે મેળવી શકાય. વધુ વિગતો માટે આ સરનામે ઇમેલ મોકલવો :

rkunst@humancomp.org

આવું ગંજાવર કામ એકલે હાથે કરનાર આ બહુમનજી હતા કોણ ? મુંબઈના પટેલનો હોદ્દો લાગલાગટ 165 વર્ષ સુધી ભોગવનાર દોરાબ પટેલ અને કાવસજી પટેલના ખાનદાનના આ નબીરાનો જન્મ 1849ના ડિસેમ્બરની 28મી તારીખે મુંબઈમાં. 1908ના સપ્ટેમ્બરની નવમી તારીખે મુંબઈમાં જ બેહસ્તનશીન થયા. અંગ્રેજી કેળવણી એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં, ફારસીનું શિક્ષણ મુલ્લાં ફિરોઝ મદરેસામાં. 1871માં જરથોસ્તી ધર્મ વિશેના એક ઇનામી નિબંધથી તેમણે લખવાનું શરૂ કર્યું. એ જ વર્ષે ‘અહેવાલે ફિરદોસી’નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કર્યો.

‘ઈરાનની મુખ્તેસર હકીકત’ નામનું તેમનું પુસ્તક 1872માં પ્રગટ થયું, જેની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ હતી. 1871થી જ તેમણે ‘પારસી પ્રકાશ’ માટેની સામગ્રી ભેગી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમના અવસાન વખતે આ સામગ્રીની 200 જેટલા ચોપડામાં બનાવેલી ‘સ્કેપ બુક’ તેઓ મૂકતા ગયા હતા. આ સામગ્રી ભેગી કરવા માટે તેમણે અવારનવાર મુસાફરીઓ કરી હતી. છાપાં અને ચોપાનિયાંની ફાઈલો ઉપરાંત જૂના દસ્તાવેજો, લેખો, પત્રો, અહેવાલો વગેરે જોયાં હતાં. જરૂર પ્રમાણે જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મળ્યા હતા. પણ આ બધું તેમને માટે પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવું ન હતું. તેમાંની ઘણી માહિતી તેમની યાદદાસ્તમાં પણ સચવાઈ હતી, અને કોઈ જિજ્ઞાસુ તેમને પૂછે તો ઘણી વાર પોતાની નોંધો જોયા વગર યાદદાસ્ત પરથી જ તેઓ જવાબ આપી શકતા. ‘પારસી પ્રકાશ’ કરતાં ઓછું જાણીતું, પણ તેટલું જ મહત્ત્વનું અને મહેનભર્યું તેમનું બીજું પુસ્તક છે ‘પારસી મરત્યુકો’. મુંબઈમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાં શરૂ થયાં ત્યારથી માંડીને 1860 સુધીમાં તેમાં પારસીઓ માટેની જે જે મૃત્યુનોંધો પ્રગટ થઈ હતી તેનું સંકલન આ પુસ્તકમાં કર્યું છે. આવી 559 નોંધો અહીં આપી છે. તેમાંની 416 ગુજરાતી અને બાકીની અંગ્રેજી છાપાંઓમાંથી લીધેલી છે. 1873થી બહમનજી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, રાહનુંમાએ માજદીઅસના સભા અને એન્ટ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલા હતા અને તેમાં તેમણે અવારનવાર નિબંધો લખીને રજૂ કર્યા હતા. મુંબઈમાં પહેલી વાર મરકીનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તેઓ પારસી વિસ્તારોમાં ઘરે ઘરે ફર્યા હતા અને મરકી અટકાવવાની દવા લેવા માટે લોકોને સમજાવ્યા હતા. તેમની આ સેવાની કદર રૂપે બ્રિટિશ સરકારે તેમને ‘ખાન બહાદુર’નો ઇલકાબ આપ્યો હતો અને 1884માં તેમને ‘જસ્ટિસ ઓફ પીસ’નો માનભર્યો ડોદ્દો આપ્યો હતો. 1900-1901માં તેઓ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. 1901માં પહેલાં 26 વર્ષની ઉંમરના એકના એક દીકરાનું અને પછી એકના એક ભાઈનું અવસાન થતાં તેના કારી ઘાને પરિણામે બહમનજીની તબિયત લથડવા માંડી. ‘પારસી પ્રકાશ’નું તેમનું કામ કેટલું તો મહત્ત્વનું છે એ વાત ધ્યાનમાં આવવાને લીધે બહમનજીની હયાતીમાં જ તેમની યાદને કાયમ રાખવાના હેતુથી એક ફંડ શરૂ કરવામાં આવેલું. ‘બ. બે. પ.’ની સહીથી ‘જામે જમશેદ’માં પ્રગટ થતા તેમના લેખો પણ સારા એવા લોકપ્રિય થયા હતા. ‘સાંજ વર્તમાન’ તેમને અંજલિ આપતાં લખે છે કે ‘જોકે મરહુમ મી. બહમનજી પૈસે તવંગર ન હતા, તોબી દિલે તવંગર હતા. તેઓએ પારસી કોમ માટે જે રંજ ખેંચી હતી તે ઘણાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોએ ગોખી રાખવા જોગ દાખલો પૂરો પાડે છે.’ ‘રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ’ તેમને અંજલિ આપતાં લખે છે : ‘જાતે સાદા, સ્વભાવે મિલનસાર, ખવાશે ઉમદા હોવાથી મી. બહમનજી પટેલ ઘણું સાંભળતાં, ઘણું કરી બતાવતા, પણ થોડું જ બોલતા

હતા.' 'કૈસરે હિંદે' તેના અંજલિ લેખની શરૂઆત આ રીતે કરી હતી. 'પારસીઓને પ્રકાશમાં લાવનાર તારો અસ્ત પામ્યો છે.' આખી જિંદગીની મહેનતના ફળ જેવી. પારસીઓ અંગેની બધી જ નોંધો પોતાના મરણ પછી પારસી પંચાયતને આપવાનું તેમણે પોતાના વસિયતનામામાં જણાવ્યું હતું. કુટુંબોના, જ્ઞાતિઓના, ગામ કે શહેરના ઇતિહાસ કે તવારીખનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં છે. પણ એક આખી કોમની આટલી વિગતવાર, સાધાર, સળંગ, લાંબા સમયગાળાને આવરી લેતી, વિસ્તૃત એવી બીજી કોઈ તવારીખ આપણી ભાષામાં તો લખાઈ નથી જ, પણ દેશની પણ બહુ ઓછી ભાષાઓમાં લખાઈ હશે.

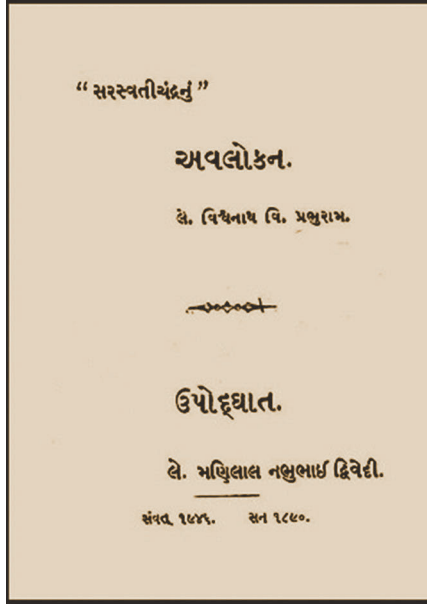
(‘પ્રત્યક્ષ’, એપ્રિલ-જૂન, 2016)

સરસ્વતીચન્દ્રના અવલોકનનું અવલોકન

‘આગળ લખી આવ્યા તેમ અને હવે લખશું તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કેટલાક ઉત્તમ ગુણો છે પરંતુ જ્યાં સુધી આ પ્રકરણ તથા તેવા જ એક બે મોટા દોષો છે ત્યાં સુધી, કદાચિત્ કોઈ પણ વિદ્વાન પુરુષ આ ગ્રંથ સ્ત્રીઓના હાથમાં, અરે ! સ્ત્રીઓ તો શું, પરંતુ નિર્બલ મનના પુરુષોના હાથમાં પણ, મુકવાને ઈચ્છા કરે નહિ.’ (અવતરણોમાં બધે ભાષા જોડણી મૂળ પ્રમાણે)

આ શબ્દો લખાયા છે 1890માં પ્રગટ થયેલા એક પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક દ્વારા. જે પુસ્તક સ્ત્રીઓના અને નિર્બલ મનના પુરુષોના હાથમાં મૂકવા અંગે લેખકે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે તે પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું 1887માં. આ પુસ્તક તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ. ને ઉપરના શબ્દો લખાયા છે ‘સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન’ નામના પુસ્તકમાં. તેના લેખક વિશ્વનાથ વિ. પ્રભુરામ. તેમના આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ. દસ આનાની કિંમતનું આ પુસ્તક છપાયું છે તે વખતના પ્રતિષ્ઠિત પ્રેસ નિર્ણયસાગર છાપખાનામાં. વિશ્વનાથભાઈના પિતા પ્રભુરામભાઈએ 1862માં ‘વેદધર્મ સભા’ની સ્થાપના કરી હતી અને એ સંસ્થા દ્વારા ‘આર્યધર્મપ્રકાશ’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. પ્રભુરામભાઈના ભાણેજ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (1851-1896) તેના તંત્રી હતા. આ કેશવલાલ તે એ જમાનામાં ‘કેશવકૃતિ’ નામના કાવ્યસંગ્રહથી જાણીતા થયેલા કવિ. તેમનું કાવ્ય ‘મારી નાડ તમારે હાથે હરિ, સંભાળજો રે’ ગાંધીજી પ્રેરિત ‘આશ્રમ ભજનાવલી’માં સ્થાન પામ્યું છે અને ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં પણ તે અવારનવાર ગવાતું. આ અવલોકન પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયું તે પહેલાં ‘આર્યધર્મપ્રકાશ’માં હપતાવાર પ્રગટ થયું હતું. પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે કે તેને કારણે લખાણની લંબાઈ પર થોડી મર્યાદા મૂકવી પડી હતી. આ પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહેલી એક-બે વાત આજની આપણી પરિસ્થિતિને પણ લાગુ પડે તેમ છે કદાચ તે વખત કરતાં આજે વધુ લાગુ પડે તેમ છે. લેખક કહે છે : ‘હાલમાં ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સારી પ્રતિનાં

પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં છે, પણ તેના પ્રમાણમાં સામાન્ય અને નિરુપયોગી પુસ્તકોનો વધારો પણ બહુ જ થવા માંડ્યો છે એમ કહિયે તો ખોટું નથી.’ તેવી જ રીતે પુસ્તકોનાં અવલોકનો અંગે લેખક કહે છે : ‘આજકાલ અવલોકનો કાંઈ થોડાં લખાતાં નથી. બે ચાર અઠવાડીક પત્રો અને દશ પંદર માસિકપત્રો એ કામ કરતાં દેખાય છે.’ આજે, આટલે વર્ષે, આ સંખ્યામાં વધારો નહિ, ઘટાડો થયો છે.

વિશ્વનાથ પ્રભુરામકૃત પુસ્તક

લેખકની છ પાનાંની પ્રસ્તાવના પછી મણિલાલે લખેલો, ‘ઉપોદ્ઘાત’ છપાયો છે. તેને મથાળે મણિલાલની ઓળખ આ રીતે આપી છે : ‘કેટલોક સમય સામલદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક (પ્રોફેસર.)’ કુલ 16 પાનાંના આ ઉપોદ્ઘાતમાં મણિલાલે સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગ વિશે, કે તેના આ અવલોકન વિશે, એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી ! શરૂઆતમાં જ તેમણે કહી દીધું છે : ‘મારાં મનમાં જે વિચાર અવલોકન સંબંધે કાંઈક રમી રહ્યા છે તે જ પ્રદર્શિત કરવા ઉચિત ધારું છું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ગુણદોષનું વિવેચન કરવું કે તેના ઉપરના અવલોકનની પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય મેં માથે લીધું નથી.’

અવલોકનકારનો ધર્મ, તેની પાસેનાં સાધનો, તેનો યથોચિત ઉપયોગ, સારાસારવિવેક, સારા અવલોકનના ગુણધર્મ વગેરે વિશે તેમણે ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચા કરી છે. અવલોકન કે વિવેચન માટે તેઓ સંસ્કૃતમાં (અને મરાઠીમાં પણ) પ્રચલિત થયેલી સંજ્ઞા-ટીકા-ને વિસ્તારથી સમજાવે છે અને પછી અંગ્રેજી ‘રિવ્યૂ’

માટે ‘અવલોકન’ કે એવો બીજો કોઈ શબ્દ વાપરવાનું સૂચવે છે. ઉપોદ્ઘાતને અંતે મણિલાલ કહે છે : ‘આ સ્થલે જે અલ્પ વિવેક કર્યો છે તેથી સિદ્ધ જણાશે કે અવલોકન શું છે, ને તે કેમ અને કોણે કરવું, એ વાત જો યથાર્થ રીતે ન સમજાય તો જેટલા લખનારા છે તેટલા અવલોકન કરનારા પણ ભલે ઉભરાય, એથી કશો લાભ થવાનો નથી, હાનિ તો સ્પષ્ટ જ છે.’

વિશ્વનાથભાઈએ લખેલું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગનું અવલોકન તે પછીનાં 77 પાનાં રોકે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગની પહેલી આવૃત્તિની નકલ આજે મળવી અત્યંત દુર્લભ છે. પણ તેનું મુદ્રણ આકર્ષક રીતે થયું હશે તેમ અવલોકનનું પહેલું જ વાક્ય વાંચતાં જણાય છે : ‘સારી છપાઈનું, વિચિત્ર રંગથી સુશોભિત પુંઠાનું, આ પુસ્તક સર્વને દર્શનથી મોહમાં ખેંચી, સ્વશરીરમાં ગોઠવાયેલ વિવિધ પ્રકારની રચનામાં મનને ખેંચે છે.’ શરૂઆતના ફકરા પછી તરત લેખક પ્રકરણવાર કથાનો પરિચય આપે છે. આજે આપણને જે રીતે સરસ્વતીચંદ્ર જોવા મળે છે તેમાં દરેક પ્રકરણને મથાળાં આપેલાં છે. પણ આ પુસ્તકમાં ક્યાંય એક પણ મથાળાનો ઉલ્લેખ નથી. લેખક બધે પ્રકરણના ક્રમાંકનો જ નિર્દેશ કરે છે. આ જોઈ એક વિચાર આવે છે : પહેલી આવૃત્તિમાં પ્રકરણોને મથાળાં આપ્યાં નહિ હોય ? પછીની કોઈ આવૃત્તિથી ઉમેર્યાં હશે ? સાથે સાથે પોતાનાં મંતવ્યો પણ આપતા રહે છે. જેમ કે કહે છે કે આખી કથાનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર હશે એમ લાગે છે, પણ માત્ર પહેલા ભાગને આધારે તેને નાયક તરીકે સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ છે. પહેલા ભાગમાં તો ‘બુદ્ધિધનને આપણે નાયક કહિશું તો એ અયોગ્ય નહિ કહેવાય.’ જોકે પછી તરત ઉમેરે છે : ‘આ વિષયમાં વિશેષ બોલવું એ, જ્યાં સુધી દ્વિતીય ભાગનાં દર્શન નથી થયાં ત્યાં સુધી અનુચિત છે.’ પહેલા પ્રકરણમાંના રાજેશ્વર મહાદેવના મંદિરના વર્ણન અંગે લેખક કહે છે : ‘મંદિરનું વર્ણન સામાન્ય છે. તે વર્ણનમાં આપણી દૃષ્ટિ આગળ તે મંદિરનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરાવવાની શક્તિ નથી. કરણઘેલો અથવા રાણકદેવીના કર્તા આ વિષયમાં આ કર્તા ઉપર જય મેળવે છે.’ જમાલ અને અલકકિશોરીના પ્રસંગવાળા પ્રકરણની લેખકે ઠીક ઠીક વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પહેલાં તો તેઓ આ પ્રકરણ પાછળનો લેખકનો હેતુ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેની સાથે સંડોવાયેલાં ચાર મુખ્ય પાત્રો-અલકકિશોરી, જમાલ, નવીનચંદ્ર અને બુદ્ધિધનમાંથી કોના ચરિત્રનું નિર્માણ કરવામાં આ પ્રસંગ ઉપયોગી થાય તેમ છે તેનો તેઓ વિચાર કરે છે. તે ચારમાંથી એકેની દૃષ્ટિએ આ પ્રકરણ અનિવાર્ય નથી તેવો તેમનો મત છે. અલકકિશોરીનો મદ ભાંગવાના પ્રયોજનથી આ પ્રકરણ યોજાયું હોય તો ‘આ પ્રકરણ નિરર્થક છે, તેવો જ તે પ્રયત્ન પણ નિરર્થક. પોતાના શીલત્વનું અભિમાન રાખતી અલકકિશોરીનો મદ તોડવા જતાં આવું, સામાન્ય જણને કદાચિત્ વિપરિત માર્ગે દોરનારું, સજ્જનને ગલાની

પમાડનારું અને સ્ત્રી સમાજને માટે આ ગ્રંથને અયોગ્ય કરનારું, આ દુષ્ટ પ્રકરણ દાખલ કરીને પણ કર્તાએ અલકકિશોરીને પૂર્ણ શિલવતી રાખી નથી. જે સમયે ‘બહેન કિશોરી, હું તમારો ભાઈ થાઉં હો !’ એ વચન નવીનચંદ્રના મુખમાંથી બોલાવવાં પડ્યાં તે સમયે કર્તાના મસ્તિકમાંથી શું આ આખા પ્રકરણનો વિચાર લુપ્ત થઈ ગયો હતો ?’ જો હવે પછીના ભાગ માટે જમાલનો વધુ પરિચય આપવા માટે આ પ્રકરણની જરૂર હોય તો જમાલ અલકકિશોરી ઉપર નહિ, પણ બુદ્ધિધન ઉપર હુમલો કરે છે તેમ દર્શાવી શકાયું હોત એવો વિકલ્પ પણ અવલોકનકાર સૂચવે છે. અહીં આરંભમાં જે શબ્દો ટાંક્યા છે તે પણ મુખ્યત્વે આ જમાલવાળા પ્રસંગને કારણે લખાયા છે.

નવીનચંદ્રના પાત્ર અંગે લેખક ટકોર કરે છે કે તેને ગર્ભશ્રીમંત બતાવ્યો છે તેને બદલે મુંબઈની કોઈ ચાલીમાં ‘બીજા કે ત્રીજા માળની એક સામાન્ય સ્થિતિની ઓરડીમાં રહેતા કુટુંબનો પુત્ર કલ્યો હોત તો વધારે દીપત.’ આમ કહેવા પાછળનું મુખ્ય કારણ એ છે કે લેખકે નવીનચંદ્રને જેટલો ભણેલો-ગણેલો બતાવ્યો છે તેવા યુવકો ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે તેમ અવલોકનકારનું માનવું છે, જે એ જમાનામાં સાચું હોવાનો સંભવ છે. અવલોકનકાર કહે છે : ‘જરા વિચાર કરીને વાંચીએ તો આ પ્રકરણનો આટલો ભાગ કેટલીક બાલકોની કહાણીઓ જેવો લાગે છે.’

તેવી જ રીતે કુમુદને ભલે થોડી વાર માટે, પણ થતું નવીનચંદ્ર પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ અવલોકનકારને અયોગ્ય લાગે છે. કહે છે : ‘કેવળ સરસ્વતીચંદ્ર અતિથિ રૂપે ઘરે આવ્યો, પતિના દુર્ગુણનો એકાદ પ્રસંગ નજરે પડ્યો, સખી વર્ગમાંથી એકાદની નીચ વૃત્તિ જાણી, એક પતિવ્રતા સખીના સુખનું ચિંતવન થયું, આવા આવા તુચ્છ પ્રસંગોથી કુમુદસુંદરીનું મહા સમર્થ મન વિચલિત થાય, એ ખરેખર અયોગ્ય અને અસંભવિત કહેવાય...કેવળ એકાંત અને પૂર્વ સ્થિતિનો સ્નેહ-નિર્મળ સ્નેહ, પવિત્ર સ્નેહ, અકલંકિત સ્નેહ - શું કુમુદને દુષ્ટ માર્ગે લઈ જાય ? નહિ, નહિ. કદિ નહિ.’

વસ્તુ સંકલના અંગે વિચાર કર્યા પછી અવલોકનકાર કૃતિમાંથી પ્રગટ થતા જનસ્વભાવ વિશે ચર્ચા કરે છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યની કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓમાં જનસ્વભાવનું નિરૂપણ કેવી જુદી જુદી રીતે થયું છે તે દર્શાવ્યા પછી અવલોકનકાર કહે છે કે સરસ્વતીચંદ્રમાં લેખક પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બેમાંથી કોઈ એકની પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા નથી, પણ બંનેનું મિશ્રણ કરીને જનસ્વભાવનું નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે. તેવી જ રીતે કૃતિમાં આવતી ગોવર્ધનરામરચિત કવિતા અંગે અને નવલકથાની ભાષા અંગે પણ અવલોકનકારે ટૂંકમાં ચર્ચા કરી છે. અંતે આ કૃતિનું કથાવસ્તુ કેવળ કલ્પિત છે, કે કોઈ સત્ય વાતમાં કલ્પનાનું મિશ્રણ થયું છે, એવો પ્રશ્ન પણ અવલોકનકારે પૂછ્યો છે. તેમનો જવાબ છે, અહીં સત્ય

ઘટનાઓ અને કલ્પનાનું મિશ્રણ થયેલું છે.

એ જમાનાનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકોની જેમ, આ પુસ્તકમાં પણ શરૂઆતમાં અને અંતે જાહેરખબરો છાપી છે. (જૂનાં પુસ્તકો ફરી બંધાવતી વખતે ઘણાંખરાં પુસ્તકાલયો આવાં આગળ-પાછળનાં પાનાં કઢાવી નાખે છે તે યોગ્ય નથી. આખું પુસ્તક જેમનું તેમ જ ફરી બંધાવવું જોઈએ.) તે બધી જ મુંબઈમાં ભૂલેશ્વર ખાતે આવેલા વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવણરામ ઔષધાલયની છે. અવલોકનકારના પિતા, મૂળ પોરબંદરના વતની, પ્રભુરામ વૈદ્યે 1857ના અરસામાં મુંબઈ આવ્યા પછી આ ઔષધાલયની સ્થાપના કરી હતી. જાહેરખબરોમાંની એક ‘ચંદનાદિ તેલ’ની છે, એક ઔષધાલયની છે અને એક ‘પ્રવાસ માટે ઔષધોની પેટી’ની છે. આ પેટીની કિંમત એ જમાનામાં મોંઘી કહેવાય તેટલી, 15 રૂપિયા હતી, જ્યારે ચંદનાદિ તેલ એક આઉન્સની કિંમત આઠ આના અને ત્રણ આઉન્સની કિંમત એક રૂપિયો હતી, એટલે કે જેમ મોટું પેકિંગ, તેમ કિંમત ઓછી એવી નીતિ એ વખતે પણ પ્રચલિત હતી. પુસ્તકને છેલ્લે પાને પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં છાપ્યાં છે : ‘આર્ય ધર્મ પ્રકાશ આફ્રીસ ભૂલેશ્વર, રાધાબાઈ આત્મારામ સગુનની કંપની, કાલકાદેવી, પંડિત જેષ્ઠારામ મુકુંદજી, કાલકાદેવી અને ઈશ્વરદાસ લાઈબ્રેરી, કાલકાદેવી.’ આ બધાં સ્થળ મુંબઈના એક જ વિસ્તારમાં આવેલાં છે. મુંબઈ બહારનું એક પણ સરનામું છાપ્યું નથી.

સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે સરસ્વતીચંદ્રનું પહેલવહેલું અવલોકન પ્રગટ કરનાર વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યનો જન્મ 1863ના ફેબ્રુઆરીની બીજી તારીખે પોરબંદરમાં થયો હતો. 1893માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયા. ન્યાય, નીતિશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિષયો સાથે બી.એ. થયા. તે પછી સોલિસિટર થવા માટે 1894માં મેસર્સ ભાઈશંકર કાન્ગાની જાણીતી ઓફિસમાં જોડાયા. પણ પછી બેરિસ્ટર થવા માટે 1901માં ઇંગ્લેન્ડ ગયા. 1902માં હેમ્બર્ગ ખાતે યોજાયેલી ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં તેમણે હાજરી આપી હતી. 1904માં બેરિસ્ટર થઈને બોમ્બે હાઈકોર્ટમાં જોડાયા. કાયદાની સાથોસાથ તેમણે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો પણ સારો એવો અભ્યાસ કર્યો હતો. 1919માં પુણે ખાતે મળેલી ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસની સ્વાગત સમિતિના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. 1928માં ઓક્સફર્ડ, ઇંગ્લેન્ડ ખાતે મળેલી 17મી ઇન્ટરનેશનલ ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં હાજર રહી તેમણે ઈશ્વાસ્ય ઉપનિષદ પર નિબંધ વાંચ્યો હતો. 1905થી તેઓ બોમ્બે બ્રાંચ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (હાલની એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ મુંબઈ)ના સભ્ય બન્યા હતા અને 1924માં તેમને એ સંસ્થાની ઓનરરી ફેલોશિપ એનાયત કરવામાં આવી હતી. એ જ વર્ષે જે બીજા વિદ્વાનોને પણ આ માન આપવામાં આવ્યું હતું તેમાંનાં કેટલાંક નામ : સર રામકૃષ્ણ ભાન્ડારકર, સર જદુનાથ સરકાર, ડૉ. ગંગાનાથ

ઝા, સર જીવણજી મોદી, મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, સર જ્યોર્જ ગ્રાયર્સન, પ્રો. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, શ્રી વિશ્વનાથ રાજવડે. આ ઉપરાંત કેટલાંક વર્ષો તેઓ આ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખના પદે પણ રહ્યા હતા.

1890માં પ્રગટ થયેલ 'સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન' ઉપરાંત તેમણે લખેલું લોર્ડ લોરેન્સનું જીવનચરિત્ર 1895માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થયું હતું. તેમનાં અન્ય પુસ્તકો : વેદાંત દર્શન (1900), અદ્વૈતામૃત (1904), ન્યાયસાર (1909). 1940માં વિશ્વનાથભાઈનું અવસાન થયું.

(‘પ્રત્યક્ષ’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, 2016)

આપણા સાહિત્યનાં વિવેચન કે ઇતિહાસનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો માટે ઓગણીસમી સદી એટલે દસ-પંદર લેખકો અને તેમની વીસ-પચીસ કૃતિઓ. તેમાંય નર્મદ-દલપત પહેલાંના લેખકો અને તેમનાં પુસ્તકો વિશે તો કોઈ ભાગ્યે જ વાત કરે. આથી આપણા ઓગણીસમી સદીના સાહિત્યનાં ઘણાંબધાં પાનાં આજ સુધી વણખૂલ્યાં રહ્યાં છે. આવાં થોડાંક પાનાંને જરા ખોલીને ઓગણીસમી સદીના કેટલાક લેખકો, તેમનાં પુસ્તકો, સામયિકો ઉપરાંત સમાજ, શિક્ષણ-વ્યવસ્થા, સંસ્થાઓ વગેરે વિશે આ પુસ્તકમાં વિગતે વાત કરવામાં આવી છે. ઓગણીસમી સદીના સાહિત્ય વિશેના લેખકના આ ચોથા પુસ્તકમાં અભ્યાસ અને સંશોધન છે, પણ તેનો ભાર નથી. સામાન્ય વાચકને પણ રસ પડે તેવી સરળ અને આકર્ષક રીતે થયેલી સચિત્ર રજૂઆત એ આ પુસ્તકમાંના લેખોની આગવી વિશિષ્ટતા છે. એ રીતે એમણે સાહિત્ય સંશોધનોનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે અને અર્વાચીન યુગના પ્રારંભે થયેલાં સર્જનો વિશે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ, સંશોધકો અને જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી બનશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન